

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Primož Krašovec

**Vloga kritike v marksistični teoriji in njen vpliv na politiko
komunističnega gibanja**

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2011

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Primož Krašovec

Mentor: red. prof. dr. Rastko Močnik

**Vloga kritike v marksistični teoriji in njen vpliv na politiko
komunističnega gibanja**
Doktorska disertacija

Ljubljana, 2011

Povzetek doktorske disertacije »Vloga kritike v marksistični teoriji in njen vpliv na politiko komunističnega gibanja«

Disertacija je razdeljena na pet glavnih tematskih sklopov: »Marksizem kot teoretski antikapitalizem«, »Kritika zgodovinskega revizionizma«, »Materialistična zgodovina socializma«, »Kapitalizem in antikapitalizem v ideološki produkciji« in »Kapitalizem in antikapitalizem v teoretski produkciji«.

V prvem delu se ukvarjamo z aktualnostjo in relevantnostjo marksistične teorije danes ob hkratni (samo)kritiki nekaterih njenih zgrešenosti in stranpoti. Pregled aktualne marksistične teoretske produkcije pokaže, da je marksizem danes, ko ne nastopa več ne kot uradna državna doktrina realno obstoječih socializmov ne kot dominantna teoretska paradigma, vseeno zelo produktiven in mestoma celo bolj relevanten kot včasih. V zgodovini socializma, ki je bila zgodovina modernizacije in industrializacije prej ekonomsko nerazvitih in pogosto še polfevdalnih ter polkolonialnih držav evropskega obrobja, je marksizem največkrat nastopal v službi kulta dela in delavstva ter slavljenja modernizacijskih dosežkov, kar je pomenilo, da je bila njegova najradikalnejša ost, ki meri v smer ukinjanja meznega dela in blagovne produkcije, ki temelji na zakonu vrednosti same, umaknjena v ozadje in se je tako marksizem v zgodovinskem kontekstu socializma pogosto spremenil v tehnokratsko državno ideologijo. Danes je drugače – aktualna marksistična teoretska produkcija aktualizira ravno najradikalnejše in v zgodovini marksizma pogosto zanemarjene koncepte in teorije, kot so teorija prvotne akumulacije (ki vsebuje kritično analizo aktualnih privatizacij zemlje v tretjem ter javnih institucij v prvem svetu), teorija strojev (ki vsebuje kritično analizo »visoko-tehnološkega« kapitalizma ter boja med delavci in elektronskimi stroji), teorija financiranja (ki je v klasičnem marksističnem kanonu skoraj odsotna, danes pa, s selitvijo velikega dela profitov in eksploatacije v finančno sfero, postaja vse bolj relevantna) in koncepti alienacije, formalne in realne subsumpcije ter produktivnega in neproduktivnega dela, ki v razmerah poznega (neoliberalnega) kapitalizma dobijo nov pomen.

Drugi del je namenjen kritiki zgodovinskega revizionizma, ki deluje kot epistemološka blokada za resno in realistično raziskovanje zgodovine socializma in obenem kot ideološka legitimacija za današnje zavračanje marksizma (kot teorije, ki je domnevno nujno »totalitarna« in vezana na »totalitarne« režime). Kritična analiza zgodovinskega revizionizma pokaže, da ima ta tri pomembne in nevarne družbene in politične učinke: rehabilitira medvojno kolaboracijo s fašizmom in na ta način tudi nekatere sodobne neofašistične politike (kot so izbris, šengenski mejni režim ter administrativno in policijsko nasilje nad migrantskimi delavci in delavkami); demonizira partizanski boj in na ta način tudi revolucionarne boje proti državni represiji in kapitalističnemu izkoriščanju danes; in, deluje kot posredna, moralistična apologetika neoliberalizma in aktualnega naraščanja socialne neenakosti ter krčenja delavskih pravic, saj korenine totalitarizma vidi v represiji nad podjetniško svobodo in podjetniškimi duhovi. Na ravni evropske politične ekonomije in geopolitike antikomunistične revizionistične ideologije delujejo ločevalno in postsocialistični nacionalizmi, ki so nekoč gnali jugoslovanske vojne in genocid, danes v svoji proevropsko liberalni preobleki vzdržujejo stanje medsebojnega konkurenčnega tekmovanja med ekonomsko in socialno opustošenimi postjugoslovanskimi državami, kar pomeni izgubo politične in ekonomske suverenosti ter odvisnost od ekonomskih politik EU in mednarodnih trgovskih in finančnih institucij namesto nekdanjega ekonomskega sodelovanja in vzdrževanja visoke ravni socialnih in delavskih pravic.

Tretji del disertacije predstavlja poskus drugačne, alternativne interpretacije zgodovine socializma, ki za razliko od revizionistične ni morbidna in obsedena s trpljenjem, temveč jo zanimajo emancipatorni potenciali (predvsem jugoslovanskega) socializma. Osnovni temi tretjega dela sta politika dela ter socialistična demokracija. Kritika realno obstoječega socializma, ki jo predlagamo, ne temelji na kritiki kršitve liberalnih svoboščin, temveč na nezadostnem reševanju protislovja med objektivno uspešnostjo industrijskega načina organizacije produkcije in temu sorazmerno nezmožnostjo samoukinitve, ki se je v socialistični Jugoslaviji reševalo na način simbolne in kulturne kompenzacije izven samega produkcijskega procesa. A če je za socialistične družbe politika dela vsaj predstavljala problem (čeprav ga niso znale rešiti), se danes o delu sploh ne govori več in koncepti kot so delo, delavski razred, razredni boj in eksploatacija izginejo iz besednjaka družboslovja, akademske ekonomije in državne politike. Nadomestijo jih koncepti imaterialnega dela, človeškega kapitala, podjetništva, identitete in socialnega dialoga, kar pomeni, da se problem politike dela danes ne le ne rešuje, temveč se sploh ne zastavlja. V drugem delu tretjega dela disertacije preidemo h konceptu socialistične demokracije kot tistemu podtoku, ki je ves čas spremljal površinsko zgodovino realno obstoječih socializmov in ki je bil motivacija vseh uporov proti birokratizmu, avtoritarnosti in bedi tovarniškega življenja znotraj realno obstoječih socializmov (čeprav »teorije« o totalitarizmu trdijo, da je šlo denimo leta '68 na Češkoslovaškem za boj liberalnih in kapitalističnih idej proti »totalitarnemu« režimu). Nikoli povsem uresničena socialistična demokracija predstavlja potencialno produktivno izhodišče za iskanje avtonomne socialistične *governmentality*, saj vključuje dejansko politično oblast ljudskih množic in delavsko kontrolo nad procesom produkcije ter s tem pomembno alternativo socialistični industrijski modernizaciji ter partijskemu monopolu nad političnim življenjem.

V četrtem delu disertacije se prestavimo v sedanjost in obravnamo aktualne spremembe v ideološki produkciji, predvsem v novinarskem polju. Pri tem najprej mobiliziramo prej aktualizirane historično materialistične koncepte prvotne akumulacije ter formalne in realne subsumpcije. Spremembe, ki nas zanimajo, so del splošnega procesa neoliberalne kontrarevolucije, ki pomeni globalen napad na delavske pravice in socialno državo, spremembe v načinu dela, zaposlovanja in organizaciji delovnega časa ter poskuse privatizacije in reorganizacije prej javnih in avtonomnih institucij po vzoru kapitalističnih podjetij. Novinarstvo je dober primer teh procesov, tako zaradi svoje konstitutivno šibke avtonomije (saj ne producira lastne vednosti in je odvisno od posameznih strok in državne politike) kot zaradi sprememb delovne politike, pogojev in razmer, ki so v novinarskem polju (zaenkrat) najbolj vidne in akutne. V drugem delu četrtega dela podamo kritiko odvisnosti novinarstva od strokovne in državopolitične vednosti ter mej aktualnih novinarskih bojev za avtonomijo, ki so pravzaprav boji za »strokovno in nevtrarno« reprodukcijo vladajoče ideologije.

Zadnji, peti del disertacije kritično analizo neoliberalizma še precizira (ne gre le za napad na pravice in institucije socialne države, temveč za novo obliko *governmentality*, ki poskuša celotno družbeno polje podrediti ekonomski racionalnosti) in usmeri na ekonomske, socialne in izobraževalne politike EU. Na koncu je primer prehoda v realno subsumpcijo kulturne in intelektualne produkcije v kontekstu razvitega neoliberalizma univerza, ki čedalje bolj postaja klasična kapitalistična tovarna, obenem pa še zmeraj producira teorije postindustrijske, informacijske in postmoderne družbe in torej ne le ne zna detektirati ali pojasniti neoliberalizma, temveč procese, značilne zanj, mistificira s prehodom od raziskovanja produkcije k raziskovanju organizacije, od razrednega boja h kontingentni artikulaciji diskurzov, od razredov k identitetam itn. Obenem pa, s poskusi privatizacije in komercializacijo na univerzo – ki je bila še do nedavno

avtonomen rezervat - vse bolj odkrito vstopa razredni boj. Naloga teorije danes je ta proces spoznati in to spoznanje politizirati.

Ključne besede: marksizem, historični materializem, socializem, postsocializem, tranzicija, socialistična demokracija, kapitalizem, antikapitalizem, neoliberalizem, *governmentality*, revizionizem, antikomunizem, delo, prvotna akumulacija, formalna in realna subsumpcija, teorija strojev, alienacija, avtonomija, teorija, ideologija, novinarstvo, univerza, EU, družba znanja, fleksibilizacija, razredni boj.

Abstract of the PhD thesis »The Role of Critique within Marxist Theory and its Influence on the Politics of the Communist Movement«

This thesis is divided into five main thematic sections: »Marxism as theoretical anti-capitalism«, »A critique of historical revisionism«, »A materialist history of socialism«, »Capitalism and anti-capitalism in ideological production« and »Capitalism and anti-capitalism in theoretical production«.

The first section deals with the contemporary relevance of Marxist theory today, including an auto-critique of some of its strays and misses. An overview of contemporary Marxist theoretical production shows that Marxism today – when it is no longer either the official state doctrine of really existing socialisms nor a dominant theoretical paradigm – is still very productive and sometimes even more relevant than in the past. In the history of socialism, which was a history of modernisation and industrialisation of previously economically underdeveloped and often still semi-colonial and semi-feudal countries on the European periphery, Marxism was more or less in the service of the cult of labor and laborers and glorification of the achievements of modernisation, which subsequently meant that its most radical points – consisting of demands for abolition of wage labor and commodity production, based on the law of value – were backgrounded with Marxism thus turning into technocratic state ideology. Today the situation is different – contemporary Marxist theoretical production is actualising precisely its most radical and in the history of Marxism often downplayed theories and concepts, such as the theory of primitive accumulation (including a critical analysis of contemporary land enclosures in the Third and of the privatisation of public institutions in the First world), the theory of the machines (including a critical analysis of the »high-tech« capitalism and of the struggle between the workers and electronic machines), the theory of financialisation (which is almost completely absent from the classical Marxist canon, but is today, with the migration of a large portion of profits and exploitation to the sphere of financialisation, becoming more and more relevant) and the concepts of alienation, formal and real subsumption and productive and unproductive labor, which gain new meaning in historical circumstances of late (neoliberal) capitalism.

The second section is dedicated to a critique of historical revisionism, which functions as an epistemological obstacle for serious and realistic research of the history of socialism(s) and, at the same time, as ideological justification for contemporary refusal of Marxism (as a theory which is allegedly necessarily »totalitarian« and related to »totalitarian« regimes) in the academic field. Critical analysis of historical revisionism reveals its three main and dangerous social and political effects: it is morally rehabilitating collaboration with fascism during the Second World War, and, consequently, certain contemporary neo-fascist state policies (like the erasure, Schengen border regime and administrative and police violence against the migrant workers); it demonises the partisan struggle and, consequently, also today's revolutionary struggles against state repression and capitalist exploitation; and, by seeing the origins of totalitarianism in a repression of entrepreneurial freedom and entrepreneurial spirit, it functions as an indirect, moralistic apologetics of neoliberalism and today's increase in social inequality and decrease in workers' rights. On the level of wider, European political economy and geopolitics, anti-communist revisionist ideologies cause ethnic, economic and social divisions. Post-socialist nationalisms, which used to fuel Yugoslav wars and genocide, today, in their pro-European liberal disguise, encourage and maintain the state of mutual economic competition between economically and socially impoverished post-Yugoslav countries, and thus further their loss of economic and political sovereignty and dependence on economic policies of the EU and

international trade and financial organisations, which has replaced previous economic cooperation and maintenance of the high level of workers' and social rights.

Third section presents an attempt at different and alternative interpretation of the history of socialism, which is not – as opposed to the revisionist one – morbid and obsessed with victims and suffering and is instead interested primarily in emancipatory potentials of (mainly Yugoslav) socialism. Main topics of the third section are politics of work and socialist democracy. We propose a critique of really existing socialism not based on allegations of the breaches of liberal liberties, but instead on insufficient manner of solving of the contradiction between the objective successes of the industrial mode of production and its corresponding inability to, in the last instance, abolish itself – a contradiction, which was in socialist Yugoslavia solved by symbolic and cultural compensation outside the production process itself. Still, if for socialist societies the politics of work at least presented a (although unsolved and only partially compensated) problem, today work has disappeared from the political and academic agenda together with the concepts of working class, class struggle, surplus value and exploitation. They became replaced with the concepts of immaterial labor, human capital, entrepreneurship, identity and social dialogue, which means that the problem of the politics of work is today not only not being solved, but is not even being posed. In the second part of the third section we switch to a concept of socialist democracy as an »undercurrent« which has always followed the surface history of the really existing socialisms and which has presented a motivation and an inspiration for all the struggles against bureaucratism, authoritarianism and the misery of factory life within really existing socialisms (despite revisionists' claims that those struggles presented a struggle between the liberal - and necessarily pro-capitalist - and totalitarian politics). A never fully realised socialist democracy presents a potentially productive starting point in a search for an autonomous socialist »governmentality«, including as it does an actual political power of the masses and workers' control over the production process – and is, as such, an important alternative to both socialist industrial modernisation and Communist parties' monopoly over the political life.

In the fourth section of the thesis we switch to the present and deal with the contemporary transformations within the ideological production, using the journalistic field as our prime example. Here previously only discussed historical materialist concepts of primitive accumulation and formal and real subsumption are put to work. Mentioned transformations are a part of the general process of the neoliberal counter-revolution, which means a global attack on the workers' rights and the welfare state, changes in the modes of work, employment and organisation of labor time (»flexibilisation«) and attempts at privatisation and reorganisation of previously public and autonomous institutions after the image of capitalist enterprises. Journalism presents a good example of those processes because of its constitutively weak autonomy (since it does not produce its own knowledge and therefore depends on the expert and political knowledge and institutions) and because the mentioned changes in the work conditions and circumstances seem to be (at least for now) the most visible and acute within the journalistic field. Fourth section also includes a critique of dependence of journalism on expert and state knowledge and the limits of contemporary journalists' struggles for autonomy, which are more or less struggles for »professional and neutral« reproduction of the dominant ideology.

The last, fifth, section of the thesis furtherly sharpens the previous critical analysis of neoliberalism, since neoliberalism is not merely an attack on the rights and institutions, characteristic of the welfare state, but a new type of »governmentality«, aimed at subsuming the whole social field to economic rationality. Fifth section is focused on the university as an

example of the transition to real subsumption of intellectual and cultural production in the historical situation of late capitalism and in the context of contemporary (neoliberal) EU's economic, social and education policies. Today, university is increasingly becoming a classical capitalist factory, while it is at the same time still caught in producing theories of the post-industrial, post-modern and information society, therefore being unable (despite its privileged social position and obligation to do so) to analyse and even detect the coming of neoliberalism. Instead, contemporary university mystifies and secludes the processes, characteristic for neoliberalism, and insists on an outmoded research agenda that includes transition from the research of production to a research of organisation, from the class struggle to a contingent articulation of discourses, from classes to identities and so on. At the same time – in the context of increasing commercialisation – university, which was until recently an autonomous »reservation, is being increasingly invaded by class struggle in its purest form. The task of theory today is to recognize this process and to politicize this insight.

Keywords: Marxism, historical materialism, socialism, post-socialism, transition, socialist democracy, capitalism, anti-capitalism, neoliberalism, »governmentality«, revisionism, anti-communism, work/labor, primitive accumulation, formal and real subsumption, theory of the machines, alienation, autonomy, theory, ideology, journalism, university, EU, the knowledge society, flexibilisation, class struggle.

Kazalo

1	Uvod	11
2	Marksizem kot teoretski antikapitalizem	15
2.1	Prelomnost marksistične (samo)kritike	15
2.2	Marksizem v tranziciji	19
2.3	Marksizem za tranzicijo	24
2.4	Aktualna svetovna marksistična teoretska produkcija in pomen marksistične samokritike	28
3	Kritika zgodovinskega revizionizma	33
3.1	Kako misliti NOB in Jugoslavijo? Reaktivacija revolucionarne politike proti revizionističnim pasijonom in nostalgiji za kulturo	33
3.1.1	<i>Zgodovina krvave diktature</i>	33
3.1.2	<i>Težave z revolucijo ali vsi antikomunisti so papirnati tigri</i>	36
3.1.3	<i>Kako misliti revolucionarnost NOB brez tajitve?</i>	40
3.1.4	<i>Nostalgija kot alternativna oblika revizionizma</i>	44
3.1.5	<i>Pravilna linija spomina</i>	47
3.2	Postjugoslovanski nacionalizmi: Ideologija in politična ekonomija	53
3.2.1	<i>Struktura nacionalističnih ideologij v postjugoslovanski tranziciji</i>	53
3.2.2	<i>Revolucionarni in identitarni nacionalizem</i>	56
3.2.3	<i>Postjugoslovanski nacionalizmi v evropskem ekonomskem in političnem kontekstu</i>	59
4	Materialistična zgodovina socializma	63
4.1	Delo, politika in socializem	63
4.1.1	<i>Politika brez ekonomije in ekonomija brez politike</i>	63
4.1.2	<i>Politika dela v socializmu</i>	68
4.1.3	<i>Pravljice o imaterialnem delu in materialistična socialistična strategija</i>	76
4.2	Zgodovina bojev za socialistično demokracijo in zgodbe o »totalitarizmu«	83
4.2.1	<i>Madžarska '56: Socialistična demokracija in sovjetski model revolucije</i>	83
4.2.2	<i>Poljska '81: Socialistična demokracija in militaristični neoliberalizem</i>	88
4.2.3	<i>Berlin '89: Konec zgodovine in restavracija kapitalistične svobode</i>	93
5	Kapitalizem in antikapitalizem v ideološki produkciji	98
5.1	Kulturno polje, novinarsko polje, privatizacija in »fleksibilizacija«	98
5.1.1	<i>Bourdieujeva teorija kulturnega in novinarskega polja</i>	98
5.1.2	<i>Aktualne neoliberalne spremembe ekonomske in delovne politike</i>	101

5.1.3	<i>Tranzicija kot prvotna akumulacija</i>	105
5.1.4	<i>Formalna in realna subsumpcija v kulturnem polju</i>	110
5.1.5	<i>Fleksibilizacija in proletarizacija v novinarskem polju</i>	114
5.2	Dvojno delo ideologije, avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti	117
5.2.1	<i>Splošne značilnosti bojev za avtonomijo in posebnosti novinarskega</i>	117
5.2.2	<i>Novinarstvo kot oblika suplementarne sekundarne ideološke produkcije</i>	120
5.2.3	<i>Politični razred in strokovna vednost</i>	123
5.2.4	<i>Politika kot stroka</i>	127
5.2.5	<i>Politika nevtralnega novinarstva</i>	130
6	Kapitalizem in antikapitalizem v teoretski produkciji	133
6.1	Neoliberalni obrat EU in vloga univerze v novih zgodovinskih razmerah	133
6.1.1	<i>Ekonomska politika in razredni boj v EU</i>	133
6.1.2	<i>Pomen in učinki neoliberalnega obrata v Evropi</i>	137
6.1.3	<i>Rojstvo družbe znanja in zaton javne univerze</i>	142
6.1.4	<i>Družba znanja, trg delovne sile in zgodovinske naloge univerze</i>	148
6.2	Univerzitetna industrija, stroji in realna subsumpcija	152
6.2.1	<i>Razredni boj v univerzitetnem polju</i>	152
6.2.2	<i>Kaj je tovarna? Teorija strojev in realna subsumpcija</i>	159
6.2.3	<i>Kaj je družba znanja? Delo, kapitalistična disciplina in avtonomija v univerzitetni tovarni</i>	165
7	Sklep	173
8	Literatura	179
9	Stvarno in imensko kazalo	192

1 Uvod

Nasprotno pa proletarske revolucije /.../ nepretrgoma kritizirajo same sebe, se neprenehoma ustavljajo v svojem lastnem toku, povračajo se k navidez doseženemu, da bi začele spet znova, rogajo se neusmiljeno-temeljito polovičarstvu, šibkosti in klavnosti svojih prvih poskusov, zdi se, da mečejo svojega nasprotnika ob tla, da bi se napil iz zemlje novih moči in da bi nato še ogromnejši znova vstal proti njim, vedno znova se zgrozé nad nedoločno ogromnostjo svojih lastnih ciljev, dokler ne pride do položaja, ki popolnoma onemogoča vrnitev in ko razmere same kličejo:

Hic Rhodus, hic salta!

Tu je roža, tu pleši! (Marx 1967a, 456-457)

Začetno izhodišče disertacije je razmišljanje o marksistični kritiki kot teoretskem orodju za kritično analizo tako socialistične preteklosti kot današnje poznokapitalistične družbe. Zakaj ravno marksizem? Ugovorov proti marksizmu v zgodovini družboslovja in humanistike, pa tudi literarne esejistike, ne manjka: marksizem naj bi bil dogmatičen, ideološko opredeljen in s tem neobjektiven in neznanstven, povezan s »totalitarnimi režimi« preteklosti, esencialističen, ekonomsko determinističen in, kot gre najbolj sofisticiran in marksizmu edini morda vsaj malo naklonjen, argument, arhaičen in teoretsko zastarel, saj naj bi bil morda celo primeren za kritično analizo klasičnega industrijskega kapitalizma v devetnajstem in prvi polovici dvajsetega stoletja, danes, v času postmoderne in postindustrijske družbe pa naj bi bili koncepti razrednega boja, presežne vrednosti in eksploatacije ter delovna teorija vrednosti vsaj neuporabni in neustrezni predmetu raziskovanja (kapitalizmu, ki naj bi vmes postal tekoč, mrežen, fleksibilen, imaterialen in breztežen ter družbi, v kateri so ostali le še kontingentno artikulirani diskurzi in diskurzivne konstrukcije identitet, kjer ni več – tudi če je kdaj dejansko obstajal – razrednega boja, le neskončna pogajanja med razpršenimi in nestalnimi identitetnimi konstrukcijami), če že ne zavajajoči.

Obenem pa umik in relativna marginalizacija marksizma v teoretskem polju - ki traja od vzpona poststrukturalizma v sedemdesetih in doseže svoj vrh s ponovno prevlado liberalnih družboslovnih teorij konec osemdesetih, po čemer se razmerja v teoretskem polju nekako ustalijo in marksizmu pripade vloga ekstravagantne heterodoksne teorije v ekonomiji ter protokolarne, a teoretsko nepertinentne reference v (levičarski) humanistiki – pustita za seboj praznino, ki jo

nove, poststrukturalistične, kulturalistične in liberalne teorije ne znajo zapolniti. V teoretskem polju v zadnjih tridesetih letih ne gre toliko za nadomeščanje marksizma (oziroma historičnega materializma) s superiornejšimi teorijami z večjo eksplanatorno močjo, boljšim konceptualnim aparatom in lucidnejšim pogledom na družbeno in zgodovinsko dejanskost – prej gre za obupane poskuse kamuflirati lastno nesposobnost razumeti in pojasniti družbeno formacijo poznega kapitalizma s premiki terena raziskovanja in tematskimi »revolucijami«, ki za seboj požigajo mostove in poskušajo teme in družbene pojave ter procese, ki jih ne znajo pojasniti, roko hitro razglasiti za irelevantne in nevredne raziskovalne pozornosti.

Tako iz ekonomije izgineta delo in produkcijski proces v celoti in ostane le še gladka površina cirkulacije, svet podjetniških duhov, kjer vrednost ne izvira več iz produkcijskega procesa, temveč iz »znanja«. Iz sociologije izginejo razredi in razredni boj, saj postmoderna teorija nanje pozabi še hitreje kot ekonomija na delo, obenem pa se - ko postaja vse bolj očitno, da je dominantna družbeno sila ravno realna abstrakcija kapitala, ki pomeni, da smo, ne glede na vse identitetne, življenjsko slogovne, kulturne, diskurzivne in ostale partikularne razlike vsi enako zadolženi in vsi podvrženi istemu režimu vsiljenega in alieniranega dela - boleča nemoč postmodernih družbenih teorij jasno pokaže takoj, ko se lotimo raziskovanja procesov financializacije in ekonomskega neokolonializma, saj denimo postjugoslovanski ekonomski prostor ne glede na vse kontigentno rajanje kulturnih, jezikovnih, identitetnih in religioznih razlik obvladujejo iste neokolonialne avstrijske banke in verige trgovskih centrov. Na akademski desnici je podobno – marksizem je demoniziran kot totalitarna ideologija, kar spremlja simptomatična sprememba terena raziskovanja, saj desničarskih zgodovinarjev ne zanima zgodovina razrednih bojev, temveč duhovna zgodovina disidentskih svobodmislecev – obenem pa se očitni neuspehi sodobne pravne države, naraščanje korupcije, gospodarskega kriminala in surovega izkoriščanja delavcev smešno in pogosto neumno pojasnjujejo s še ne povsem uveljavljenimi »dobrimi praksami z Zahoda« in preostankom »totalitarne mentalitete«, čeprav so bili naštetih pojavi v času »totalitarnega« socializma ali povsem odsotni ali pa precej bolj nadzorovani in manjšega obsega.

Tranzicija v lokalnem in neoliberalna globalizacija v globalnem družbenem kontekstu vse bolj smešita tako postmoderne kot liberalne družbene teorije in vse bolj se kot ključne zgodovinske determinante sodobnosti kažejo problematike, ki so bile tradicionalno predmet marksizma: prvotna akumulacija, eksploatacija, razredni boj, objektivno-abstrakten način

kapitalistične družbene dominacije, politika dela itn. V prvem delu disertacije tako obravnavamo aktualnost in relevantnost marksistične teorije kot systemske kritike (poznega) kapitalizma ob hkratnem pregledu svetovne marksistične teoretske produkcije ter kritikah prevladujočih kritik marksizma, obenem pa nakažemo nujne smeri aktualizacije in modernizacije marksistične teorije ter nekatere težave in slepe ulice znotraj nje same. Drugi del disertacije je kritika zgodovinskega revizionizma, ki danes dvojno blokira marksistično teoretsko produkcijo: s prej omenjenima premikoma terena legitimnega družboslovnega raziskovanja na morbidno žrtvoslovje na eni ter hedonizem v kulturi na drugi strani, pri čemer se izgubita tako revolucionarna dimenzija politične zgodovine Jugoslavije kot možnost za trezno in (samo)kritično presojo teoretske zgodovine marksizma v povezavi z zgodovino socializma. Tretji del disertacije je namenjen novi historično materialistični zgodovini socializma, v katerem obenem prakticiramo historično materialistično metodo kritike in prikažemo njen pomen za boljše razumevanje zgodovine socializma (in zgodovinskega neuresničenja prehoda v komunizem) in zgodovine postsocialistične tranzicije, ki jo je mogoče dejansko razumeti in pojasniti le, če prelomimo s tako levo kot desno obliko zgodovinskega revizionizma. Tretji del vsebuje še kritiko teorij postmoderne in postindustrijske družbe, ki, tako kot to velja za zgodovinski revizionizem in preteklost, onemogočajo kritično in teoretsko pertinentno analizo sedanjosti.

V četrtem in petem delu disertacije prej preizkušeno historično materialistično kritiko preusmerimo na dva aktualna pojava. Če naslov disertacije še vsebuje precej ambiciozen politični koncept komunizma, sta zadnja dva dela disertacije nekoliko bolj skromna in zadržana in ju bolj kot komunizem zanima antikapitalizem. Razloga za to sta dva: po eni strani so si koncept komunizma (ki so ga predelali v idejo) v času pisanja disertacije prisvojili politični filozofi, od katerih se želimo distancirati, po drugi strani pa se želimo politično in teoretsko uvrstiti med aktualna gibanja, ki potekajo pod skupnim imenom antikapitalistična (po tem, ko so bila v devetdesetih nekoliko neposrečno označena za antiglobalistična) in ki so v tem trenutku (vsaj v Evropi) skoncentrirana predvsem v kulturnem in univerzitetnem polju. Zadnja dva dela sta tako namenjena kritični analizi procesov prvotne akumulacije in realne subsumpcije v novinarskem in univerzitetnem polju, kjer prakticiramo teorijo, ki je alternativa teorijam postindustrijske družbe, ki smo jih prej kritizirali.

Splošna struktura disertacije je: refleksija stanja družbe in teorije > kritika napačnih teorij > prakticiranje pravih teorij, ob hkratni refleksiji političnih učinkov in političnega pomena

teorije v antikapitalističnih bojih danes. Namen našega pisanja ni strogo akademski, saj nam ne gre le za znanstveno korektnost te ali one teorije, skratka ne le za to, kako dobro katera teorija svet opiše, temveč koliko je pripravljena in sposobna sodelovati v njegovem spreminjanju. Disertacija bo svoj namen dosegla, če bo aktivistom in aktivistkam v aktualnih antikapitalističnih bojih vsaj tako koristna kot akademikom – obenem pa zgodovinske razmere same (aktualni poskusi privatizacije in komercializacije univerze) kličejo teoretike in teoretičarke na barikade. Teorija vse bolj postaja del neposrednih družbenih in političnih bojov in vse manj suhoparna akademska folklor in je danes, ko je od vseh strani obkoljena z uporabnim, aplikativnim in gospodarstvu všečnim tehnokratskim znanjem, lahko le antikapitalistična.

2 Marksizem kot teoretski antikapitalizem

2.1 Prelomnost marksistične (samo)kritike

V prejšnjem stoletju je škandal prihajal od prehrupnih negacij; danes je škandal vsaka afirmacija, ki se ne trese od strahu. (Invisible Comitee 2009, 37, prevedel P. K.)

Obujati marksistično kritiko danes se na prvi pogled zdi anahronistično in odvečno početje. Če kaj, potem je za današnjo lokalno javno sfero (in za javne sfere dežel postsocialistične tranzicije nasploh) značilna ravno hiperinflacija kritik vseh vrst. V postsocialistični situaciji so kritični vsi: nevladna scena, cerkev, stranke tako levice kot desnice, časopisni komentatorji, publicisti, književniki, vse vrste strok, civilnodružbena društva in aktivistične iniciative. Kritičnost je ne le vseprisotna, postala je osnovni diskurzivni pogoj za vstop v javni prostor – nek nov diskurz lahko legitimno nastopa v javnem prostoru le pod pogojem, da je kritičen. Naš poskus reaktualizacije marksistične kritike torej ni reakcija na odsotnost ali pomanjkanje kritičnosti, temveč je samó kritika posebne vrste (danes prevladujoče) kritičnosti. Takšen izbor podlage za kritiko današnje vseprevladujoče kritičnosti ni arbitraren – tudi Marxove kritike so se začele ne kot reakcija na odsotnost kritičnega mišljenja, temveč kot kritika njegove *napačnosti*, kot kritika kritik, ki so jih na tedanjo nemško družbeno ureditev naslavljali Feuerbach, Stirner, Bauer in drugi. (Marx in Engels, 1971a) Situacija danes je podobna – ne gre za pomanjkanje kritičnosti, gre za to, da je ta napačna, da kritičnost tako parlamentarnih govorcev kot civilne družbe, tako levice kot desnice ne zmore prebiti horizonta družbeno-politične ureditve, v kateri nastopa, in lahko torej funkcionira le kot impotentno moraliziranje ali strategija v dnevnopolitičnih ali predvolilnih bojih.

Današnja *mainstream* kritičnost je zgodovinska naslednica civilne družbe in novih družbenih gibanj iz osemdesetih. Osnovno orodje kritike realno obstoječega socializma je bilo ponovno odkrivanje tropov liberalne ideologije – različnih svoboščin, kot so svoboda mnenja, govora in zbiranja, pravne države in človekovih pravic. Metoda »herojev osamosvojitve« je bila torej preprosta – brezpogojno posnemati pravno, ekonomsko in politično ureditev Zahoda in liberalni

ideali, ki jih socialistična država ni mogla ali hotela zagotoviti, se bodo uresničili sami od sebe. Realnost privatizacije kot osnovne oblike prvotne akumulacije kapitala je, skupaj z vsemi ostalimi težavami restavracije kapitalizma in nacionalne države po razbitju socialistične federacije, pokazala da uresničenje liberalnih idealov ni avtomatičen proces, ki bo sledil posnemanju »evropskega modela demokracije« - namesto človekovih pravic smo dobili etnično čiščenje in izbris, namesto demokratičnega pluralizma militaristično in avtoritarno vladavino (Slovenija se ji je, zahvaljujoč liberalcem, ki so uspeli blokirati ekstremne elemente v Demosu, za las izognila, Srbija in Hrvaška nista imeli te sreče, podobno velja za večino srednjeazijskih bivših sovjetskih republik), namesto enakih priložnosti in blaginje tajkune in divjo privatizacijo, namesto svobode in neodvisnosti popolno podreditev diktatom EU, mednarodnih finančnih institucij in Nata. V tej situaciji se je kritičnost civilne družbe preusmerila od agitacije za zahodni liberalizem in proti realno obstoječemu socializmu h kritiki diskrepance med obljubami oziroma ideali liberalizma v teoriji in njegovem uresničevanju v praksi. Najbolj značilna praksa te nove civilnodružbene kritičnosti je *monitoring*, ki ga izvajajo nevladne organizacije tako, da merijo razhajanje med abstraktnimi pravnimi pravili in empirično družbeno dejanskostjo predvsem na področju človekovih pravic, ter potem o tem pišejo poročila in na kršitve človekovih pravic opozarjajo javnost – osnova takšne kritičnosti je verjetje, da je abstraktne pravne norme, na katere se sklicuje, mogoče dejansko uresničiti v praksi (temu služijo primeri »dobre prakse z Zahoda«) in da se da anomalije trenutnega, prehodnega oziroma tranzicijskega stanja odpraviti s koraki in ukrepi v smeri funkcionalne pravne države po zahodnih modelih.

Ob prehodu od kritike realno obstoječega socializma kot neliberalne družbeno-politične ureditve h kritiki realno obstoječega kapitalizma kot še-ne-povsem-liberalnega pride tudi do prve veliko shizme v postjugoslovanski civilni družbi – do delitve na konservativno (populistično in nacionalistično) desnico, ki razlog za neuresničevanje liberalnih idealov, odsotnost svobodne konkurence, politične in gospodarske monopole ter naraščanje socialne neenakosti vidi v »komunistični kontinuiteti«, ter na liberalno levico, ki se izogiba podobnim teorijam, a prej iz taktičnih razlogov kot iz kakšne posebne naklonjenosti socializmu (priznati veljavnost teorijam kontinuitete bi pomenilo priznati, da je liberalna levica nosilka te kontinuitete, medtem ko se želi sama distancirati od komunističnih in socialističnih političnih organizacij preteklosti, s katerimi je genealoško povezana), in neskladje med idejami in prakso liberalnega kapitalizma pojasnjuje s

še preveliko oddaljenostjo od EU, od evropskih standardov ter evropske politične in gospodarske kulture.

Desničarska kritika torej razloge za škandale tranzicije projicira v preteklost na način teorij zarote – do dejanske svobode in enakosti ni prišlo zato, ker državo in družbo še zmeraj obvladujejo stare sile v novi preobleki, *old boys* omrežja rdečih direktorjev in tajne organizacije, ki manipulirajo in obvladujejo politično prizorišče. Tako komunisti še zmeraj upravljajo tako z državo kot z ekonomijo, medtem ko so liberalni ideali le maska, slepilo, s katerim prikrivajo svojo nelegitimno moč in oblast ter slepijo prebivalstvo. Če verjamemo desnici, bo uresničitev liberalnih idealov ter dejansko svobodo in demokracijo prinesla le odločna in jasna prekinitvev z mračno totalitarno preteklostjo ter popolna lustracija gospodarstva in politike, saj je razlog za odsotnost dejanske svobode in demokracije ujetost Slovenije v preteklost, v stare vzorce vladanja in upravljanja ekonomije. Rešitev lahko prinese le popoln prelom s preteklostjo.

V nasprotju s tem liberalna levica projicira rešitev naprej, v prihodnost. Če verjamemo liberalni levici je bil prelom s socialistično preteklostjo že storjen (na tem tudi temelji njena politična legitimnost, saj se sama formira kot demokratična naslednica nekdanjih nedemokratičnih političnih organizacij), a je težava sedanjosti v tem, da prihodnost še ni povsem dosežena, da se tranzicija nikakor noče končati, da vselej ostane še ta ali ona pravna regulativa EU, ki še ni uresničena, kakšen zahodni demokratični standard, ki še ni povsem v veljavi, kakšno gospodarsko načelo, ki ga priporočajo zahodne mednarodne finančne in trgovinske organizacije in ki še ni povsem uresničeno v praksi. Razlogi za to, v perspektivi liberalne levice, niso, tako kot pri desnici, v preveliki bližini preteklosti, temveč v preveliki oddaljenosti svetle prihodnosti.

Kar manjka obema, tako desni (njene nosilke so konservativne stranke, cerkev in domoljubni del civilne družbe) kot levi (njene nosilke so liberalne stranke, nevladne organizacije in liberalna inteligenca) verziji postsocialistične kritičnosti je sistemska perspektiva – obe razlagata nujne strukturne značilnosti kapitalizma (povečevanje socialne neenakosti, naraščanje brezposelnosti, koruptivne in klientelistične povezave med državno upravo in gospodarstvom) kot kontingentne anomalije, ki se jih da odpraviti z boljšo pravno regulacijo in spremembami zakonodaje ali s kadrovskimi menjavami. Prav tako nobena izmed njiju ni zmožna videti nujne strukturne povezanosti med idealno podobo liberalnega kapitalizma, kot ta nastopa v akademski ekonomiki ali v liberalni pravni in politični filozofiji, in njegovo umazano zgodovinsko prakso. Na desnici sistemska perspektivo nadomešča teorija zarote, medtem ko jo na levici pravni idealizem, a

rezultat je v obeh primerih enak – verjetje, da je mogoče liberalno ideologijo dejansko uresničiti (ne glede na razlike v mnenjih, kaj je razlog, da do tega dosedaj še ni prišlo) in da je pot do te uresničitve v sprejemanju zahodnih političnih in pravnih modelov ter neoliberalnega ekonomskega programa (to je očitno tudi iz več zgodovinskih primerov – denimo popolnega političnega konsenza med levico in desnico pri vključevanju v EU in skupne propagandne kampanje ter retorike v procesu vključevanja, ter iz podobnega ekonomskega programa, ki vključuje klasične trope neoliberalizma – fleksibilizacijo trga delovne sile, povečevanje konkurenčnosti gospodarstva, deregulacijo gospodarstva z namenom pridobitve neposrednih investicij iz tujine itn.)

Rezultat kritičnosti brez systemske perspektive je tako neumorna kritika posameznih empiričnih primerov sovražnega govora, nestrpnosti in diskriminacije, korupcije, nezakonitih finančnih mahinacij, prekoračitev pooblastil posameznih javnih uslužbencev ipd. v imenu abstraktnih pravnih norm in imaginarnih evropskih modelov (»kot stvari funkcionirajo v urejenih demokracijah, v gospodarsko razvitem delu sveta« - kot da Zahod, zibelka in kraljestvo demokracije in kapitalizma, ne bi poznal ekonomskih kriz, korupcije, gospodarskega kriminala in zlorab oblasti in kot da ne bi zgodovinsko proizvedel kolonializma in imperializma – na čemer temelji njegova sedanja globalna politična in ekonomska hegemonija, torej je pojem »razvitost« lahko le ciničen evfemizem -, fašizma in dveh svetovnih vojn ...). Postsocialistična civilnodružbena kritika otrpne, ko bi morala iz naštevanja posameznih krivic in zlorab preiti k systemski kritiki kapitalizma in parlamentarne demokracije, kar je razumljivo, saj se je zgodovinsko konstituirala na naivnem verjetju, da je abstraktna načela liberalne pravne in politične ideologije mogoče dejansko uresničiti - in na negaciji državnega socializma, ki je bil ena izmed (ne vedno tudi najbolj posrečena) zgodovinskih artikulacij kritike kapitalizma in parlamentarne demokracije. Intelektualni in politični domet današnje vseprisotne kritičnosti je torej kritika posameznih ekscesov v imenu idealov sistema, ki te ekscese proizvaja v svojem običajnem, rutinskem delovanju.

2.2 Marksizem v tranziciji

Zgodovinsko je bil ravno marksizem teorija, ki je bila zmožna analizirati kapitalizem na sistemski ravni in kritizirati celoto tako kapitalizma kot parlamentarne demokracije. Danes, v postsocialistični zgodovinski situaciji, je pozicija marksizma v intelektualnem polju, če uporabimo danes modni izraz, prekarna. Marksizem je izginil iz univerze in javnega prostora na splošno, kar je sprožilo nemalo revanšističnega proslavljanja, saj naj bi marksizem predstavljal ideologijo prejšnjega, »totalitarnega«, režima. Obenem pa izginotje marksizma v postsocialističnem intelektualnem polju onemogoča teoretsko refleksijo in kritiko nove, tranzicijske zgodovinske situacije ter tudi socialistične preteklosti, tako da je ukinitvev marksizma obenem tudi pogoj za uveljavitev poenostavljajočih in moralističnih teorij o totalitarizmu. Razmerje med bedo postsocialističnega intelektualnega življenja in ukinjanjem marksizma je torej krožno – marksizem je ukinjen, ker naj bi bil ideologija totalitarnega socialističnega režima, a socialistični režim je mogoče prikazati kot totalitaren le, ko je marksizem že ukinjen.

Običajna revizionistična argumentacija gre v smeri, da je marksizem seveda nujno izgnati iz intelektualnega polja, saj naj bi bilo nemogoče pojasniti krutost in nehumanost prejšnjega režima z uporabo njegove lastne ideologije. A to je res le, če sprejmemo apriorno trditev da so bili socialistični režimi kruti in nehumani, če torej sprejmemo nekaj, kar bi moralo biti v običajnem raziskovalnem procesu končen rezultat kot začetno izhodišče raziskovanja. Z izločitvijo marksizma iz nabora legitimnih teoretskih perspektiv je kriminalnost zgodovinskih družbeno-političnih sistemov, s katerimi se marksizem običajno povezuje, že vnaprej potrjena, tako da lahko nadaljnje raziskovanje le potrjuje to vnaprejšnjo obsodbo.

Tako ne preseneča, da »odkritja«, ki izhajajo iz takšnih raziskovalnih procedur, večinoma spadajo v žanr moralne ogorčenosti – degradacijo teorije v moralo onemogoča suspenzija teoretskih standardov, ki se začne z postavitvijo končnega rezultata (ki je sam moralna obsodba) kot izhodišča zgodovinske analize. V regularnih bojih med različnimi teoretskimi perspektivami je kritika določene teoretske perspektive z moralno argumentacijo absolutno nesprejemljiva – teorija ne more biti zla, moralni standardi za teorije ne veljajo. Edini legitimen način za presojanje veljavnosti teorij so natančna epistemološka soočenja, boji in polemike, do česar pa v primeru izključenja marksizma iz postsocialističnega intelektualnega polja ni prišlo.

Če bi se takšno epistemološko soočenje zgodilo, bi verjetno pokazalo, da je marksizem teoretski sistem, ki je veliko preveč kompleksen in preširok, da bi ga lahko enostavno reducirali na ideologijo, ki so jo vladajoči razredi v realno obstoječem socializmu uporabljali v svojih prozaičnih dnevno-političnih aktivnostih. Dejansko je ravno ta kompleksnost tisto, kar ločuje marksizem od mnogih sodobnih »teorij«, ki so bile vezane na različne politične projekte. Denimo, francoska nova filozofija ima zelo omejen teoretski domet in zelo očiten politični naboj, zato jo lahko zlahka povežemo s točno določenim političnim projektom – uničenjem emancipatornega potenciala, ki se je sprostil z majem '68 in z restavracijo konservativne družbene ureditve in morale. (Ross 2002, 138-182) V nasprotju s tem in podobnimi filozofsko-političnimi projekti je bil marksizem vpleten v mnoge različne in heterogene politične projekte, od socialističnih revolucij in antifašističnega odpora v Evropi med drugo svetovno vojno do gverilskih antikolonialističnih in antiimperialističnih bojov na drugih kontinentih kot tudi v notranji odpor in vstaje proti nekaterim nominalno socialističnim režimom.

Običajna revizionistična strategija je redukcija kompleksnosti in heterogenosti marksizma, ki marksizem prikazuje kot le še eno izmed običajnih političnih »doktrin« (na nek način ga tako »predela po lastni podobi«, oziroma obravnava po standardih, ki veljajo za liberalne in konservativne politične teorije), ga tako poenostavi do neraspoznavnosti, da bi ga nato, v drugem koraku, diskreditirala kot politično doktrino »totalitarnih« režimov – pri čemer nujno zanemari vlogo marksizma v antifašističnih, antikolonialističnih in drugih emancipatornih bojih. Ta emancipatorni naboj, ki marksizmu omogoča da sodeluje v različnih in heterogenih političnih bojih, je presežek marksizma nad običajnimi političnimi doktrinami. Pri marksizmu ne gre za realpolitični ciljno usmerjeni teoretski produkt specializiranega *think tanka*, vezan za točno določen politični projekt, oziroma, rečeno z modnim izrazom sodobnega družboslovja, *policy* (denimo tretjo pot ali doktrino šoka), temveč za splošno in kompleksno teorijo, ki se lahko udeleži vsake oblike boja za univerzalno emancipacijo. Takšne teorije se ne da preprosto prevesti v priročnik za politično akcijo. Medtem ko se sodobne politične doktrine trudijo, da bi bile čimbolj »realistične« in da bi čimbolj omejile svoj obseg in domet, je marksizem kritična teorija v natančnem pomenu te besedne zveze. Namesto praktičnega priročnika ponuja nabor miselnih orodij, ki so bila prvotno uporabljena za analizo zahodnega industrijskega kapitalizma v kontekstu revolucionarnih bojov industrijskega proletariata, a lahko enako dobro funkcioniira tudi kot orodje za analizo in boj proti vsakemu družbeno-političnemu sistemu, ki temelji na

izkoriščanju in dominaciji, torej tudi proti kolonializmu, fašizmu ali, v določenih primerih, realsocializmu. V nasprotju s sodobnimi političnimi doktrinami se marksizma ne da nikoli v popolnosti izenačiti s posamezno, strogo določeno konkretno *policy* – njegov »utopični« presežek je ravno ireduktibilna univerzalna razsežnost zahteve po emancipaciji, ki se ne more izčrpati v določenem konkretnem političnem projektu, temveč je, vsaj do trenutka prihoda globalnega komunizma, nujno del mnogih heterogenih političnih bojev.

Marksizem, potemtakem, ni in ne more biti specifična politična doktrina, temveč splošna teoretska perspektiva s specifičnim (emancipatornim) političnim nabojem. Kot tak, lahko marksizem za svoj objekt raziskovanja vzame katerokoli družbeno dejstvo, saj gre za kritiko kapitalistične družbe kot celote, za sistemsko kritiko kapitalizma. Tako poznamo marksistično zgodovino (od klasičnih del Marxa in Engelsa do sodobnejših avtorjev kot so Thompson /1966/, Arrighi /1994/, Goody /2007/ idr.), kritiko politične ekonomije (od *Grundrisse* in *Kapitala* do množice sodobnih avtorjev, ki jih podrobneje obravnavamo kasneje), antropologijo (Godelier 1999), lingvistiko (Vološinov 2008, Lecercle 2009), literarno teorijo (Medvedev 1976) itn. Tako kot se marksizma ne da reducirati na specifično politično doktrino, prav tako ni posebna disciplina znotraj polja družbenih ved in humanistike, temveč alternativa klasični humanistiki kot celoti. Poglavitna razlika, ki ločuje marksizem od običajnih družbenih ved in humanistike, je njegov politični naboj – medtem, ko se družbene vede pretvarjajo, da so nevtralne in se držijo naivne ideologije avtonomije znanosti, marksizem odkrito priznava in poudarja svoj politični naboj in obenem razkriva politični naboj običajnih družbenih ved, ki, pod masko svoje deklarirane avtonomije in nevtralnosti, dejansko prispevajo k reprodukciji obstoječega družbeno-političnega reda. Marksizem je odkrito političen, medtem ko so običajne družbene vede politične ne da bi se tega zavedale.

To je razlog zakaj se je znotraj marksizma razvila teorija ideologije in zakaj jo je bil marksizem obenem sposoben in prisiljen razviti, saj je le s konceptom ideologije mogoče teoretsko artikulirati razmerje med vsakdanjo zavestjo in teorijo ter med produkcijo znanja in politiko. Trk med eksplicitnim političnim nabojem marksizma in skrito politiko klasičnih družbenih ved je omogočil in obenem zahteval raziskavo teh razmerij in razvoj teorije ideologije. Ta nadalje omogoča raziskavo prostorov med domevno avtonomnimi sferami moderne družbe (politika, ekonomija, vsakdanje življenje, kultura). Zmožnost videti deteminirajoča razmerja med različnimi družbenimi področji in hkraten premik perspektive od obravnave interakcije med

domnevno avtonomnimi družbenimi »sferami« k teoretizaciji kompleksnih in hkratnih družbenih in zgodovinskih procesov, ki ne spoštujejo mej, ki jih je v svoji domišljiji družbi zarisal meščanski profesor, predstavlja obenem največjo eksplanatorno moč in največjo grožnjo, ki jo marksizem predstavlja etabliranim akademskim sistemom (marksizem je nujno konfliktna teorija,¹ in to vedno na dveh frontah, proti družbeno-političnim sistemom dominacije in izkoriščanja *in* proti njihovim ideologijam, znanostim in filozofijam). Medtem ko etablirani akademski sistemi spoštujejo meje med posameznimi sferami družbe in organizirajo svoje raziskovalne programe v skladu z njimi, marksizem predstavlja kritiko tako njihovega načina organizacije in delovanja *kot tudi* raziskuje področja, ki jih ti nujno spregledajo, saj predstavljajo slepo pego običajnih družbenih ved. Marksistična kritika znanosti in filozofije pomeni kritiko vloge, ki jo imata znanost in filozofija v reprodukciji kapitalistične družbe – to je osnovna politična naloga marksizma v polju teorije. Marksistična teoretska politika ni, kot trdijo nekateri nevtralistični kritiki marksizma, umeten in odvečen dodatek, ki kali znanstvenost marksizma. Marksistična politika ni retroaktivni dodatek marksistični teoriji, je njen neločljiv sestavni del, ki je vselej-že prisoten v njenem načinu raziskovanja in v njenih osnovnih epistemoloških premisah.

Kritika, koncept, ki zgošča epistemološko politiko marksizma, v marksizmu ni poljubni dodatek, ki ga lahko nadanemo ali odvzamemo »čisti« teoriji, temveč nujnost. Marksizem ne more biti ne kritičen, njegova specifična politizirana epistemološka naravnost ga vedno pripelje v konflikt z običajnimi družbenimi vedami. Poljubnost kritičnih dodatkov je ravno značilnost običajnih družbenih ved, kjer se verodostojnim, objektivnim in empirično utemeljenim raziskavam včasih doda moralistični odstavek ali dva na koncu (a prav tako dobro funkcionirajo brez njega, a tudi z njim, saj vse dokler temeljijo na etabliranih raziskovalnih procedurah in kritike ne vključijo že na osnovni epistemološki ravni, nič manj ne sodelujejo pri reprodukciji obstoječega – moralistični dodatek na koncu ne more nevtralizirati konformistične epistemologije). Z drugimi besedami, če kritika ni del same teoretske strukture določene teorije, se lahko pojavi le kot moralistični dodatek domnevno »nevtralne« teorije – kar je način, na katerega običajne družbene vede proizvajajo videz kritičnosti brez kakršnihkoli dejanskih političnih učinkov. Dejanska teoretska kritika proizvede drugačno videnje obstoječega in tako

¹ Ne na način, da obravnava konflikte kot objekt raziskovanja, temveč da nastopa kot subjekt konfliktov v teoretskem polju (Althusser 2000, 139-140).

omogoči zamišljanje radikalnih družbenih in političnih alternativ, medtem ko moralistična kritika lahko proizvede le drugačno, a nujno resignirano in impotentno, moralno opredelitev do etabliranega videnja obstoječega.

Dejanski trn v peti postsocialističnih režimov in njihovih dvornih intelektualcev sta torej združena emancipatorni politični naboj in teoretska kritika marksizma. Postsocialistični revizionizem ne pomeni osvobajanja od zatiralskih ideologij preteklosti in končnega prihoda nebeškega kraljestva svobodne misli, neomadeževane z ideologijo ali politiko – prej gre za poskus diskreditirati in pregnati teorijo, ki je sposobna sistemsko analizirati zatiranje in izkoriščanje tudi v nominalno svobodnih in demokratičnih režimih (in obenem vlogo »svobodne misli« same v reprodukciji tega zatiranja in izkoriščanja) ter navdihovati politično akcijo, ki jih lahko spodnese. Postsocialistični revizionizem ne preganja »totalitarnih« ideologij, temveč emancipatorne in dejansko kritične oblike teoretske prakse, kar pomeni, da marksizem ni preprosto pošast iz mračne preteklosti, ki ga je potrebno čimprej pozabiti, temveč nenehna grožnja, tudi v sedanjem stanju njegove skoraj popolne odsotnosti, postsocialističnemu akademskemu *establishmentu* in obenem »tranzicijskim« režimom na splošno – saj bi njihova nova interpretacija na marksističen način nujno pomenila tudi politično zahtevo po njihovi spremembi.

2.3 Marksizem za tranzicijo

Revizionistične denunciacije marksizma v njegovi skoraj popolni odsotnosti so simptom konformizma teorij in diskurzov, ki imajo danes status kritičnosti, a so dejansko v najboljšem primeru resignirana moraliziranja, večinoma pa odkrite apologije tržne ekonomije, parlamentarne politike in pravne države, ki niso sposobne videti sistemskih vzrokov posameznih družbenih ekscesov, ki so predmet njihove kritike. Odnos sodobne civilnodružbene in akademske kritike do marksizma torej razkriva njihovo teoretsko nemoč in odsotnost politične imaginacije – a vseeno ne pojasni odsotnosti marksizma same, saj humanističnih, liberalnih in pozitivističnih kritik marksizma ni manjkalo tudi takrat in na prostorih, kjer je bil ta relativno dominantna teoretska paradigma. Vzrok za odsotnost marksizma v postsocialistični zgodovinski situaciji ni toliko zmaga novih oblik kritičnosti v neposrednem spopadu z marksizmom – nove oblike kritičnosti so večinoma le uzurpirale prazen prostor v intelektualnem polju, ki se je pojavil z zatonom marksizma -, današnja odsotnost marksizma je v veliki meri posledica nekaterih zgodovinskih značilnosti realno obstoječega socializma in vloge marksizma v njem. Za reaktivacijo marksizma kot sistemske kritike kapitalizma moramo torej revanšizmu današnje kritičnosti postaviti nasproti marksistično samokritiko.

Za ekonomsko in socialno zgodovinsko dinamiko realno obstoječih socializmov vzhodne Evrope sta bila značilna predvsem dva procesa: množična industrializacija in težnja po doseganju visokega življenjskega standarda Zahoda, a pod posebnimi, socialističnimi pogoji. Socializmi evropskega vzhoda so torej po drugi svetovni vojni ohranili in reproducirali vzorec modernizacije, ki je bil značilen za Zahod v 19. stoletju – po svoji osvoboditvi izpod polkolonialnega odnosa, značilnega za nekdanjo Evropo imperijev, v kateri je bil evropski Vzhod nerazvita, revna in pretežno agrarna regija, so pričeli s pospešeno industrializacijo in gradnjo moderne infrastrukture. Socialistična industrializacija se je razlikovala od zahodne po tem, da produkcijska sredstva niso bila privatna, temveč državna lastnina, in da produkcija in distribucija nista potekali po tržnih, temveč po državno-planskih načelih – za državne socializme je bila torej značilna sprememba produkcijskih odnosov in načina distribucije, kar je pomenilo tudi mnoge pomembne zgodovinske pridobitve na področju socialnih pravic in socialne enakosti (polna zaposlenost, pravica do stanovanja, pravice iz dela, kot so plačan dopust, bolniška, otroški

dodatki, javno in brezplačno izobraževanje in zdravstvo itn.), ne pa tudi sprememba samega načina produkcije, ki je (p)ostal taylorističen industrijski produkcijski način.

Kljub pomembnemu zgodovinskemu napredku v smeri socialne enakosti in življenjskega standarda, so socialistične družbe ohranile protislovja in napetosti, ki izhajajo iz industrijskega načina produkcije samega. Ker je ta še vedno podvržen »zakonu vrednosti« in ker je po Marxu mera vrednosti abstraktno družbeno delo, mora družba dela, najsibo kapitalistična ali socialistična, ves čas povečevati produktivnost, kar prinese mnoge tehnološke izboljšave, zaradi katerih je dejansko proletarsko delo čedalje bolj redundantno in anahronistično, a vseeno nujno potrebno kot osnova vrednosti. Z razvojem produkcijskih sil postaja delo vse bolj odtujeno in individualni delavci vse bolj intelektualno in emocionalno osiromašeni priveski strojev. Rezultat je bedno, prazno in izčrpljujoče tovarniško življenje, na katerega je obsojena večina populacije, in neskončno razraščanje državne administracije kot materializacije abstraktnega načina družbene dominacije, ki izvira iz notranjih protislovij industrijskega produkcijskega načina samega. (Postone 1993, 123-314) V socializmu je bil ta aspekt industrijske družbe še bolj razširjen in akuten kot v industrijskem kapitalizmu Zahoda, saj se je socializem ideološko utemeljeval na kultu dela in figure delavca, na stahanovstvu, glorifikaciji industrializacije in bede tovarniškega življenja – namesto samoukinitve proletariata, ki jo je predvideval Marx, je realno obstoječi socializem prinesel roussejansko samoafirmacijo in samovalorizacijo delavskega razreda. (Tamas 2009) Socialistična družba je bila koncipirana kot osvoboditev produkcijskih sil (industrijskega načina produkcije) in proletariata izpod produkcijskih odnosov (privatna lastnina, prosti trg), ne kot zamenjava produkcijskega načina samega z alternativnim. Tako je ohranila mnoga protislovja, ki izhajajo iz produkcijskega načina, ki temelji na vrednosti, in njihove družbene učinke – delovno in družbeno alienacijo, abstraktno dominacijo »objektivnih« sil, repetitivnost dela ter telesno in duševno bedo tovarniškega življenja.

Marksizem v zgodovinski situaciji državnega socializma, čeprav je bil državna ideologija in dominantna teoretska paradigma, ni dobro opravil svoje vloge sistemske kritike kapitalizma. Opravil jo je le delno in se ustavil pri kritiki produkcijskih odnosov kapitalizma, ne pa tudi produkcijskih sil industrijskega načina produkcije samega. Socialistična ekonomija je torej še zmeraj vsebovala težnjo po neskončnemu povečevanju produktivnosti, po neskončni »gospodarski rasti«, delo je bilo v njej prav tako odtujeno in nesmiselno kot v industrijskih družbah Zahoda, poleg tega pa so bile socialistične države še, v globalnem kontekstu, prisiljene

ekonomsko tekmovati s kapitalističnimi državami, ki so imele boljši izhodiščni ekonomski položaj (predvsem zato, ker so ZDA, kot voditeljice »svobodnega sveta«, iz druge svetovne vojne izšle neprimerno ekonomsko močnejše kot ZSSR ali LRK, največji ekonomski sili socialističnega dela sveta, ki sta imeli v vojni ogromne človeške in materialne izgube, medtem ko se vojna ni dotaknila industrijskih kapacitet ZDA) in daljšo tradicijo industrijske produkcije, kar pomeni tehnološko naprednejše stroje in več izkušenj ter prakse z vodenjem industrijske produkcije. ZDA so po vojni z ekonomsko pomočjo usposobile Zahodno Nemčijo in Japonsko ter iz njiju naredile lokalni ekonomski velesili ter tako gospodarsko »obkolile« socialistični del sveta. (Arrighi 1994, 269-300)

Glede na neenak začetni geostrateški položaj, socialistične ekonomije niso mogle v neskončnost tekmovati s kapitalističnimi, še posebej ne zato, ker so le imitirale zahodni industrijski model pod neenakimi in zanje neugodnimi pogoji. Poleg tega so bile, zaradi samega produkcijskega načina, ki je bil, kljub spremembam v produkcijskih odnosih in načinu distribucije, še zmeraj po svoji (industrijski) strukturi enak kapitalističnemu, - če, tako kot Moishe Postone (1993, 263-385), kapital razumemo ne le kot sistem apropiacije profita s strani lastnikov produkcijskih sredstev, temveč tudi kot način abstraktne družbene dominacije, ki izhaja iz načina produkcije, temelječega na zakonu vrednosti in odtujenem delu -, podvržene ekonomskim krizam in nihanjem, značilnim za vse industrijske družbe. Zahod je problem padanja stopnje profitov v sedemdesetih (po naftni krizi in državnem udaru v Čilu, ki je v sedemdesetih služil kot laboratorij za testiranje neoliberalnih ekonomskih politik) rešil s ponovno liberalizacijo in privatizacijo ter nižanjem socialnih standardov in ukinjanjem socialnih pravic, medtem ko se je socialistični Vzhod, ki se je ideološko legitimiral ravno s socialnimi pravicami ter valorizacijo delavstva in dela in ki ni imel možnosti liberalizacije (med nekadnjimi socialističnimi državami jo je pod vodstvom komunistične partije uspešno izpeljala le Kitajska /Arrighi 2008/) ekonomsko in politično zlomil ter prešel v tranzicijo.

Marksizem je v socializmu ne le pustil industrijski produkcijski način nedotaknjen, temveč je socialistična inteligenca večinoma entuziastično in nekritično podpirala industrializacijo, slavila samoafirmacijo delavstva, gradila stahanovske ideologije in zagovarjala produktivnost ter gospodarsko rast. Teoretska in kritična ost marksizma je otopela pred entuziazmom nad uspehi industrializacije in heroizmom delavskega razreda in kritična marksistična teorija se je spremenila v tehnično oziroma tehnokratsko znanje, potrebno v državnem administrativnem

upravljanju in načrtovanju industrijske produkcije; v državno filozofijo dialektičnega materializma, ki je namesto kritične analize industrijskega načina produkcije raziskovala jeklene (filozofske) zakone zgodovine; in v sentimentalno rousseaujansko slavljenje vsakdanje folklore delavskega razreda.

Marksizem je bil torej v socializmu mrtev že dolgo pred prihodom civilne družbe in novih demokratov – a njihova nemoč vpričo nove abstraktno-objektivne kapitalistične dominacije, ki se danes ideološko izraža skozi znanje »uporabnih družbenih ved«, sentimentalno slavljenje vsakdanje folklore malih podjetnikov in državno filozofijo prava, je obenem priložnost za vrnitev k izvorni, kritični marksistični teoriji, teoriji, ki bi nadaljevala tam, kjer so omagali apologeti socialistične modernizacije. Marksizem za tranzicijo mora torej samokritično premisliti svojo lastno zgodovinsko pot in postati zmožen pokazati strukturno povezavo med abstraktnimi pravnimi načeli ter umazano prakso poznega kapitalizma ter denuncirati njegove ekscese v kontekstu systemske kritike, ki je zmožna prikazati notranjo povezanost med kapitalističnim produkcijskim načinom oziroma praksami produkcije, ter abstraktno-objektivnim sistemom družbene dominacije, ki iz takšnega načina produkcije izhaja.

2.4 Aktualna svetovna marksistična teoretska produkcija in pomen marksistične samokritike

Relativno marginalen položaj marksizma znotraj globalnega teoretskega polja danes ni toliko odraz teoretske šibkosti ali neprimernosti historičnega materializma kot odraz šibkosti oziroma skoraj popolne odsotnosti antikapitalistične politične usmeritve v sodobnem družboslovju in humanistiki, ki je, kadar ni odkrito apologetska ali zadržana (*value free*) in birokratsko-empiricistična, kritična le v okvirih levo-liberalne ali socialno demokratske (tretje-potne) kritike ekscesov in ne strukture sodobnega kapitalizma. Marksizem se tako giblje na margini sodobne teorije – a je obenem, tako ali drugače, del vseh teorij, ki se ukvarjajo z neposredno in brezkompromisno kritiko kapitalizma, kar kaže na to, da marksizem – *for good and for worse* – še nima ustreznega teoretske naslednika kar se tiče teoretske kritike kapitalizma in da še vedno, kljub svoji, za strukturo teoretskega polja, v katerem posamezne teorije relativno hitro menjajo ena drugo (z izjemo filozofije, ki, kar sicer pravi Althusser /2000, 84-87/ za ideologijo, nima zgodovine in kjer so vsi klasiki vedno enako aktualni), neobičajni in že častitljivi starosti, predstavlja osnovno referenčno točko sodobnega teoretskega antikapitalizma.

Čeprav obstajajo tudi eksplicitno politično angažirane levičarske teorije, ki se marksizma izogibajo in ga zavračajo (recimo Ranciere in Badiou), tega ne dosežajo s formacijo nove, boljše ali bolj izpopolnjene antikapitalistične teorije oziroma natančnejše in relevantnejše kritične analize kapitalizma, temveč s simptomatičnim menjavami terena boja in drugačnimi definicijami sovražnika. Ranciere tako kot sovražnika ne definira eksploatacije s pomočjo meznega dela, temveč administrativno porazdelitev družbenih mest in vlog (policija), ki ji nasproti postavlja politiko teatralnega jemanja glasov tistih, ki jim je ta pravica v sodobnih družbah odvzeta (Ranciere 2005), medtem ko Badiou kot sovražnika definira državo in parlamentarno demokracijo (zaradi njune filozofske nevzdržnosti – parlamentarizem predstavlja vladavino mnenj, medtem ko je država onotološko zlo), boj proti njima pa kot nenadno in z ničemer (še najmanj z zgodovinskimi analizami, obstoječimi odnosi moči v družbi in dolgoročnim strateškim načrtom) pogojeno erupcijo revolucionarne subjektivnosti. (Badiou 2009) Obeh teorij zmanjka ravno na točkah, kjer bi morali vključiti historično-materialistično perspektivo – delitev družbenih vlog ni arbitrarna ali golo administrativna, temveč delitev *dela*, medtem ko današnje revolucionarne »erupcije« vse nasprotujejo kapitalizmu in so antietatistične le sekundarno,

izvedeno. Filozofom, lačnim s politično ekonomijo nekontaminirane revolucije in komunizma kot filozofske ideje tako preostane le čista misel.

V raziskovanju strukture sodobnih oblik (kapitalistične) družbene dominacije je historični materializem veliko produktivnejši od tako nekdanjega realsocialističnega marksizma kot današnjih levičarskih, a ne antikapitalističnih (filozofskih) teorij, a na na prvi pogled presenetljiv način. Hiter pregled stanja sodobnega svetovnega marksizma pokaže, da je ta danes najproduktivnejši ko se ukvarja z marginalnimi mesti klasičnega historičnega materializma ter s teorijami in temami, ki jih ta ne obravnava. Najinspirativnejša in najproduktivnejša sodobna marksistična dela delajo na teoriji reprodukcije in spolne delitve dela v kapitalizmu (Federici 2004); aktualizaciji koncepta prvotne akumulacije (Perelman 2000; Angelis 2001; Wood 2002; Harvey 2003, 137-183; Harvey 2010, 289-315); produkciji nove marksistične teorije strojev in mašinerije, ki vključuje razvoj informacijske, telekomunikacijske in računalniške tehnologije (Caffentzis 1997; Caffentzis 2007); predelavi teorije produktivnega in neproduktivnega dela, ki upošteva aktualne spremembe v javnem sektorju in proces realne subsumpcije intelektualnega dela (Harvie 2003); in razvoju teorije procesa financializacije, ki pri Marxu in klasičnem marksizmu ni bil dovolj natančno raziskan, a danes postaja vse pomembnejši (Fine 2009; Gowan 2009; Lapavitsas 2009). Marxov opus in klasični marksizem sta polna napak, izpustov, tišin in spregledov – a obenem je delo na teh luknjah veliko produktivnejše in producira lucidnejše in akutnejše analize sedanjosti (ter je veliko bolj relevantno za aktualne antikapitalistične boje) od teorij in ideologij, ki v celoti zavračajo marksizem kot tak.

Tradicionalna slabost marksizma, ki je šla močno na živce tudi Foucaultu (2008, 93-94), je obsedenost s preverjanjem zvestobe sodobnih teorij iz polja historičnega materializma kanonskim marksističnim tekstom. Ta pojav danes ni več tako pogost in prisoten kot v preteklosti, ko je marksizem predstavljal državne ideologije vzhodnoevropskih socializmov in partijske ideologije na Zahodu. To je takrat predpostavljalo tudi določeno rigidnost marksizma kot uradne državne ali partijske doktrine, kar je mnoge levičarske intelektualce delno ali v celoti odvrnila od marksizma. Po drugi strani so bile lahko reakcije levičarskih intelektualcev na partijski dogmatizem tudi izjemno kreativne, kot v primeru italijanske avtonomistične oziroma operacionistične šole, ki se je vzpostavila v opoziciji do italijanske komunistične partije in njene uradne marksistične doktrine ne da bi zapustila sam teoretski teren marksizma. Podobno se danes dogaja na Kitajskem, kjer je reakcija kitajske nove levice na postmarksistični revizionizem

komunistične partije novo in aktualizirano branje Marxa (Hui 2009; Li 2010, IV – XX). Kakorkoli že, zlom vzhodnoevropskih realsocializmov in razpad ali politična marginalizacija komunističnih partij za zahodu Evrope ni ravno škodil marksistični teoretski produkciji, saj je, roko na srce, marksizem kot državna oziroma partijska doktrina redko sproduciral kak teoretski presežek. A poleg nekdanje rigidnosti marksizma kot uradne doktrine obstaja še drugi, pozitiven, veliko pomembnejši in veliko manj raziskan vidik v marksističnih krogih stalno prisotnih (čeprav različno močnih) nagnjenj k preverjanju ustreznosti te ali one teorije kanonskim tekstom in emfatičnih bojov proti različnim revizionizmom. Medtem ko *liberal arts* nimajo težav z rednimi menjavami paradigem in redko čutijo nostalgijo za lastnimi klasiki (s katerimi se ukvarjajo izključno strogo specializirane poddiscipline za zgodovino ekonomije, sociologije itd.), se marksizem ves čas vrača k svojim začetkom in kritizira ter ovira poskuse svoje revizije.

Ne glede na to, koliko so boji proti revizionizmu in za vrnitev h klasikom teoretsko produktivni in politično učinkoviti (to variira od primera do primera – ko gre za tehnološki optimizem in slavljenje emancipatornih potencialov »imaterialnega« del, je *reality check* na način ponovnega branja klasične Marxove teorije vrednosti in funkcij mašinerije v kapitalističnem sistem koristen, medtem ko lahko, nasprotno, vztrajanje na evrocentrizmu klasikov ovira produktivno aktualizacijo koncepta prvotne akumulacije in njegov politični potencial za organizacijo boja proti privatizaciji zemlje na periferiji in proti privatizaciji javnega sektorja v centru svetovnega kapitalističnega sveta) ostajajo nujen in neobhoden del marksističnega teoretskega projekta zaradi specifičnega položaja marksizma znotraj teoretskega polja kot celote. Ta položaj se kvalitativno razlikuje od položaja teorij kot so sociološki funkcionalizem, ekonomski marginalizem, psihološki behaviorizem ipd. Medtem ko si našete teorije lahko privoščijo biti slepe za lastno zgodovino, se marksizem konstituira kot kritika buržoazne družbene teorije kot celote. Tako radikalno dejanje je potrebno nenehno obnavljati, saj buržujsko teoretsko polje stalno teži k asimilaciji in pacifikaciji kritik samega sebe. Boj proti revizionizmu je torej upravičen kadar gre za kritiko popuščanja pred in prepuščanja terena liberalnim teorijam, medtem ko je teoretsko in politično kontraproduktiven kadar nastopa kot puristično branjenje originalne teorije pred njenimi nujnimi aktualizacijami. Vračanje na začetek in občutljivost za lastno teoretsko zgodovino je nujna, da se ohrani občutek za prelomnost izvirne Marxove kritike, a le vtolikor, vkolikor se ta proces nadaljuje tudi danes glede na stanje današnje celotne liberalne družbene teorije in sodobnega kapitalizma.

Tudi danes so sektaški boji – ki so na žalost še zmeraj del običajne marksistične folklore - okrog tega, kdo je bolje oziroma »pravilno« razumel klasike enako dolgočasni in neumni kot vedno, a so istočasno ponovna branja klasikov nujna za projekt aktualizacije današnjega marksizma kot tiste teorije, ki bo glede na neoliberalne teorije in neoliberalni kapitalizam predstavljala to, kar je originalna Marxova teorija predstavljala glede na liberalne teorije in klasični liberalni kapitalizem v 19. stoletju. V tem smislu so prisotnost marksizma v teoretskem polju in njegova teoretska ter politična moč odvisni od zgodovinske dinamike kapitalizma in vsakokratnih konkretnih socio-ekonomskih pogojev. Denimo v šestdesetih, v času stabilne in organizirane zgodovinske faze razvoja kapitalizma, ki je vključevala tudi (skoraj) polno zaposlenost in visoko stopnjo socialne varnosti – kar je na intelektualni levici istočasno izzvalo sum v pomembnost boja proti ekonomski eksploataciji in v osnovni marksistični koncept razrednega boja (ki se v takratnem zgodovinskem in intelektualnem kontekstu umakne v ozadje, medtem ko v ospredje stopajo problematike kot so potrošniška alienacija, medijski spektakel, rigidno administrativno družbeno upravljanje ipd.) in obenem določeno mero resignacije v zvezi s političnimi možnostmi boja proti kapitalizmu, ki je z visokimi mezdami uspel pacificirati proletarijat ter začasno ukiniti krize in je v nekem trenutku izgledal več in nepremagljiv (pesimizem Frankfurtske šole) -, je marksizem do neke mere padel v nemilost in v sedemdesetih so ga na intelektualni levici zamenjale poststrukturalistične teorije diskurzivnih konstrukcij (kot načini iskanja neekonomskih, tj. simbolnih, jezikovnih in kulturnih načinov družbeno-političnega boja), teorije in politike identitet (kot načini iskanja novega revolucionarnega subjekta, ki bo zamenjal proletarijat) in radikalni voluntarizem (kot način boja proti totalnemu kapitalističnemu sistemu, ki ne pozna več kriz in drugih »objektivno revolucionarnih« situacij in ki se ga da spodmajati le z dejanji spektakularnega nasilja (Postone 2006; Ćurković 2010).

Po mračnih osemdesetih, obdobju neoliberalne kontrarevolucije in propada realsocializma, je v devetdesetih sledila renesansa zahodne leve in antikapitalističnega boja v obliki antiglobalističnega gibanja, ki je, navkljub elementom negrijanskega misticizma in anarhistične subkulture folklorne, predstavljalo izjemno politično in teoretsko kreativno opozicijo globalnemu neoliberalnemu kapitalizmu. Ravno znotraj protestov in bojev proti procesu neoliberalne prvotne akumulacije, ki so jo izvajali Svetovna banka, Mednarodna trgovinska organizacija in Mednarodni denarni sklad, so se pojavile tudi zgoraj omenjene aktualizacije marksizma. Marksistična kritika je bila zelo pomembna tako v boju proti tehnološkemu determinizmu teorij o

»informativski« (Webster 2002) in »postindustrijski« (Bell 1976) družbi, ki so predtem v *mainstream* družboslovju dolgo dominirale (in v domišljiji ukinile proletariat, razrede, razredni boj in eksploatacijo, nekatere celo kar kapitalizem sam). Če so bile marksistična teoretska produkcija in polemike znotraj antiglobalističnega gibanja pomembne tako za reaktualizacijo koncepta prvotne akumulacije in novo raziskovanje vloge njene skrivne zgodovine v novi globalni delitvi dela in profitov ter za definiranje tistega, kar je »neo« v neoliberalizmu (Angelis 2003; Harvey 2005; Johnston in Saad-Filho 2005; Plehwe in drugi 2006) ter ustreznega, aktualnega in politično učinkovitega boja proti njemu, so bile kritike teorij »informativske družbe« (Henwood 2005; Huws 2005; Doogan 2007) in konca razrednega boja (Wood 1998) oblike koristnega, nujnega in pozitivnega boja proti revizionizmu nekdanjih marksistov in levičarjev, ki so nasedli na otročje fantaziranje liberalnega družboslovja. Po polemikah v devetdesetih danes, v zgodovinski situaciji globalne ekonomske krize in depresije, marksizem ponovno postaja aktualen – tokrat kot kritična analiza financiranja in finančne oblike kapitalistične dominacije tako nad vsakdanjim življenjem delavcev in delavk kot v organizaciji svetovnega kapitalističnega sistema.

Marksizem torej predstavlja konstantno kritično senco kapitalizma in dobiva na pomenu vsakič, ko kapitalizem pokaže zobe in vsakič, ko ta zapade v krizo. Odpornost marksizma na menjave intelektualnih mod (tako v liberalnih kot v levičarskih teorijah - zgodovina drugih denimo ni imuna na bizarne epizode kot je današnje naznanjanje ideje komunizma) črpa svojo vztrajnost iz odpornosti, izjemne elastičnosti in prilagodljivosti kapitalizma samega, ki zahteva konstantno invencijo novih oblik antikapitalistične teoretske kritike in družbeno-političnega boja. Tako je marksizem danes, prej kot le korpus prašnih tekstov iz 19. stoletja in arhivov realsocializmov, *umbrella term* za teorijo, ki se postavlja nasproti današnjemu neoliberalizmu na enak način kot se je Marx proti klasičnemu liberalizmu – in ki antikapitalistični boj jemlje resno (Saad-Filho 2003).

3 Kritika zgodovinskega revizionizma

3.1 Kako misliti NOB in Jugoslavijo? Reaktivacija revolucionarne politike proti revizionističnim pasijonom in nostalgiji za kulturo

V dvajsetih letih, kolikor je minilo od njenega razpada, je bil spomin na Jugoslavijo če že ne temeljni, pa vsaj pomemben zastavek ideoloških bojev novih vladajočih razredov. Skupaj z državnim socializmom je bil v univerzitetnem prostoru ukinjen tudi marksizem kot osnovna znanstvena paradigma v družboslovju in humanistiki – vlogo pisanja o zgodovini so tako prevzeli novi ali konvertitski, nekdanj socializmu vdani zgodovinarji (denimo Jože Dežman) in zgodovinarke, in marksizem so nadomestile nove, drugačne zgodovinske paradigme, ki so bile tesno vezane na proizvodnjo nacionalne substance, tega pomembnega ideološkega projekta novih političnih elit v novonastali polperiferni kapitalistični nacionalni državi. V parlamentarnem prostoru so stranke leve o zgodovini socialistične Jugoslavije molčale, razen v momentih, ko je bilo to mogoče vkomponirati v novi demokratični konsenz (boj proti fašizmu je tako sprejemljiv – socialna revolucija in njene zgodovinske posledice ne), medtem ko je desnica navdušeno pograbila revizionistični diskurz nove uradne zgodovine ter, v zvezi s socialistično preteklostjo, vodila revanšistično simbolno politiko (spravaško izsiljevanje, izenačevanje žrtev kolaboracije in revolucije), zahtevala dosledno in pogosto absurdno denacionalizacijo (vračanje nepremičnin, namenjenih javnim storitvam ali kulturni produkciji v zasebno lastništvo) ter celo lustracijo. Parlamentarna levica se tej ofenzivi ni uprla – in v prostoru uradne politike je, ob asistenci večine množičnih medijev in univerzitetnih oddelkov za zgodovino, antikomunistični revizionizem postal prevladujoč način spomina na socialistično Jugoslavijo.

3.1.1 *Zgodovina krvave diktature*

Ta diskurz pripoveduje zgodovino krvi, pobojev nedolžnih, žalovanja, razbitih družin in uničenih življenj. Gre za morbidno, s krvjo, ubijanjem in mrtvimi obsedeno pripoved o krvoločnih komunistih, o peščici barbarov, željnih oblasti, ki so med drugo svetovno vojno nelegitimno in nelegalno prevzeli oblast ter po vojni pobili svoje politične in vojaške nasprotnike. Tudi kasneje so zatirali, zapirali, mučili in pobijali vse oporečnike, vse, ki bi lahko

ogrozili njihovo totalno in totalitarno strahovlado. Gre za diskurz o vojni, ki se ni nikoli zares končala, ki je, skrita pod navidezno mirno in urejeno družbeno površino,² divjala vse do osamosvojitve Slovenije.

Ta diskurz se predstavlja kot končno dočakana vstaja zgodovine tistih, ki so bili utišani in pobiti v času komunizma, kot mračna resnica komunističnega projekta Jugoslavije. Osredotočen je izključno na nasilje oblasti, saj revizionističnih zgodovinarjev in zgodovinarok, zaposlenih s štejetjem kosti, ne zanima ne jugoslovanska ekonomska zgodovina niti zgodovina njenih socialnih politik, le skrita vojna barbarskih vladarjev proti nedolžnemu narodu. Ti barbari so skrili dokaze o svojih zločinih v skrivne arhive in podzemne rove, pobili ali pozaprli tiste, ki so za te zločine vedeli in uporabljali laži ter medijsko manipulacijo da bi zavedli javnost in svoje zločine prikrili. Na tej podlagi se izoblikuje klasična figura herojskega disidenta – v nasprotju s prekanjenimi, ciničnimi, brezvestnimi in nasilnimi komunisti je disident pošten, resnicoljuben, moralno čist in globoko humanističen – in paranoične »teorije« o komunistični kontinuiteti, udbomafiji in globoki državi.

Ko je resnica o komunističnem režimu, ta žalostna zgodba o neizmernem (kljub najboljšim naporom števecv kosti) trpljenju žrtev totalitarizma – v obliki izkopanih domobraskih kosti, najdenih dokumentov iz skrivnih arhivov in ustne zgodovine preživelih žrtev komunističnega terorja – naposled razkrita, sledi zahteva po maščevanju (revanšistični moment revizionističnega diskurza), po popravi krivic in odpravi ostankov totalitarnega režima. Ta zahteva prikladno koincidira z neoliberalnimi ekonomskimi ukrepi novih, postsocialističnih političnih elit, saj na terenu »poprava krivic iz časa totalitarizma« izgleda kot privatizacija nekdanje družbene lastnine in javnih institucij, zmanjševanje materialnih socialnih standardov in denacionalizacija nepremičnin. Revizionistična zgodovina je torej ena od osnovnih ideoloških legitimizacij tranzicijskih neoliberalnih »strukturnih prilagajanj«. To je očitno tudi iz razredne pozicije, s katere je pisana – ne le, da se izogiba ekonomske in socialne zgodovine socialistične Jugoslavije, ki je zgodovina izjemnega izboljšanja materialnega standarda, pravic ter življenskih in delovnih pogojev delavskega razreda, namesto tega poudarja posamezne primere tragičnih izgub zasebne lastnine nad tovarnami (Žontar 2005) v procesu nacionalizacije in preganjanja posameznih malomeščanskih razumnikov, skrbi jo torej načet materialni in duhovni blagor meščanstva in

² »Čas druge Jugoslavije je čas permanentne državljanske vojne partije proti lastnemu ljudstvu.« (Dežman 2005) Ta tip diskurza in takšen način razumevanja zgodovine ni nov – njegove srednjeveške in zgodnjemoderne oblike je analiziral Foucault (2004, 43-62).

malomeščanstva, ne pa tudi izboljššan materialni in duhovni blagor delavstva (katerega pogoj je določena mera revolucionarnega nasilja z namenom organizirati egalitarnejše družbene in politične odnose), zatiranje svobodnih podjetnikov in svobodnih duhov, ne pa tudi zgodovina praks enakosti in solidarnosti v Jugoslaviji.

Druga pomembna ideološka funkcija revizionizma je rehabilitacija kolaboracije s fašizmom – spet prikladno ravno v času ponovne državne kolaboracije z nekaterimi fašističnimi politikami EU (vizni režim za nekatere države, nastale iz biše Jugoslavije, schengenski mejni režim, zapiranje prebežnikov v »domove za tujce«, državno zatiskanje oči pred in toleriranje izkoriščanja migrantskih delavcev brez papirjev, ki delajo v Sloveniji na črno in brez političnih pravic ali socialne varnosti, pa tudi avtonomni in avtohtoni fašistični ukrepi, kot je bil izbris). Rasni in nacionalni šovinizem tako postajata del uradnega in legitimnega javnega diskurza po ideološki formuli, katera najsrčnejša proponentka je, kljub vsem dobrim namenom, Spomenka Hribar – če je mogoče misliti NOB brez revolucije, če ju je mogoče ločiti do te mere, da je mogoče upravičevati le patriotski boj za nacionalno (ne pa tudi ekonomsko, socialno in politično) osvoboditev in obenem obsoditi njegov revolucionarni del, potem mora enaka operacija veljati tudi za domobranstvo. Domobranstvo je tako mogoče ločiti od fašizma, afirmirati njegov patriotski in zavreči njegov slab, fašističen del. Tu nastopijo »teorije« o totalitarizmu – tako fašizem kot komunizem sta totalitarna, medtem ko sta patriotizem in narodnjaštvo sprejemljiva:

Danes poskušajo v obrambi pred napadi desničarjev (ki demonizirajo revolucijo in *zato* dokazujejo, da so partizani poleg narodnoosvobodilnega boja izvajali tudi revolucijo) nekateri »zagovorniki« partizanstva izgnati iz spomina na partizanstvo vsako senčico revolucije in poudarjajo, da je šlo za »čisti« narodnoosvobodilni boj, pri čemer pozabljajo, da je bil že »narodnoosvobodilni boj« izrazito revolucionaren koncept. (Tako se lahko nekateri današnji poskusi glorifikacije in kriminalizacije partizanstva presenetljivo ujemajo v temeljni reakcionarni ideološki predpostavki, da naj bi bil patriotizem sam po sebi nekaj »dobrega«, socialna revolucija pa sama po sebi nekaj »slabega«.) (Kornelj 2009)

Ta operacija na široko odpre vrata revizionističnim rehabilitacijam domobranstva, saj to ni več neločljivo vezano na fašizem, zdaj je depolitizirano narodnjaško gibanje. Skupaj z narodnjaštvom zgodovinskega domobranstva se tako legitimizira tudi etno-šovinizem današnje nacionalistične desnice, deklariranih naslednikov domobranstva, in kompradorska servilnost (ter, kot v primeru izbrisa, celo izjemna politična inventivnost) celotnega političnega razreda (tako

desnice kot levice) pri izvajanju rasističnih administrativnih direktiv EU. Shematsko predstavljeno, zgleda osnovna revizionistična ideološka operacija v zvezi z NOB takole: kot legitimni patriotizem sta pojmovana NOB oziroma domobranstvo, katerih rezultat je lahko narodna sprava, kot totalitarna elementa pa komunizem oziroma fašizem, katerih zgodovinski rezultat je bila bratomorna vojna.

Sprava je mogoča le ob obsodbi obeh »totalitarnih« elementov, kjer je primarna tarča seveda revolucija oziroma komunizem – narod se lahko ponovno združi v spravi le, če se spomin na odporniško gibanje, ki je narod rešilo pred fašističnim genocidom, depolitizira, če se nevtralizira vse egalitarne in emancipatorne potenciale, ki bi jih ta spomin lahko še vseboval. Kolaboracija s fašizmom je v tej perspektivi »taktična«, nujna v boju proti drugemu, komunističnemu totalitarizmu. Na narodnjaštvo reducirano partizanstvo in fašizma oprano domobranstvo sta tako pripravljena na spravo, medtem ko sta fašizem in komunizem izenačena v svojem totalitarnem značaju – in kopanje kosti ter iskanje drugih dokazov za totalitarnost komunističnega režima se lahko začne (obenem pa se mora hkrati končati vsako spominjanje njegovih pozitivnih socialnih in političnih dosežkov in pridobitev – še posebej zato, ker je takšno spominjanje vselej v nasprotju s neoliberalnim projektom imenovanim tranzicija).

3.1.2 *Težave z revolucijo ali vsi antikomunisti so papirnati tigri*

Če se tranzicijska levica pred napadi desnice brani s tajitvijo (znani Freudov /1987/ obrazec »že, že, pa vendar ...«) tako, da trdi da revolucije med drugo svetovno vojno ni bilo, pa desnica vztraja, da je revolucija bila, a da se je ne da misliti, da v njej ni nobene politične racionalnosti, da gre za nemisljiv, povsem iracionalen teror, ki se ga ne da teoretsko pojasniti, lahko se jo le kvantitetno, empirično opiše, z natančnim štetjem kosti pobitih – a več ko je precizne empirije, dlje smo od teoretske razlage, ki jo nadomeščajo moralno-teološki traktat (dober primer je Bezanson /1999/). Namen te ideološke formule - revolucija = iracionalen teror (ki se ga da »empirično« preveriti in dokazati, a katerega politike se ne da misliti) - je partizansko revolucijo pripeti stalinizmu oziroma jo izenačiti z obdobjem intenzivnega političnega terorja v Sovjetski zvezi v tridesetih, časa čistk, preganjanja, deportacij in gulagov, ter jo prek tega izenačiti z nacizmom – tako dobimo dve veliki zli evropskega 20. stoletja, izenačeni s pomočjo označevalca totalitarizem (Evropski parlament 2009). Kar takšna

interpretacija spregleda, je moment termidorja (Britovšek 1984), saj je šlo v Sovjetski zvezi v tridesetih že za terminacijo Oktobrske revolucije, ki jo je spremljalo intenzivno državno nasilje, nujno za vzpostavitev postrevolucionarnega »reda« oziroma za konsolidacijo termidorske državne ureditve. Ko torej revizionisti grmijo proti revolucionarnemu terorju, dejansko grmijo proti terorju, ki je revolucijo zadušil. Če to zveni komično (naivnemu empirizmu, ki namesto teoretske epistemologije uporablja zdravorazumsko moraliziranje ne manjka komičnih momentov), pa je pristajanje levice na to formulo tragično. Od tod tajitev – že že, da smo se borili tudi za socialno osvoboditev in pravičnejšo družbo, za delavske pravice, pravice žensk in socialno enakost, za dostojanstveno življenje za vse, pa vendar če je revolucija to, kar vi trdite da je, potem revolucije med NOB ni bilo.

Desničarska formula spregleda ravno tisto, kar je v revoluciji revolucionarnega. V revizionistični perspektivi ni ničesar razen nasilja in trpljenja (predvsem tistega, ki je bilo prizadejano lastnikom produkcijskih sredstev in zemlje, predrevolucijskim oblastnikom in duhovnikom ter njihovim družinskim članom). Revolucionarno nasilje boja proti starim oblastnim in socialnim razmerjem ter boja proti fašizmu je za moralno ogorčenega empiričnega zgodovinarja enako kot nasilje termidorske terminacije revolucije, poboji so poboji in kosti kosti – ne glede na to, katera in kakšna ideologija jih spremlja (revizionizem sam, seveda, ni ideologija, saj temelji na občih, večnih in transzgodovinskih moralnih vrednotah človeštva). Tako mu uhaja ravno politični naboj posameznih primerov političnega nasilja in njihov zgodovinski kontekst. Osvobodilno nasilje boja proti fašizmu je izenačeno z genocidnim nasiljem fašizma (»pustimo politiko in ideologije, oboje je vredno enake moralne obsodbe«) ali z državnim terorjem postrevolucionarnega termidorja.

Cena, ki jo mora plačati leвица za popuščanje v tem ideološkem boju, je ogromna – odpovedati se mora samemu konceptu revolucije. Z njegovo zatajitvijo se zapre možnost afirmacije dejanske, osvobodilne revolucije proti prisvajanju revolucionarne retorike v termidorskih režimih. Če se odpovemo konceptu revolucije, ne moremo več misliti dialektike socialističnih revolucij 20. stoletja v razmerju do njihovih termidorjev (Stalinov teror, Dengova pot v kapitalizem itn.) in preteklost izgubi benjaminovsko iskro upanja, saj je »/s/amo tistemu zgodovinarju, ki je sam prežet s preteklostjo, dan dar, da v njej razvname iskro upanja: če bo sovražnik zmagal, ne bodo pred njim varni niti mrličii.« (Benjamin 2003, 217) Namesto spomina

na borce in borke ter njihov boj in ideale ostanejo le še grobovi žrtev in morbidni moralizem sproščenega zgodovinopisja.

Revizionistično moraliziranje postane še bolj problematično če ga ne preverjamo le glede na to, kako predstavlja preteklost, temveč tudi kako deluje v sedanjosti, kakšni so aktualni politični učinki revizionizma. Resolucija Evropskega parlamenta (2009) o Evropski vesti in totalitarizmu med drugim tudi deklarira, da ni objektivne resnice o zgodovini – a namesto da bi bil ta poceni truizem znak za še pazljivejšo epistemološko čuječnost, nastopa kot alibi za opuščanje teoretskih standardov in prehod v moralni empirizem; zakaj bi se vendar trudili z znanstveno strogostjo, če objektivna resnica o zgodovini tako ali tako ne obstaja, obstajajo le kosti, ki jih lahko otipamo, in občutja, ki se pri tem v nas sprožajo na podlagi generičnih človeških moralnih lastnosti – zanje zgoraj navedeni relativizem ne velja, saj so transzgodovinska, kraljestvo objektivne resnice torej ni zgodovina, temveč cmihava občečloveška morala. Požegnan od vrhovnih evropskih instanc, premik k moralnemu zgodovinopisju (oziroma obujanje njegovih duhov)³ prihaja v prikladnem zgodovinskem trenutku, ko se ima neoliberalni projekt težave z ekonomsko legitimnostjo in se ponovno zaganja v imenu strahu pred totalitarizmom ter pod masko morale, v imenu žrtev, v imenu milijonov pobitih.

Poanta antikomunizma ni v nasprotovanju stalinizmu - njegove najbolj inteligentne, relevantne in ostre kritike so konec koncev že zdavnaj podali številni marksisti in komunisti (Getty in Naumov 1999), pa tudi jugoslovanska komunistična partija –, temveč boj proti državni regulaciji ekonomije, »veliki vladi«, »birokraciji«, z drugimi besedami, proti socialnim in delavskim pravicam. Moralna faza neoliberalne ideološke ofenzivne predstavlja poskus premakniti teren razprave iz ekonomskih tal na moralno nebo, z namenom izenačiti vse oblike zgodovinskega socializma s stalinizmom, tega potem izenačiti z nacizmom, vse skupaj zapakirati kot totalitarizem in potem svoje neslavne »strukturne prilagoditve« prodati ne več kot kraljevsko pot v svobodo, gospodarsko rast in vsesplošno blagostanje, temveč kot zaščito (podobno kot mafijski kostolomci »ščitijo« lokale) pred vselej aktualno nevarnostjo totalitarizma (vse oblike totalitarizma so se, tako neoliberalna doktrina, rodile iz zadušene podjetniške pobude in državnega poseganja v ekonomijo – in le svobodni trg lahko prinese svobodno, odprto in sproščeno družbo). O moralni vrednosti te doktrine največ pove dejstvo, da gre za mešanico

³ Moralno zgodovinopisje je najbolj razvito v Franciji, kjer se je pod imenom »nova filozofija« pojavilo konec sedemdesetih kot pomemben element v ideološkem in političnem uničevanju revolucionarnega naboja maja '68. (Ross 2002, 138-182; Geraud 2008)

akviziterskega leporečja in mafijaškega izsiljevanja, ki si prizadeva, ob svetohlinskem in selektivnem sklicevanju na abstraktne »žrtve totalitarizma« (in ob molku o žrtvah državnih udarov, vojaških diktatur ter državljanskih in imperialističnih vojn v Čilu, Argentini, Nikaragvi, Indoneziji, Haitiju, Nikaragvi, Iraku itn., ki so spremljale globalno neoliberalno uvajanje »svobode in demokracije«), uničiti preostanke politik enakosti, emancipacije, solidarnosti ter že izbojevane dosežke delavskih bojov 19. in 20. stoletja ter utopiti vsak spomin nanje v smrdljivi čorbi teorij o totalitarizmu.

A to sprenevedanje je obenem dober znak, znak šibkosti neoliberalne doktrine, saj je sedanja kriza jasno pokazala, da vzpostavljanje povsem svobodnega trga zahteva še več državne prisile in terorja in da »večanje konkurenčnosti gospodarstva« in »protikrizni ukrepi« vodijo v propad javnega izobraževanja, zdravstva in celotne javne infrastrukture, v brezposelnost, revščino in nasilje. Današnji antikomunisti so papirnati tigri, saj jim preostaja le še zgroženo moraliziranje v obupnem poskusu zadržati naraščanje globalnega odpora proti neoliberalizmu, zasedanje univerz in tovarn od Kalifornije do Irana in ponovno rojevanje plenumov ter drugih oblik političnega prakticanja množične demokracije in načela solidarnosti.

Če je nekdanj, kot piše Engels, nemškega filistra popadala sveta groza ob besedah diktatura proletariata (Engels 1968, 250) se danes to slovenskemu filistru dogaja ob besedi revolucija – a vstaje proti neoliberalizmu po celem svetu ter njihove politične inovacije in načini organizacije kažejo, da je revolucionarna množična, ljudska in neposredna demokracija mogoča tudi brez državnega terorizma, medtem ko je ta terorizem konstitutivni pogoj neoliberalne utopije, v uresničenju katere, vede ali nevede, slovenski filister s svojo moralno kampanjo aktivno sodeluje. Ravno revolucionarne oblike množične demokracije so edina alternativa neoliberalnemu despotizmu in sprava, ki jo predlagajo duhovniki znotraj zgodovinopisne stroke, ne pomeni kesanja za nekdanje zločine revolucije, temveč pozabo njenega osvobodilnega naboja – pozabimo, kako smo se revolucionarno uprli fašizmu nekoč, da se ne bi kak podoben upor zgodil tudi danes, v času krhanja globalne prevlade neoliberalizma, ko lahko ta svojo prevlado vzdržuje le s čedalje odkritejšim državnim in paradržavnim nasiljem⁴ in ko mu kot eno izmed zadnjih upanj ostaja človečniško moraliziranje otožnih oporečnikov.

⁴ Za izjemen prikaz logike in načina delovanja neoliberalizma, ko je ta soočen z revolucionarnim množično demokratičnim gibanjem glej Hallward (2007).

3.1.3 *Kako misliti revolucionarnost NOB brez tajitve?*

Veličina NOB ni v tem, kar ostaja od NOB sprejemljivo za vrednostni sistem vladajoče ideologije /.../ veličina NOB je prav v tem, kar ne more biti integrirano v ta horizont /.../ (Komelj 2008b, 14)

Partizanski boj je bil posebna zgodovinska oblika vojaškega in političnega odpora proti fašizmu v času druge svetovne vojne. Zaradi hitrega kolapsa in predaje večine evropskih državnih vojsk na samem začetku vojne in zaradi kolaboracij vlad s fašizmom je bilo upor proti fašizmu nujno organizirati ilegalno, brez udeležbe in pomoči tako državnih aparatov kot državnih vojsk. To se je pokazalo kot nepričakovana prednost v boju – podobna kasnejšim antikolonialističnim in antiimperialističnim bojem v tretjem svetu -, kot priložnost za razvoj vojaških in političnih oblik, ki niso bile le alternativa državi in državnim vojski, temveč prej oblike emancipatorne politike in boja, ki so bile v permanentnem nasprotju z državo in njenimi aparati.

To je bilo tisto, kar je bilo dejansko komunističnega v gverilskem odporu proti fašizmu med drugo svetovno vojno – ne toliko njegova deklarirana ideologija ali ikonografija, temveč njegov način preseganja katastrofalne zgodovinske situacije ter nove politične in družbene prakse, ki jih je razvil v boju proti fašizmu. Katastrofalnost zgodovinske situacije je ekstremno zožala polje političnih možnosti vse dokler nista ostali le še dve opciji: ali kapitulacija in kolaboracija ali brezkompromisen gverilski odpor, ki je bil, že zaradi dejstva, da je bil organiziran na način gverilskega, se pravi antidržavnega in antimilitarističnega, boja, po značaju emancipatoren, ne le defenziven. Partizani se niso borili le proti fašizmu in tuji okupaciji, temveč tudi proti državnemu nasilju, ekonomskemu izkoriščanju, socialni dominaciji, neenakosti med spoloma, militaristični hierarhiji in vsem ostalim oblikam politične in družbene organizacije iz predvojnega časa. (Pupovac 2006)

Partizani niso bili državna vojska, ki se bori za zaščito ljudstva – *bili so oboroženo ljudstvo, ki se je bojevalo proti fašizmu in za svojo emancipacijo*. Ljudstvo tako ni bilo objekt, temveč subjekt svoje osvoboditve, ki je vključevala tudi odpravo oblik izkoriščanja in zatiranja, značilnih za predvojno družbeno-politično ureditev. Glavna značilnost partizanskega boja je bil gverilski boj proti tako fašizmu kot kapitalističnemu predvojnemu redu, boj, v katerem je politična dimenzija imela prevladujočo vlogo in je v mnogočem določala tudi vojaške odločitve in metode (Mirjan v Komelj 2009) (denimo vključitev žensk in političnih komisarjev v

partizanske bojne enote ter relativno egalitaren način organizacije partizanske vojske – kar ne velja v primerih običajnih spopadov državnih vojsk za nadzor nad določenim teritorijem). V tem je bila komunističnost partizanskega boja – ponovno, kar je bolj relevantno kot eksplicitna retorika partizanov je njihova konkretna praksa.⁵ Čeprav je res, da so bile partizanske čete sestavljene iz ljudi z veliko različnimi idejno-političnimi ozadji – del ni bil niti blizu tistemu, kar se danes imenuje »komunistična ideologija« -, so bili vsi komunisti v svoji *praksi*,⁶ tj. v svoji participaciji v političnem gibanju, ki uničuje stare oblike dominacije in eksploatacije in jih sprti nadomešča z novimi, egalitarnimi in emancipatornimi političnimi formami in praksami.⁷ V takratni zgodovinski situaciji je komunist postal vsakdo, ki je prijel za orožje in odšel v gozdove da bi se boril proti fašizmu, ne glede na posameznikovo etično presojo, idejno ozadje ali katerekoli druge idiosinkratične okoliščine, ki so ga pripeljale do te odločitve - vsak partizan je bil komunist ne glede na njegovo osebno politično ali ideološko opredelitev, saj je boj proti fašizmu že vseboval tudi boj proti staremu, kapitalističnemu redu. Iz istega razloga je bil partizanski boj tudi revolucionaren, saj so oblike politične in vojaške organizacije partizanov predstavljale radikalen prelom, radikalno novost glede na stare družbene in politične oblike – izhajale so iz dejanskega ljudskega boja, bile so množično-demokratske, inkluzivne in participatorne, prav tako kot sodobne, aktualne oblike revolucionarne politike, ki mučijo evropsko vest lokalnih filistrov.

Obe verziji revizionizma, tako leva kot desna, sta torej napačni. Desna je napačna zato, ker prikazuje partizanski boj kot agenta »drugega totalitarizma«, ki naj bi bil enako slab kot totalitarni fašizem proti kateremu se je boril – partizani med vojno niso vzpostavljali birokratske policijske države, temveč množično-demokratske politične forme, kot so bile mreže lokalnih odborov, množična zborovanja, načelo diskutiranja, ki je vojaško disciplino nadomestilo z revolucionarno itn. Vse te nove politične forme se močno razlikujejo od stalinističnega tipa socializma, ki je bil po termidorju v tridesetih vzpostavljen v Sovjetski zvezi - ne le zato, ker so bile vzpostavljene v zelo drugačni zgodovinski situaciji, temveč tudi zato, ker so nasprotovale klasičnemu leninističnemu projektu prevzema državnega aparata da bi ga nato počasi »odmrli«,

⁵ »Medtem ko v navadnem življenju vsak *shopkeeper* [štacunar] dobro loči med tem, za kar se nekdo izdaja, in tem, kar dejansko je, naše zgodovinopisje še ni prišlo do tega trivialnega spoznanja. Vsaki epohi verjame na besedo, kar o sebi pravi in kar si umišlja.« (Marx in Engels 1971a, 62)

⁶ »Pri tem pluralizmu je šlo predvsem za različnost notranjih, filozofskih drž. V konkretnem delovanju, v operativi, smo bili vsi enotni – za OF.« (Osolnik 2009, 121)

⁷ »Komunizem za nas ni *stanje*, ki naj bo vzpostavljeno, *ideja*, po katerem naj se ima ravnati dejanskost. S komunizmom poimenujemo *dejansko* gibanje, ki odpravlja zdajšnje stanje.« (Marx in Engels 1971a, 41)

saj je državni aparat že na začetku vojne razpadel in so ga prevzeli fašisti. To je prisililo partizane da so, včasih tudi v nasprotju z osebnimi leninističnimi prepričanji, prakticirali nedržavno obliko komunizma, komunizma, ki si ne želi prevzeti državne oblasti in namesto tega ustanavlja politične forme, ki tečejo vzporedno z, so avtonomne glede na in se bojujejo proti (v tem primeru fašistični) državi.

Če desna verzija revizionizma izenačuje anti-državni komunizem partizanov z etatističnim stalinističnim termidorjem, poskuša leva verzija zmanjšati pomen ali celo povsem zatajiti njihovo revolucionarnost. V tej verziji je bil partizanski boj preprosto patriotska obramba naroda proti tujim okupatorjem. Benevolentni liberalni revizionisti hočejo čistiti partizanski boj ravno njegovega političnega naboja – zanje je bil partizanski boj le imitacija početja redne državne vojske v njeni odsotnosti. Da bi lahko interpretiral partizanski boj kot apolitično obrambo naroda (in njegovega teritorija) namesto kot deterritorializirani revolucionarni vojni stroj (Deleuze in Guattari 2004, 387-468), kar je dejansko bil, mora »levi« revizionizem zanemariti ali spregledati njegove osnovne elemente: da se je proti fašizmu (ta podrobnost je ključna – partizani so se borili proti *fašizmu*, ne proti nemški ali italijanski vojski, politična dimenzija partizanskega boja je bila pomembnejša od vojaške) borilo oboroženo ljudstvo samo, prostovoljci iz ljudstva, ne naborniki ali profesionalni vojaki; da so se partizani oskrbovali pri neoboroženem delu ljudstva; da so se borili mobilno in nomadsko, ne za zemljo, temveč za svobodo; da so odpravili prej uveljavljeno vojaško hierarhijo in izumili nove oblike vojaške organizacije, ki so bile po značaju globoko politične - kar so vse že sama po sebi revolucionarna dejanja in procesi. Leva revizionistična interpretacija partizanskega boja drži le, če gledamo nanj izključno z »osebne« perspektive posameznih partizanov, če ga presojamo izključno glede na čustvene in etične razloge posameznikov za odhod v partizane – kar pomeni, da za epistemološko izhodišče vzamemo individualno psihologijo -, ki je bila v večini primerov dejansko patriotska želja po obrambi domovine in naroda pred tujim okupatorjem, če torej spregledamo radikalno politično novost, ki jo je partizanski boj proizvedel ne glede na emocionalno motivacijo svojih udeležencev. Z redukcijo partizanskega boja na del njegovih deklariranih namenov in z zanemarjanjem njegove dejanske prakse levi revizionizem ostaja reaktiven glede na desni revizionizem, saj se lahko le brani pred obtožbami desnega revizionizma, da je bil komunističen z dokazovanjem, da ni bil niti revolucionaren. Tako postsocialistična liberalna levica ostaja znotraj ideološkega horizonta desnega revizionizma, kjer revolucionarnost pomeni nekaj zavrženega, nekaj, čemur se je treba

na vsak način izogniti, namesto da bi se spominjala revolucionarnosti partizanov in razvijala njene nove koncepte in prakse. (Hallward 2005)

Kar je zanimivega in pomembnega v partizanskem boju je ravno njegova prelomna politična novost, prej neznanе politične forme, ki jih je prakticiral, in ne njegove podobnosti z drugimi tipi politike (denimo z nacionalizmom 19. stoletja ali etatističnim komunizmom, kar sta dva tipa politike, ki se, glede na to s katero različico revizionizma imamo opravka, najpogosteje povezujeta s partizanskim bojem) – te podobnosti so prej kot v dejanski praksi partizanskega boja obstajale v delih njegove retorike. Revizionistična ideološka strategija pomeni reduciranje partizanskega boja na ali romantični nacionalizem ali na etatistični komunizem, in poudarjanje tistega, kar je staro v retoriki ter zanemarjanje tistega, kar je novo v praksi. Ker so borci prihajali v partizane iz mnogih različnih idejnih in socialnih okolij, je bila »partizanska ideologija« nujno *bricolage* mnogih različnih naprednih idej, ki so bile takrat v obtoku. To revizionistom omogoča, da precej prepričljivo dokumentirajo svoje trditve o nerevolucionarni, zgolj nacionalistični oziroma boljševiski politični orientaciji s pomočjo pisnih zgodovinskih virov, saj pisni material, ki so ga pustili za sabo partizani, lahko zlahka potrdi zelo različne, včasih celo nasprotnе si, interpretacije njihove politične orientacije. Selektivno izbrani in izolirani delčki pisnih virov se lahko uporabijo za reduciranje partizanske politike na ta ali oni predhodno obstoječi politični tok – a bolj kot posamezni viri so pomembne značilnosti korpusa pisnih virov v celoti, njegova izjemna raznolikost, njegova notranja protislovja in ideološka pestrost, kar dokazuje, da »partizanska ideologija« ni bila homogen ideološki sistem, vnesen v partizansko gibanje od zunaj (desni revizionisti grmijo, da so bili partizani dejansko lutke Moskve, medtem ko se levi revizionisti ne posebej prepričljivo branijo, da so bili le lutke Masarykovih duhov), temveč – če obrnemo perspektivo in, namesto idealistične, ki je skupna obema revizionizmoma, zavzamemo materialistično teoretsko pozicijo – artikulacija progresivnih idej tistega časa v konkretni zgodovinski situaciji v odnosu do dnevnih nalog boja proti fašizmu. Če je urgentnost nalog na vojaškem področju v času vojne pustila katere izmed teoretskih problemov, ki so se pojavili med partizanskim bojem, nerešene oziroma formulirane znotraj horizonta starih idej, konceptov in političnih doktrin, bi morala biti natančnejša formulacija in razrešitev teh problemov primarna naloga današnje levice – vsaj če hoče biti dejansko vredna tega imena.

3.1.4 *Nostalgija kot alternativna oblika revizionizma*

Če je revizionizem (tako agresivni desničarski kot defenzivni levičarski) glavni način spominjanja na NOB in socialistično Jugoslavijo v parlamentu, na univerzitetnih oddelkih za zgodovino ter v (pol)strokovni publicistiki (predvsem desne provinience), pa je »na ulici« in tudi v nekaterih delih univerze⁸ drugače – med ljudstvom, v popularni kulturi, se nacionalistični (tako desna kot leva oblika zgoraj opisanega revizionizma sta nacionalistični, obe izhajata iz koncepta naroda, le da sta po prvi tega NOB in jugoslovanski socializem razdvajala in zatirala, po drugi pa branila pred tujim okupatorjem in uveljavljala njegove interese) revizionizem nikoli ni zares prijel in je tako ostal le del parlamentarnih burlesk in samobitne akademske produkcije nacionalne substance. A to ne pomeni, da je ljudski spomin na NOB in Jugoslavijo kaj manj revizionističen – revizionističen je le na drugačen način, na način, ki je prilagojen postmoderni hedonistični množični kulturi poznega kapitalizma.

Gre za pojav, imenovan jugonostalgija, znotraj katerega se je v zadnjih devetnajstih letih razvila posebna subkulturna folklor, ki vključuje zbiranje različnih značilnih predmetov iz časa socialistične Jugoslavije (starih plošč, oblek, avtomobilov, pohištva in električnih naprav, plakatov in fotografij jugoslovanskih glasbenih in filmskih zvezd, starih dinarskih bankovcev, igrač ...) in druge kulturne prakse, kot so zabave, na katerih se vrtil jugoslovanska popularna glasba, gledanje jugoslovanskih filmov in posnetkov športnih prireditev (posebej nogometa, košarke in, vsaj v Sloveniji, smučanja) ...

Ni naključje da je ta oblika ljudskega spomina poimenovana po terminu iz repertoarja individualne psihologije. Jugonostalgijino ime je zelo precizno in pomenljivo, saj je jugonostalgija rezultat procesa, v katerem se kolektivni (politični) spomin reducira na skupek osebnih izkušenj in individualnih spominov. Kot smo videli prej, je psihologizacija politike osnovna revizionistična strategija. V primeru nostalgije ne gre le za prehod na pogled na zgodovino s perspektive posameznikovega doživljanja, temveč za psihologizacijo oziroma intimizacijo zgodovine kot take – tako je čas socializma prikazan kot nekakšna adolescenca v odraščanju naroda, doba vznesene naivnosti in idealizma, ki se je manifestirala predvsem v takratnem kulturnem življenju, ki, v jugonostalgijni perspektivi, postane celoten horizont

⁸ V mislih imam oddelke za kulturne študije – ti so, vsaj v primerjavi z oddelki za zgodovino, še relativno mladi in marginalni, a načeloma delitev na nacionalistični in nostalgični revizionizem ustreza akademski delitvi dela med nacionalnimi in kulturnimi študijami.

zgodovine. Obdobje socializma se tako izenačuje s popularno kulturo in vsakdanjim življenjem Jugoslovank in Jugoslovanov s pomočjo mreže podobnih si individualnih spominov in izkušenj s področja popularne glasbe, mode, kulinarike in podobnega. Socialistična kultura v kulturnem imaginariju postjugoslovanske generacije predstavlja oblike družabnosti in kulturne potrošnje, značilne za srečno in nedolžno mladost (ne glede na to, ali gre za obujanje spominov na beograjsko sceno in rokenrol ali na reški in ljubljanski punk, so si vse oblike jugonostalgije v tem aspektu zelo podobne). Takšna personalizacija zgodovine to depolitizira, saj osebna, individualna zgodovina v tej perspektivi nastopa kot model za politično zgodovino – tako kot vsak otrok sčasoma izgubi svojo nedolžnost in naivnost ter vstopi v resnični svet odraslosti, tudi socialistične sanje niso mogle trajati večno. Politična in socialna transformacija, ki je nastopila s koncem socializma je torej videna kot ekvivalent psihološkega procesa odraščanja.

Rdeče rutke, značke s peterokrako zvezdo in plakati, na katerih so upodobljeni heroji in heroine delavskega razreda, tako lahko postanejo vredni pozornosti jugonostalgичnega zbiratelja le, če ne simbolizirajo več ničesar socialističnega, ko in če niso več simboli socialističnih političnih idealov in idej. Ker se nekaterih predmetov ne da povsem kulturalizirati (denimo marksističnih knjig ali tekstov z eksplicitno politično vsebino), jugonostalgичne zbirke ne vsebujejo starih knjig in časopisov, temveč izključno kulturne artefakte. Prav tako v zadnjem času, ob razmahu DJ-evske kulture, pogosto »semplanje« zvočnih odlomkov kulturne zgodovine Jugoslavije lahko prenese Titov govor ob otvoritvi svetovnega prvenstva v košarki, ne pa tudi njegovih političnih govorov. (Codeep 2007) Konstitutivni pogoj mladostne nedolžnosti, ki jo časti jugonostalgija, je odsotnost revolucionarne politike socializma, saj bi spomin nanjo pokvaril idilično podobo radostne in čiste, kulturne in intimne adolescence. Ta sentimentalna podoba naivnosti, nedolžnosti in radosti mladosti (v obliki zbirke intimnih spominov na vsakdanje življenje v socializmu) je, v jugonostalgичni perspektivi, prikazna v ostrem kontrastu s socialistično politiko, ki nastopa kot nekaj, kar je v nasprotju s vsakdanjim življenjem (popularno glasbo, družabnimi običaji, načini prehranjevanja). V jugonostalgичni različici revizionizma revolucionarna politika socializma nastopa na način izključevalne vključitve, kot preteča temna senca, kot grožnja čistosti in nedolžnosti vsakdanjega življenja in kulture. V tem je del značilne postmoderne kulturalizacije politike (Jameson 2001, 59-60) – kar pojasni tudi priljubljenost jugonostalgije na oddelkih za kulturne študije. Osnovna ideološka operacija jugonostalgije je

zelo preprosta: kompleksno politično, socialno in ekonomsko zgodovino reducira na niz intimnih individualnih spominov ter v tem procesu zamenja politiko s kulturo.

Čeprav na prvi pogled izgleda kot drugačen, če ne celo nasproten diskurz od nacionalističnega revizionizma – namesto na trpljenje se osredotoča na radost in užitek -, je diskurz jugonostalgije temu po svoji osnovni strukturi zelo podoben. Pri obeh diskurzih gre za intimizacijo oziroma personalizacijo zgodovine, le z nasprotnim čustvenim predznakom - pri prvem poudarek na žalosti, medtem ko je pri drugem na veselju. Obe perspektivi, tako tista trpečih žrtev totalitarnega terorja kot tista, ki prikazuje hedonizem običajnih ljudi, iz svojega vidnega polja izrineta tisto, kar je pri zgodovini Jugoslavije najpomembnejšega – revolucionarno politiko, socialne dosežke socializma in poskuse ekonomskih inovacij (samoupravljanje). Diskurz skrite bratomorne vojne revolucionarno politiko odpravi tako, da jo moralno obsodi (ker gre za absolutno, totalitarno zlo je revolucionarna politika nemisljiva, edini mogoč način soočenja z njo je moralna obsodba njene nasilnosti in nečloveškosti), medtem ko se diskurz srečne mladosti definira v nasprotju z revolucionarno politiko – ostareli hipiji in punkerji tako trdijo, da je njihovo mladostno srečo omogočalo ravno to, da so se uspeli izogniti politiki, da so lahko uživali v kulturi na razdalji od politike, da so si uspeli izboriti določeno mero kulturne in umetniške avtonomije (vseeno pa, tako kot nacionalistični literati iz kroga Nove revije, radi obujajo tudi spomine na posamezne primere lastne zatiranosti s strani države /Kornelj 2008a/ – kar le dodatno podkrepi vtis, da je bila nekdanja sreča možna le v odsotnosti politike). Groza in nasilje socialistične politike sta v prvem primeru prisotna eksplicitno, skozi svoje delovanje in učinke, v drugem pa implicitno, kot potencialna grožnja sreči in uživanju v kulturi.

Če strnemo, klasični revizionistični sentimentalizem trdi, da je bila socialistična politika vzrok trpljenja premnogih žrtev totalitarnega terorja, medtem ko nostalgичni sentimentalizem trdi, da je bil kulturni užitek mogoč le na razdalji od in delno v nasprotju s socialistično politiko. Obe perspektivi imata skupno, antipolitično poanto – zapomniti si moramo ali grenko ali sladko emocionalno izkušnjo socializma, a obenem lahko in moramo pozabiti vse o socialistični politiki, saj je ta ali moralno sporna in morilska ali pa škodi sproščenemu uživanju v kulturi in vsakdanjem življenju. Ko se tako prepuščata ali žalovanju za žrtvami in pospešeni produkciji nacionalne substance ali hrepenenju po dobrih starih časih in malomeščanskemu lagodju v kulturi, aktivno utirata pot novim politikam, ki jih omogoča ravno revizionistično »organiziranje pozabe« (Močnik 2007, 20) - novim reakcionarnim politikam, ki ukinjajo preostanke socialne

države in družbenih institucij solidarnosti, ki odpravljajo delavske pravice in ki v imenu konkurenčnosti gospodarstva producirajo množično materialno in duhovno revščino.

3.1.5 *Pravilna linija spomina*

Reaktivacija revolucionarnih potencialov postjugoslovanske družbe se je, po osemnajstih letih intelektualnega mrtvila – strankarska demokracija je, namesto pričakovane eksplozije pluralizma, prinesla razmah šovinizma, rasizma in pozivanja k nasilju v političnem govoru (če je liberalna levica še premogla nekaj intelektualnega potenciala, takta in politične kulture, se je s projektom »sprostitve« v Sloveniji leta 2004 pokazal pravi, dotedaj deloma suspendirani, duhovni obraz tranzicijske strankarske demokracije – poslovno kalkulantstvo, demagogija in sovraštvo), prevlado imperialističnih ideologij politične korektnosti in »izgradnje demokratičnih institucij« v civilni družbi ter skrb za dobrobit gospodarstva in produkcijo nacionalne substance na univerzi – zgodila šele z zasedbo fakultet na Hrvaškem spomladi leta 2009.

»Žametne revolucije« v letih 1989-1991 so se v retrospektivi pokazale kot tipične buržoazne revolucije – momentu ekstaze, vsesplošnega navdušenja in patetične retorike (»danes so dovoljene sanje«) sledi, kot piše Marx (1967a, 456), dolgotrajen maček: privatizacija, revščina, inflacija, militarizacija, podivjan nacionalizem, sovraštvo, državno in mafijsko nasilje, uničevanje socialne države, v primeru Jugoslavije še vojna. Razen posameznih glasov, so intelektualci po uničenju Jugoslavije ali aktivno kolaborirali z novonastalimi režimi (posebej to velja za književnike in zgodovinarje kot najpomembnejše ustvarjalce in čuvarje nacionalne substance) ali pa tiho zatiskali oči, se oklepali svojih akademskih položajev in upali da ne bo prišlo do najhujšega še preden srečno dospejo do varne penzije. Poleg vsesplošnega socialnega opustošenja tranzicije je njena morda najkatastrofalnejša posledica uničenje javnih političnih prostorov in ljudske politične participacije. To dvojje je bila deloma zgodovinska dediščina socialističnega samoupravljanja in deloma politična invencija »alternativa« osemdesetih, ki so jo kasneje hitro povozile novonastale strankarske oligarhije. Javni prostori množične politične participacije so se za hip zasvetili v prelomnem zgodovinskem trenutku, ko je popustila moč socialistične države, ki je nadzorovala in krotila deklarirano »ljudsko demokracijo«, da se ta ne bi do konca uresničila in začela ogrožati državno-partijskega aparata samega in ko mesta tega aparata še ni zavzel administrativno-strankarski aparat – to je bila alternativa osemdesetih, ki je

nasprotovala tako socialističnemu *establishmentu* kot porajajočima se nacionalizmu in militarizmu.

Politične zahteve alternative osemdesetih so ostale neizpolnjene, uničenju Jugoslavije so sledile vojne, brutalna prvotna akumulacija kapitala in vzpostavitev novih režimov dominacije in eksploatacije. Alternativa je bila politično poražena. (Močnik 1995) Uničenje starih in zatiranje poskusov vzpostavitve novih javnih prostorov množične politične participacije je bil nujni stranski učinek ekonomskih in političnih reform po uničenju Jugoslavije – politika je postala *cosa* visoko specializiranih strokovnjakov, ki so, razen nekaj mesecev pred volitvami, strogo ločeni od ljudstva in se pogovarjajo le še z množičnimi mediji in poslovnimi elitami; množični mediji, ki so bili nekdanj (od revolucionarnega tiska v času francoske revolucije do delavskih in avantgardnih časopisov v dvajsetem stoletju) osnovno sredstvo javne artikulacije političnih zahtev in polemik med različnimi političnimi programi, so postali ali podaljšek strankarskega PRA ali administrativne biopolitike (revije za zdravo in uspešno življenje, modne revije in revije za življenjski slog); mestna kina in lokalni kulturni centri so bili pozaprti ali pa se borijo za preživetje itn. Skupaj z javnimi prostori je izginila tudi dejansko demokratična politika in stranke se danes niti ne pretvarjajo več, da so odgovorne ljudstvu – ko denimo Pahor išče konsenz, ga išče *izključno* znotraj političnega razreda in tako, ne glede na vso nabuhlo retoriko, samo utrjuje neprehodno mejo med političnim razredom in ljudstvom. Obenem so univerze iz enih izmed zgodovinsko najpomembnejših mest produkcije in artikulacije politično naprednih idej z Bolonjsko reformo postale mesto produkcije strokovnega znanja za potrebe državne administracije (vzpon statistike, upravnih študij, empirične sociologije, družboslovne informatike itn.), »inovacij« za gospodarstvo ter tržnih raziskav in raziskav potrošniških preferenc (»življenjski slogi«, ki jih proučujejo vse bolj popularne kulturne študije).

Uničenje javnih prostorov je dolgo preprečevalo artikuliranje dejanske alternativne politike. Alternativna politika se je preselila na margino, v Sloveniji denimo v zasedeno tovarno Rog, na Metelkovo in v mladinske kulturne centre. Odpor proti kapitalizmu je privzel formo protesta, ki le reagira na posamezne poteze oblasti in ji ne postavlja nasproti uporniških načinov politične organizacije in alternativnih političnih institucij ter obenem reproducira iluzijo demokratičnosti tranzicijske družbe, v kateri lahko vsak protestira in tako izrazi svoje mnenje – tudi če (oziroma ravno zato, ker) takšno izražanje nima nobenih dejanskih političnih učinkov. Alternativna politika v razmerah tranzicije se je, z nekaj izjemami (v Sloveniji denimo niz akcij proti Natu leta

2003 ali velike delavske demonstracije leta 2005 in 2007), prakticala v majhnih in izoliranih javnih prostorih na margini, daleč od nevralgičnih točk razrednih bojev, ki so trenutno šolstvo, zdravstvo in druge institucije družbene solidarnosti, ali pa v obliki na večni neuspeh obsojenih protestov – vse do prvega dne zasedbe Filozofske fakultete v Zagrebu.

Reakcija hrvaške uradne politike je bila predvidljiva: predstavnik ministrstva za šolstvo je študentske plenuma posmehljivo označil za podobne plenumom komunistične partije. Uporniški študentje naj bi, naivni kot so – tu se hkrati vklopita oba revizionistična diskurza, tisti, ki moralno obsoja totalitarizem preteklosti in tisti, ki socialistično politiko cinično označi za naivno, idealistično in nerealno –, le imitirali anahronistične, moralno sporne in zgodovinsko diskreditirane politične forme. A gesta študentov, ki so svojo osnovno politično formo poimenovali plenum, je bila nekaj povsem drugega, neposredna kršitev *denkenverbota*, ki velja za revolucionarno politiko – ni je dovoljeno misliti, dopuščeni so le moraliziranje, tajitev in nostalgija, ne pa misel in praksa te politike. Zasedba, ne protest, plenum, ne delegacija zastopnikov študentskih interesov, zahteva, ne dialog. 20. april 2009 je dan, ki je na področju bivše Jugoslavije suspendiral osnove tranzicijske »politične kulture«. Zasedba fakultete do izpolnitve zahteve pomeni prelom z logiko impotentnega protesta kot servilnega naslavljanja na oblast, apela na milost in modrost vladarjev. Uporniški študentje in študentke so v Zagrebu 20. aprila 2009 razkrili slepo pego tranzicijske oblasti – ta ne prenese, da množice mislijo avtonomno in postavljajo politične zahteve mimo uveljavljenih mehanizmov »socialnega dialoga« in »politične kulture«. Uporniški študentje in študentke ne potrebujejo »širšega konsenza«, »posvetovanj s stroko« in drugih maškaradnih protokolov, ki vzdržujejo iluzijo demokratičnosti tranzicijskih oblasti. Dejanje zasedbe (in kasnejša organizacija avtonomne in alternativne teoretske produkcije znotraj zasedenih fakultet) napada eno izmed ključnih nevralgičnih točk racionalnosti vladanja neoliberalizma – vladavino strokovnjakov oziroma *management*. Uporniški študentje ne potrebujejo strokovnjakov in *managementa*, saj imajo teorijo. Forma protesta je vselej poziv za neko področje specializiranim strokovnjakom naj poiščejo ustrezno rešitev, ki jo nato uradna politika po svoji milostni presoji prizna ali pa ne. Zasedba fakultet je nekaj drugega – je kreacija javnega prostora, v katerem se znotraj avtonomnega in demokratičnega političnega procesa producirajo zahteve, ne prošnje. Kljub svoji jasnosti, preciznosti in artikuliranosti je zahteva študentov oblasti nerazumljiva, saj ni napisana v

žargonu ekspertov in birokratov, kar je edini jezik, ki ga oblast, v svoji duhovni omejenosti in ubogosti, lahko razume.

Osnovna zahteva študentskih plenumov je bila brezplačno šolstvo za vse. Takšno zahtevo je mogoče dati le znotraj političnega horizonta, ki temelji na enakosti in solidarnosti, na načelih, ki sta vodili partizanski boj in socialistično politiko. Jasno artikulirana in odločna zahteva, ter reakcija državnih oblasti, ki je nihala med birokratskim cinizmom, ignoriranjem in popolnim nerazumevanjem (denimo, ponudba ugodnih študentskih kreditov), sta razkrili vso bedo in izpraznjenost tranzicijske »demokracije«, ki pod masko obračunavanja s totalitarizmom preteklosti obračunava predvsem z ostanki enakosti in solidarnosti danes – saj te ostanke klasična liberalna demokracija in (tudi kapitalistična) socialna država še lahko preneseta, medtem ko jih uveljavljajoča se neoliberalna družbeno-politična ureditev ne more (zato se, kot smo pokazali zgoraj, moralni boj proti duhovom totalitarizma zaostri ob vsaki rundi novih neoliberalnih reform). Množično demokratična in inkluzivna politika plenumov je še enkrat aktivirala množice kot politični subjekt ter se pri tem ponosno sklicevala na koncept plenuma, prevzet iz zgodovine komunistične revolucionarne politike – ter obenem pokazala, da v političnem imaginariju neoliberalnih tranzicijskih oblasti javno ne pomeni skupnega in »za vse«, temveč financirano od države, da demokracija ne pomeni množične mobilizacije in politične participacije ljudstva, temveč vladavino avtističnih, fahidiotskih panožnih strokovnjakov, medtem ko »demokratični dialog« pomeni teatralen, farsičen monolog oblasti in ne izpolnjevanje političnih zahtev ljudstva.

Plenumi niso namenjeni le študentom in profesorjem, temveč vsem, najširši javnosti. Prav tako lahko na njih razpravljajo vsi, ki to želijo. Vsak udeleženec plenuma ima glasovalno pravico. Neposredna demokracija in množična politična participacija namesto predvolilnih karnevalov in *reality showov*, namesto »predstavnikov ljudstva«, ki so potrgali vse vezi z ljudstvom, namesto »strokovne« obravnave »družbenih problemov«. Dvig roke na plenumih ne pomeni izbire med Coca in Pepsi kolo kot na volitvah in plenumske razprave niso neokusne retorične eskapade, ki v parlamentih prikrivajo vsesplošno *bratenje* političnega razreda proti ljudstvu. Prvič po osemdesetih smo lahko na postjugoslovanskem področju govorili o demokraciji brez pretvarjanja, sprenevedanja, zardevanja ali nelagodja in izven okvirov oblastne apologetike.

Reaktivacija revolucionarne politike v obliki plenumov je dvojno razkrinkala tranzicijsko oblast: ne le, da revolucionarna preteklost, o kateri ta obsesivno govori, čeprav je ni zmožna

mislimi, ni bila totalitarna – tudi oblast, ki je obsedena z moralnim denunciranjem »totalitarizma« ni demokratična in lahko na dejansko demokratično politiko plenumov, ki se navdihuje pri revolucionarni politiki partizanskega boja in komunizma, odgovori le z aroganco, cinizmom in prezirom. Takšna reakcija razkriva papirnato-tigrovskega značaj tranzicijskih političnih elit – kljub njihovi finančni in politični moči ter medijskim pogromom jim plenumov ni uspelo javno diskreditirati. Nasprotno, plenumi so imeli množično ljudsko podporo ter so se povezali z delavci, kmeti in naprednim delom buržoazije, medtem ko je brutalen napad političnih elit in njihovih medijskih trubačev nanje diskreditiral njih same. V javnosti so se ponovno pojavili koncepti solidarnosti, enakosti, inkluzivnosti, javnega, uporniški kmetje so začeli organizirati svoje plenumne in delavci zasedati tovarne. Strukturno prilaganje in večanje konkurenčnosti naenkrat nista več izgledala kot usoda, temveč kot projekt enega razreda proti drugemu – in drugačne oblike politične organizacije in drugačne oblike družbenosti so naenkrat (dovolj je bila le ena iskra revolucionarne politike) postale mogoče.

Mnogi medijski komentatorji so študentskemu gibanju očitali naivnost, zanesenost in nepoznavanje »dejanskih« družbenih razmer. Preciznost in artikuliranost njihovih zahtev in izjav govori drugače oziroma ruši zamolčano predpostavko, na kateri temeljijo očitki o naivnosti uporniških študentov – daleč od tega, da bi dejanska udeležba v delovnih razmerjih »nove ekonomije« (malo podjetništvo, fleksibilnost, konkurenčnost) omogočala teoretsko analizo in politično artikulacijo boja proti tranziciji in njenim strahotam, dejansko producira le resignacijo, cinizem in resentment. S strani novega, tranzicijskega razreda malih podjetnikov ni prišla še nobena relevantna teoretska analiza ali osvobodilna politična organizacija. Po drugi strani se sindikati oklepajo tradicionalizma in konformizma, borijo se za staro pravdo in pristajajo na »socialni dialog«, torej na tisti podrejeni način političnega govora, ki ga uporniški študentje in študentke tako odločno zavračajo. Študentsko življenje je edini otok svobode, ki ga je proizvedla tranzicijska družba in njihov boj je politična artikulacija njihove vmesne zgodovinske situacije – niso ne del novega podjetništva ne del stare industrijske armade, ki se pod komando države spreminja v novo rezervno, brezposleno armado, ne čutijo ne nostalgije po stari družbi dela ne navdušenja nad novo družbo podjetniške pobude, imajo socialne pravice, a niso podvrženi fetišizmu dela, kar jim omogoča da izumljajo in prakticirajo nove oblike solidarnosti, ki niso vezane na družbo dela in ki obenem preprečujejo prihod konkurence in podjetniškega duha. Prav zato jim njihova neudeležba v produkcijskem procesu »nove« ekonomije ne preprečuje

artikuliranja relevantnih političnih zahtev – še več, ta neudeležba je pogoj te politične artikulacije, jo šele omogoča. Če grozljiva beda, s katero so soočeni, industrijske delavce in brezposlene sili v kompromise z oblastjo, so mali podjetniki v situaciji, v kateri so bili evropski kmetje v času ko je Marx (1967a) pisal *18. brumaire*: razparcelirani, atomizirani, uklenjeni v svoje male računice, v svoj mali podjetniški idiotizem (v izvornem, ne kliničnem pomenu – namesto z javnimi in skupnimi zadevami se ukvarjajo z zasebnim računovodstvom). Mali podjetniki so trenutno najreakcionarnejši razred – njihovo idiotsko drobno računarstvo vodi njihove ogorčene proteste proti vsemu, kar je javno ali skupno, proti vsem političnim zahtevam, ki temeljijo na družbeni solidarnosti, saj v njihovih beležkah kot največje zlo figurirajo davki, to prekletstvo podjetniškega idiota. Udeležba v produkcijskem procesu »nove ekonomije« torej ne prinaša analitične ostrine ali politične preciznosti, temveč vodi naravnost v antipolitični idiotizem. Če bo kdo iznašel izhod iz tranzicije, so to v tem trenutku uporniški študentje in študentke.

Spomin na revolucionarne politike, ki želi biti tudi sam revolucionaren, se preteklosti ne spominja nostalgичno, ne zamrzne je v nostalgичno mrtvilo, ni mu žal za reificiranimi kulturnimi artefakti preteklosti – gre za reaktivacijo njene osnovne emancipatorne politične tendence v novi zgodovinski situaciji in v novih družbenih pogojih. Dejanska zgodovinska aktualizacija revolucionarne politike ne pomeni ponavljanja vzorcev in receptov iz preteklosti - vsakič je drugačna in odvisna od vsakokratnih konkretnih zgodovinskih pogojev. Kar je starega v vsakokratni ponovitvi je to, da vsakič znova proizvede svojo novo konkretno aktualizacijo – konstantna je le zahteva po nenehnem spreminjanju, saj ne gre enostavno za ponavljanje določene revolucionarne forme ali tipa organizacije (partija, ljudska vojska), temveč za ponavljanje revolucionarne politične inovacije v novih razmerah in pogojih, za izumljanje politične forme in načina organizacije, ki lahko v novih razmerah in pogojih ponovi osnovno revolucionarno gesto mišljenja in prakticiranja svobode in enakosti. Revolucionarne politike se je mogoče spominjati le tako, da jo reaktiviramo – na sveto grozo vseh birokratskih, narodoljubnih in kulturalističnih papirnatih tigrov, ki poskušajo to pravilno linijo spomina za večno pokopati pod kupom kosti in starih plošč.

3.2 Postjugoslovanski nacionalizmi: Ideologija in politična ekonomija

3.2.1 *Struktura nacionalističnih ideologij v postjugoslovanski tranziciji*

Ponoven pojav etničnih identitarnih politik v državah, ki so nastale iz nekdanje Jugoslavije se, vsaj v *mainstream* medijih in družboslovju, največkrat predstavlja kot – sicer problematičen in nasilen – del zgodovinske samouresničitve posameznih narodov in kot »naravni« konec zgodovinskega trajektorija vsakega izmed postjugoslovanskih narodov, ki se mora končati z neodvisno državo enega naroda. Za razliko od zahodnih narodov, ki so svoje države dobili veliko prej, so morali postjugoslovanski narodi – tako gre pripoved narodnjaške publicistike in uradnega zgodovinopisja – trpeti nenaraven zgodovinski odlog v obliki socialistične federacije, ki jo konservativno zgodovinopisje včasih opisuje kot še eno (po Avstroogrskem imperiju) temnico narodov, katerih »pomlad« je bila, zaradi zgodovinske intervencije krvave komunistične diktature, odložena za nadaljnjih 50 let.

V tej perspektivi, ki jo producira in reproducira uradno zgodovinopisje v regiji, je narod edini subjekt zgodovine in nacionalna zgodovina pomeni vnaprej determiniran trajektorij, linearen razvoj v smeri nacionalne samouresničitve, ki jo predstavlja etnično homogena nacionalna država s kapitalističnim načinom produkcije in parlamentarno-demokratsko politično ureditvijo. Nacionalna zgodovina – kot edina zgodovina, ki jo je vredno pisati – južnoslovanskih narodov je tako interpretirana kot niz nasilnih prekinitev tega zložnega in linearnega razvoja. Južnoslovanski narodi so, vse od svojega prihoda na Balkanski polotok, trpeli zatiranje in tujo nadvlado Bizantincev, različnih germanskih plemen, Otomanov, Benečanov, Avstoogrške, Napoleonove Francije itn., vse do, nazadnje, zatiranja naravnega toka nacionalnega razvoja s strani domačih komunističnih tiranov v drugi polovici dvajsetega stoletja.⁹

Večina postjugoslovanskih zgodovinskih učbenikov tako uporablja štiridelno shemo nacionalne zgodovine, ki se začne z mitsko dobo svobode in neodvisnosti v praslovanski družbi

⁹ Danes prevladujoče konservativno zgodovinopisje tako apropiira nekoč emancipatorno gledanje zgodovine kot zgodovine tujih okupacij in zatiranja južnoslovanskih narodov, ki je bilo ena od ideoloških osnov NOB kot boja za tako nacionalno kot socialno in politično emancipacijo. Revolucionarna razsežnost NOB, katere del je bilo tudi komunistično »branje« nacionalnega vprašanja, je danes demoniziran in ločen od zgodovinske kontinuitete s kmečkimi upori in drugimi zgodovinskimi revolucionarnimi gibanji južnoslovanskih narodov, ki so očiščena svoje revolucionarnosti in interpretirana kot protonacionalistična gibanja.

(v Sloveniji to mitsko dobo uteleša Karantanija, ki je velika inspiracija za današnja neonacistična gibanja, ki engelsovski »prakomunizem« egalitarnih in demokratičnih staroslovanskih družbenih formacij reinterpretera kot bratstvo virilnih bojevnikov, pri čemer mobilizira vse mačistične in šovinistične klišeje, ki jih v današnjem slovenskem javnem prostoru ne manjka). Ta mitska doba se konča s subsumpcijo južnoslovanskih narodov pod razne zgodnjerednjeveške evropske imperije. Drugi del sheme je tako zgodovinska kalvarija južnoslovanskih narodov pod Franki, Nemci, Avstrijci, Turki, Italijani itn., ki se izteče v tretji del sheme, komunistično diktaturo. Trpljenje narodov v SFRJ v tej perspektivi predstavlja zadnjo izmed zaporednih tujih dominacij, ki jo tokrat izvajajo Srbi - eden izmed južnoslovanskih narodov sam. (Močnik 2008) Zgodovina trpljenja narodov se konča z razpadom Jugoslavije leta 1991 in kasnejšimi osamosvojitvami jugoslovanskih narodov, ki trajajo do razglasitve nedovisnosti Kosova leta 2008. Tudi liberalno zgodovinopisje, ki naj bi predstavljal »levo opozicijo« desničarskemu *mainstreamu*, v splošnem sledi konservativni pripovedi, le da je v opisovanju socialistične Jugoslavije bolj zadržano in previdno pri uporabi bombastičnega moraliziranja in da ne demonizira NOB, temveč ga reducira na dimenzijo nacionalne osvoboditve, katere logično nadaljevanje so nacionalne osamosvojitve 50 let kasneje. V obeh primerih se zgodba konča z novopridobljeno neodvisnostjo narodov po stoletjih tujega zatiranja.

Takšna pripoved ima značilno dramsko strukturo – začne se z idiličnim opisom davnega raja, nakar se napetost stopnjuje z eksodusom in tisočletnim tavanjem in iskanjem izgubljenega raja ter svoj dramski vrh doseže v najbolj krvavem in krutem zatiranju, tj. komunističnem obdobju, preden pride do srečnega konca v obliki neodvisnih postjugoslovanskih držav. Sporočilo zgodbe je, precej očitno, da vsak izmed narodov na koncu, kljub vsem oviram, nujno prispe na konec svoje naravne zgodovinske poti, tj. do neodvisne, kapitalistične in liberalno-demokratične (eno)nacionalne države. Nacionalna neodvisnost tako pomeni konec zgodovine. To velja vsaj za Slovenijo in Hrvaško, medtem ko se v Bosni ideal etnično homogene države, kljub vsem Miloševićevim naporom, ni do konca uresničil, čeprav je država razdeljena in politično organizirana po etničnih linijah. Srbska situacija je prav tako specifična – srbsko uradno zgodovinopisje in velik del uradne politike vidi Republiko Srpsko, dele Hrvaške, Črno goro in predvsem Kosovo kot izgubljen nacionalni teritorij in Srbe kot narod, ki je razdeljen med več držav in ki je še zmeraj žrtev zgodovinskih krivic, ki mu onemogočajo varno prispeti do konca svoje zgodovinske poti. Kljub tem razlikam vse postjugoslovanske nacionalistične zgodovinske

pripovedi spadajo v isti ideološki horizont in imajo isto ideološko strukturo: edini subjekt zgodovine je narod, medtem ko je zgodovina sama videna kot teleološki napredek k narodovi samouresničitvi, le da se ta v srbskem primeru še ni povsem uresničila.

Očitno je, da ima tak način pripovedovanja zgodovine neposredno apologetski značaj, saj predstavlja trenutno socialno, ekonomsko in politično ureditev kot vrh zgodovine, kot najbolj razvito in, obenem, kot nujno in naravno. Konkretno to pomeni denimo apologetiko srbske teritorialne agresije med jugoslovanskimi vojnami v Srbiji in, v Sloveniji, postavitve schengenske meje na vzhodni meji Slovenije, policijskega in pravnega preganjanja beguncev in drugih migrantov brez papirjev, njihovega zapiranja v »centre za tujce«, selektivnega in omejenega sprejemanja beguncev iz BiH v času vojne, izbrisa več kot 18.000 prebivalcev iz registra stalnega prebivališča – vse v imenu novopridobljene slovenske suverenosti in samozavesti ter obrambe narodovega telesa pred tujki, ki naj bi ga ogrožali. Pomeni tudi nekritično apologetiko socialnih, političnih in ekonomskih procesov tranzicije in premeščanje odgovornosti za množična odpuščanja, padanje socialnih standardov, gospodarski kriminal, korupcijo in druge značilne tranzicijske procese na »preostanke balkanske mentalitete« in »totalitarne reflekse«. Proevropski in prokapitalistični nacionalizem ima tako tudi svojo mračno stran – odkrit kulturni rasizem.

V postjugoslovanskem družbeno-političnem kontekstu biti za Evropo in demokracijo pomeni biti proti Balkanu in njegovi zaostalosti. Ljubezen do Evrope nujno vsebuje tudi sovraštvo do drugih južnoslovanskih narodov, ki naj ne bi razumeli demokracije, bili nagnjeni k vojnami in avtoritarnosti, nasilni, krvoločni, ekonomsko nerazviti in kulturno primitivni.¹⁰ Ponovna združitev z Evropo pomeni zapustiti Balkan in v tem smislu so devetdeseta predstavljala absurdno tekmovanje nekdanjih jugoslovanskih narodov v predstavljanju samih sebe kot čim manj slovanskih in čim manj balkanskih, kulturno in civilizacijsko superiornejših od ostalih Južnih Slovanov in bolj vrednih vnebovhoda v nebeško kraljestvo Evrope (to je bil obenem čas izjemne produkcije in popularnosti »teorij« o neslovanskem izvoru južnoslovanskih narodov, o Hrvatih kot Arijcih, Slovencih kot Venetih ipd.): Slovenci so mrzlično kopali po zgodovini, da bi

¹⁰ V nekaterih primerih se ta rasizem projicira tudi navznoter v obliki resigniranega samopomilovanja, značilnega za politično dezorientirano postjugoslovansko liberalno »levico«. (Čurković 2009) S tem, ko formulirajo svoj prezir do domnevne balkanske zaostalosti in barbarskosti kot samoponiževalno stokanje o civilizacijski nezadostnosti lastnega naroda, se levo-liberalni intelektualci in publicisti izogonejo odkritemu rasizmu (ki bi bil očitno, če bi svoje sovraštvo in prezir ne usmerili k lastnemu, ampak kateremukoli drugemu narodu), a njihov diskurz vseeno ostaja v okvirih rasistične antibalkanske ideologije.

izbrskali svojo tradicionalno tesno povezanost z nemško govorečo srednjo Evropo (pri čemer se je stoletna dominacija germanskih narodov nad Slovenci, ki je veliko dlje in veliko bolj nasilno ovirala slovensko nacionalno samouresničitev kot jugoslovanski komunizem, taktno in diplomatsko umaknila v ozadje); Hrvati so se predstavljali kot zadnji branilci katolištva pred barbarskimi vzhodnimi religijami in spominjali svet na svojo tesno kulturno povezanost s Francijo; medtem ko se Srbi predstavljali kot zadnja straža krščanstva pred islamom in turškimi vpadi. V devetdesetih je bil diskurz uradne politike v postjugoslovanskem prostoru (z izjemo eksplicitno protizahodne ideologije Miloševićevega režima, ki je Evropi zameril pozabo srbskih zaslug za obrambo evropske civilizacije pred islamskim barbarstvom – v Srbiji se tranzicijski nacionalizem tudi najhitreje razcepi na svoji dve osnovni različici, na antimodernistični neofašizem in levo-liberalno ljubezen do Evrope, kapitalizma in pravne države /Jovanović 2008/, značilno za Otpor in gibanje za drugo Srbijo /Marković 2006/) dominiran z rasističnim *vel* – Evropa ali Balkan (Močnik 1999, 142-161, 181-183).

Zaključek epske odisejade vsakega izmed postjugoslovanskih narodov vsebuje tudi rasistično distanciranje od vseh ostalih postjugoslovanskih narodov (s temu ustreznimi nasilnimi političnimi učinki, kot so etnično čiščenje, izbris, schengenski mejni režim ali brutalno izkoriščanje bosanskih gradbeniških delavcev v Sloveniji). Nacionalistični konec zgodovine ni cilj zase, temveč ga je mogoče doseči le z dovoljšnjo distanco od balkanskega drugega – kulturni, ekonomski in politični napredek vsakega postjugoslovanskega naroda je, v tej perspektivi, mogoče meriti le z razdaljo, ki ga loči od neciviliziranega, revnega, bednega in nedemokratskega Balkana in, obratno, a znotraj istega ideološkega horizonta, z njegovo bližino demokratični, napredni in razviti Evropi. Krutost do balkanskega drugega postane merilo evropske civiliziranosti. Tako ni naključje da je slovenski vstop v EU in Nato leta 2004 združil drugače sovražne si konservativce in liberalce v skupnem praznovanju končnega obeležja konca zgodovine – vsaj za Slovenijo, medtem ko je preostanek Balkana še zmeraj obsojen na somrak svoje barbarske in primitivne zgodovine.

3.2.2 *Revolucionarni in identitarni nacionalizem*

Lokalni ideološki pogoj za (ponovno) pridružitve razviti Evropi je bila, kot smo pokazali dosedaj, etnično ekskluzivna verzija nacionalizma, ki je bil za sodobne potrebe prirejen po

modelu iz 19. stoletja, ki je bil popularen v času »pomladi narodov«. Tako se je vzpostavila povezava med končno nacionalno osamosvojitvijo v obliki postjugoslovanskih neodvisnih držav in njenim domnevnim prvim zgodovinskim poskusom v obliki nacionalnih vstaj južnoslovanskih narodov leta 1848 v kontekstu Avstroogrske monarhije. Ideološka funkcija funkcija te povezave je dvojna – zgodovino postjugoslovanskih narodov ponovno poveže z zgodovino Srednje Evrope in tako pokaže na zadnji zgodovinski primer, ko so bili ti dejansko del skupne evropske zgodovine (preden jih je komunistični režim nasilno odtrgal od evropske zgodovine in jih zaklenil v polstoletno temo ter jim preprečil, da bi sledili svoji naravni zgodovinski poti); in, obenem, zataji in zamegli socialistično politiko v zvezi z in načine reševanja nacionalnega vprašanja. V nasprotju s pripovedmi uradnega zgodovinopisja, ki trdi, da za narode v zgodovini socialistične Jugoslavije ni bilo ničesar razen teme in trpljenja, je bilo nacionalno vprašanje ena od glavnih političnih preokupacij jugoslovanskih komunistov. Leta 1943 je bilo nacionalno vprašanje ena od glavnih točk razprav na zasedanju AVNOJ, kjer je bila ustanovljena druga, socialistična Jugoslavija. A nacionalizem jugoslovanskih partizanov in komunistov je bil radikalno drugačen od kasnejših idej postjugoslovanskih nacionalistov.

Nacionalizem je bil integralen del antifašističnega odpora na jugoslovanskem teritoriju med drugo svetovno vojno in večina pozivov ljudstvu, naj se pridruži partizanom, je bila formulirana v obliki boja za nacionalno osvoboditev ter obrambo nacionalnega jezika in kulture. Takšni pozivi so bili del progresivne politike nacionalne osvoboditve, saj so bila ljudstva Jugoslavije napadena na podlagi njihove etnične pripadnosti (dolgoročni nacistični načrti so vključevali iztrebljenje ali vsaj zaslužjenje vseh Slovanov) in prisiljena odgovoriti in se upreti na istem ideološkem in političnem terenu. Ker so okupatorji vodili aktivno politiko denacionalizacije (zvičajnost zgodovine in pomanjkanje zgodovinskega spomina na strani postsocialističnih elit sta dosegla, da se tranzicijski proces privatizacije nekoč državne ali družbene lastnine imenuje enako), ki je pomenila cenzuro in prepoved časopisov, radijskih postaj in knjig v jugoslovanskih jezikih, so se morali jugoslovanski partizani boriti tudi za ohranitev nacionalnih jezikov in kultur. V zgodovinski situaciji fašistične okupacije je bilo že govoriti ali pisati v slovenščini že dejanje političnega odpora, saj je bila zagrožena kazen uporabo slovenskega jezika zapor ali celo usmrtitev. (Osolnik 2009) Tekom in po zasedanju AVNOJ je nacionalna politika partizanov postala manj defenzivna in bolj precizno artikulirana – vsak narod je imel v novi državi zagotovljene osnovne nacionalne pravice, kot sta pravici do uporabe lastnega jezika in do

specifične nacionalne kulture, a obenem so bile te pravice vezane na emancipatorni politični projekt socialističnega družbenega in političnega razvoja. (Pupovac 2006) Avnojska deklaracija je vsebovala tudi brezkompromisno obsodbo kolaboratorjev kot nacionalnih izdajalcev in je pokazala, da nacionalna politika, kot so jo prakticirali jugoslovanski partizani in komunisti, ni pomenila zgodovinske samouresničitve enega naroda v eni državi in posledično ni bila etnično ekskluzivna (za razliko od postjugoslovanskih nacionalizmov) ter da narod ni pomenil nedeljive, homogene celote, temveč je bil razumljen kot politično in socialno razdeljen na napredne nacionaliste in kolaborante ter na različne družbene razrede. Obenem je bila v NOB bila nacionalna politika razumljena kot inkluzivna in utemeljena na nacionalni solidarnosti v skupnem boju proti fašizmu, kar je kasneje utelešal slogan »bratstvo in enotnost«. Posledično multietnična Jugoslavija ni bila ustanovljena na podlagi skupne krvi, ki pripada skupni zemlji – se pravi ne v ideološkem horizontu identitarne politike -, temveč kot federacija narodov, ki jih je združeval skupen boj proti fašizmu in skupna vizija nove, socialistične družbe. Nacionalna politika partizanov in jugoslovanskih komunistov je bila kulturno inkluzivna (različnost jezikov in posameznih etničnih kultur jugoslovanskih narodov ni bila ovira za njihovo družbeno-politično sobivanje in sodelovanje) in politično ekskluzivna (za reakcionarje, izdajalce in kapitaliste, ne glede na njihovo kulturno bit, v novi jugoslovanski politični formaciji ni bilo prostora).

V ostrem nasprotju s tem današnji postsocialistični nacionalizmi predstavljajo povratek k identitarni politiki (Močnik 2006b, 195-199) in so osnovani na podlagi skupne identitete in kulture – ki je koncipirana kot avtistična in ekskluzivna -, ne na skupnih političnih ciljih in enotnosti v revolucionarnem boju. Še več, vračanje identitarne politike v svoji najbolj brutalni obliki je med jugoslovanskimi vojnami potekalo na način folklorističnih uprizorjanj in rehabilitacije identitarnega kolaborantskega nacionalizma, z nadevanjem četniških, ustaških in domobranskih mask. Ta rehabilitacija še danes ostaja pomemben del postjugoslovanskega uradnega zgodovinopisja in bližji pogled na razliko med partizanskim na eni ter kolaborantskim in postsocialističnim identitarnim nacionalizmom na drugi strani jasno pokaže, da je partizanski nacionalizem dejansko bližje razsvetlenskemu in progresivnemu nacionalizmu 19. stoletja in političnim idealom pomladi narodov (kjer nacionalna osamosvojitve pomeni enakopravno vključitev prej zatiranih narodov v mednarodno skupnost, kar je bila tudi osnova jugoslovanske politike neuvrščene in podpore ter tesnega sodelovanja socialistične Jugoslavije z OZN in kritik

blokovske hladnovojne realpolitike). Kolaborantski nacionalizmi so bili, nasprotno, antirazsvetljenski, identitarni in blizu fašizmu, zato je njihovo današnje navezovanje na nacionalizme 19. stoletje povsem neupravičeno. Postjugoslovanski nacionalizmi pomenijo regresijo v identitarni, fašistični ideološki in politični horizont, ki se neupravičeno sklicuje na nacionalizme 19. stoletja in zataji revolucionarno nacionalno politiko partizanov. Kot pravi Polanyi – Quisling je bil morda dober fašist, a ni bil nikakor dober nacionalist (Polanyi 2001, 249).

3.2.3 *Postjugoslovanski nacionalizmi v evropskem ekonomskem in političnem kontekstu*

Takšna preseganja socialistične nacionalne politike s pomočjo regresije so najprej, v zgodnjih devetdesetih, v Zahodni Evropi požela številne aplavze – slovensko osamosvojitve so slavili vsi po vrsti in francoski novi filozof Alain Finkielkraut je ostal večno zvest Tuđmanu kljub njegovim avtoritarnim metodam vladanja in etničnemu čiščenju hrvaških Srbov med vojno. Toda po zaljučnem dejanju jugoslovanskih vojn – Natovem bombardiranju Srbije leta 1999 – je evropska podpora, ki je bila primarno rezultat navdušenja nad propadom realno obstoječega socializma, začela veneti. Evforične postjugoslovanske nacionalistične politične elite so v Evropi postale predmet suma v njihovo demokratičnost in zmožnost zagotavljati evropske poslovne standarde in politično kulturo. Množiti so se začele zaskrbljene pripombe in mnenja liberalnih EU uradnikov in NVO o problematičnosti postjugoslovanskih nacionalističnih politik. Ko so vnesene predstave o nacionalni samouresničitvi zadele ob zid evropske realpolitike je proces evropske integracije razkril militantne nacionaliste kot prve prevarance tranzicije. Kar je bilo povsem jasno vsakomur, ki ni bil okužen z nacionalističnimi deliriji, ki so takrat divjali po regiji, že leta 1995, ko je nizozemska četa ZN prepustila prebivalce Srebrenice vojski Republike Srpske – namreč, da je Evropi povsem vseeno za nacionalno dimenzijo postjugoslovanskega zgodovinskega razvoja, tudi če to pomeni genocid -, se je pričelo svitati tudi najbolj zagrizenim nacionalistom po tem, ko so bili prozaični osnovni cilji EU (odprtje jugoslovanskih mej za svobodno trgovino in investicije iz tujine) izpolnjeni.

Medtem ko so bili nasilni in militantni nacionalizmi ključni za uničenje multinacionalne jugoslovanske federacije, so se kasneje v očeh Evrope hitro pokazali kot zaskrbljujoči, saj bi lahko regijo ponovno »destabilizirali« in tako predstavljali grožnjo poslovnim interesom v njej,

ali pa vodili k protekcionističnim ekonomskim politikam (»ekonomski nacionalizem« je Evropo vedno skrbel bolj kot genocidni – drugega je bila pripravljena tolerirati pod pogojem, da je bil antikomunističen, prvega po svojem neoliberalnem obratu leta 1992 nikakor) z namenom preprečiti množično brezposlenost in padanje socialnih pravic kot posledici restavracije kapitalizma. S pomočjo skupnega pritiska EU, *grassroots* regijskih NVO in lokalnih liberalnih intelektualnih in političnih elit so bile po smrtih Tuđmana in Miloševića najbolj ekstremne frakcije postjugoslovanskih nacionalistov uspešno ukročene in zmarginalizirane. V novem tisočletju evropska integracija ni bila več videna toliko kot končna uresničitev nacionalističnih sanj, temveč bolj kot triumf zmernih in demokratičnih proevropskih liberalnih frakcij nad nasilnimi, krvoločnimi in arhaičnimi nacionalisti. Nacionalisti so bili – kljub temu, da so bili v devetdesetih najbolj odkriti in aktivni antikomunisti in tisti, katerih politična ideologija in praksa sta se kar najbolj razlikovali do socialistične – skupaj s komunisti uvrščeni v zadnje mračno obdobje balkanske zgodovine (v skladu z liberalnim stereotipom – katerega široko sprejetje med političnimi analitiki in časopisnimi komentatorji se lahko primerja le z njegovo grozljivo zgodovinsko neresničnostjo – o »Miloševiću kot zadnjem komunistu«), ki se je končalo z jugoslovanskimi vojnami, a utrlo pot demokraciji in evropski integraciji. Heroji krvave nacionalne osvoboditve so postali grešni kozli njene kasnejše realizacije.

Ekstremni nacionalisti so postali žrtve lastne slepote. Nacionalistični delirij jim je onemogočil videti, da primarni interes EU pri razpadu Jugoslavije ni bila podpora samouresničitvi njenih »zaprtih« narodov, temveč prozaičen ekonomski račun. Čeprav so mnogi videli Zahodno Evropo kot trdnjavo demokracije, človekovih pravic in socialnega blagostanja ter drugih plemenitih načel, je bila ta vsaj od začetka devetdesetih naprej že močno prežeta z neoliberalizmom ter postavljala ekonomske cilje pred politične, socialne in humanitarne (Moss 2005), tj., Evropa privatizacije javnih institucij, boja proti sindikatom, krčenja socialne države in fiskalne discipline. Jugoslavija je razpadla ravno v času, ko je evropska skupnost, po desetletjih razrednih in meddržavnih bojov, pogajanj, kompromisov in zastojev, z Maastrichtsko pogodbo leta 1992 dokočno institucionalizirala svoj neoliberalni obrat. Postjugoslovanske države so se osamosvajale v času, ko je bila EU že več ali manj popolnoma vzpostavljena kot skupnost skupnega trga, enotne valute, privatizacije in deregulacije.

Postjugoslovanska nacionalistična ideologija je bila v primerjavi s kozmopolitskim neoliberalizmom EU seveda anahronistična, a je bila nujna za uničenje socialistične federacije in

se je kasneje pokazala kot koristna v procesu integracije postjugoslovanskih držav v skupni evropski trg. Avstrijske banke in trgovske verige so danes tiste, ki danes kljub vsem etničnim, jezikovnim, kulturnim in verskim razlikam – oziroma ravno zato, ker so te razlike v današnjem postjugoslovanskem političnem prostoru reificirane, saj reifikacija »kulturne raznolikosti« predstavlja osnovni pogoj za delovanje kapitala kot edine dejansko univerzalne družbene sile - predstavljajo univerzalno, povezovalno silo v regiji. Na mesto bratstva in enotnosti so stopili Lidl, Hoffer, Interspar, Wiener Städtische, Volksbank, Austriabank in Erstabank. Čeprav je bil ekstremni nacionalizem po tem, ko je opravil umazano delo med jugoslovanskimi vojnami, relativno hitro – a ne brez političnih napetosti in grenkih solza razočaranih nacionalistov, ki so se pogosto obrnili proti ideji, kot je na Evroviziji pel Toto Cutugno (1990), združene, združene Evrope – odpravljen in nadomeščen z levoliberalnim, proevropskim nacionalizmom, so nove mini nacionalne države ostale koristne in ohranile svoj pomen za EU. Njihova poglavitna naloga v novih zgodovinskih razmerah je bila vloga, ki so jo imele v agresivnem uničenju predobstoječih ekonomskih povezav in sodelovanja na nekdanjem socialističnem delu Evrope. (Gowan 1995)

Ohranitev jugoslovanske federacije bi, tudi če si v njej ponovno uvedel kapitalistični produkcijski način, še vedno ovirala zahodne poslovne interese, saj bi imela relativno velik domači trg in bi lahko bila produkcija v njej usmerjena na domače povpraševanje in potrebe, medtem ko so zahodne poslovne elite želele cenejšo vzhodno delovno silo zase in uničenje vzhodne industrije, ki je bila prej, zaradi železne zavesne in posledično omejenih trgovskih povezav med vzhodno in zahodno Evropo, predvsem usmerjena na vzhodni trg, a bi lahko, v novih zgodovinskih okoliščinah, predstavljala konkurenčno grožnjo zahodni industriji. Pojavitev več manjših nacionalnih držav je, po drugi strani, Zahodu prišla prav in je ta ni nikoli spodbijal, tudi če je to pomenilo zatiskati si oči pred genocidom. Liberalne politične in ekonomske elite novih postjugoslovanskih držav so - čeprav so v veliki meri odvrgele v oči dobrodušnežev in dušebrižnikov EU problematično in zaskrbljujočo notranjo, identitarno komponento – ohranile zunanjo, kulturno-rasistično komponento postjugoslovanskega socializma, se postavile v pozicijo lokalnih kompradorjev, obrnile hrbet ekonomskemu sodelovanju z ostalimi postjugoslovanskimi državami in navdušeno sprejele vsako ekonomsko direktivo, ki so jim jo namenili evropski bratje. Le nekaj let je bilo potrebnih za skoraj popolno uničenje nekdanje izjemno močne

jugoslovanske industrije v procesu divje privatizacije. Industrijska konkurenčna grožnja je bila dopravljena hitro, učinkovito in na veliko veselje zahodnih poslovnih elit.¹¹

Po uničenju nekoč predvsem na industriji temelječih nacionalnih ekonomij (kjer Slovenija, ki je imela tako imenovano gradualno privatizacijo in ji je zato uspelo ohraniti določeno mero socialne stabilnosti in ekonomske suverenosti, predstavlja izjemo), so bile postjugoslovanske države prepuščene (ne)milosti mednarodnih finančnih institucij, EU in zahodnoevropskih multinacionalk. Namesto prejšnjega ekonomskega sodelovanja (čeprav je bilo to, roko na srce, del neenakega razvoja posameznih jugoslovanskih regij in republik) in razvoja lastnih produktivnih zmožnosti in sil, so danes postjugoslovanske države ena z drugo zapletene v intenziven in brezobziren konkurenčni boj pri pritegovanju neposrednih tujih investicij ter ponujanja javne infrastrukture (ki predstavlja popolno investicijsko priložnost, saj je bila zgrajena in razvita s pomočjo javnega financiranja in torej stroški vključujejo le vzdrževanje in, za zahodne standarde, zanemarljive plače, medtem ko so profiti, glede na to, da javno infrastrukturo vsakodnevno uporabljata vsak član in vsaka članica prebivalstva in je povpraševanje togo, ogromni) in cenene delovne sile velikemu zahodnemu biznisu.

Odnosi med postjugoslovanskimi državami so prešli od socialistične internacionalistične solidarnosti in ekonomskega sodelovanja h kapitalistični konkurenci, ki je prinesla uničenje večine industrijske baze in socialne infrastrukture.¹² Lokalne proevropske liberalne kompradorske elite, ki so za to odgovorne, so se, nekaj let za svojimi nacionalistični bratrance, izkazale za enako prevarane – namesto zamišljenih in pričakovanih ekonomskega razvoja, blagostanja in rasti, se je proces evropske integracije pokazal kot ekonomska in socialna katastrofa. Po drugi strani so uporniški mladi in delavci, ki zasedajo univerze in tovarne po vsej nekdanji Jugoslaviji, že spoznali da človeštvo ne bo srečno, dokler ne bo zadnji nacionalist obešen s črevesom zadnjega proevropskega liberalca.

¹¹ Po pričevanju srbskega sindikalnega aktivista (Žilnik 2009) nobena tovarna v Srbiji ni preživela več kot dve leti pod privatnim lastništvom. Hrvaška tovarna strojnih orodij Prvomajska, ki je bila nekoč eden vodilnih svetovnih proizvajalcev sestavnih delov za industrijsko mašinerijo, je v času tranzicije bankrotirala kmalu po tem, ko jo je kupila nemška zasebna družba. (Novi list 2010).

¹² Gradbena industrija Slovenije - kot najbolj ekonomsko razvita postjugoslovanska država in edine, ki je že članica EU – v celoti temelji na brezobzirni eksploataciji podplačanih migrantskih delavcev iz BiH, ki delajo brez papirjev in brez socialnih pravic, medtem ko si pristojne državne inšpekcijske službe zatiskajo oči da ne bi ovirale slovenskega ekonomskega čudeža, katerega zelo pomemben del so ogromni profiti, ki jih ima gradbeniška industrija na račun migrantskih delavcev. Le v nečloveških delovnih razmerah delavskega razreda, ki spominjajo na tiste, ki jih je opisoval Engels (1969) in ne v romantičnih vizijah narodove samobitnosti je postjugoslovanskim državam njihov *le grand retour* v 19. stoletje dejansko uspel.

4 Materialistična zgodovina socializma

4.1 Delo, politika in socializem

4.1.1 *Politika brez ekonomije in ekonomija brez politike*

Čas je za nov raziskovalni projekt. Naša tema je: delo in politika.

(Tronti 2008, prevedel P. K.)

Citirani začetek poziva k ponovni tematizaciji odnosa med delom in politiko, s katerim je znani italijanski teoretik in eden od najpomembnejših članov operacionistične oziroma avtonomistične (neo)marksistične šole Mario Tronti interveniral v razprave o aktualni ekonomski in finančni krizi, ne bi mogel, še posebej v prostoru postsocialistične tranzicije, biti aktualnejši. Če kot znake ekonomske krize vzamemo padanje BDP, realnih plač, produktivnosti in stopnje zaposlenosti, potem postsocialistična tranzicija ni nič drugega kot permanentna ekonomska kriza. Vse države, nastale iz nekdanje SFRJ – z rahlo izjemo Slovenije, ki se je zaradi gradualne privatizacije izognila najhujšim kriminalnim ekscesom značilnih tranzicijskih procesov, a od vključitve v EU s »fleksibilizacijo trga delovne sile« in drugimi ukrepi za »povečanje konkurenčnosti gospodarstva« postopno nadomešča negativne ekonomske in socialne pojave, ki se jim je prej z gradualno privatizacijo uspela izogniti – vse navedene pojave prenašajo že dvajset let.

Kljub temu se razprava o politiki dela v tem prostoru in v teh državah šele začinja, pa še to na robu političnega prostora, z aktivističnim delom avtonomističnih in drugih nedržavnih in nesindikálnih levičarskih kolektivov, z razpravami na zasedenih fakultetah in predavanji v okviru alternativnih izobraževalnih institucij. Ponovna tematizacija odnosa med delom in politiko se dogaja izven in proti državnemu političnemu in akademskemu *establishmentu* – v raziskovanje, akcije in teoretsko produkcijo s tega področja so vključene najbolj marginalizirane in najbolj eksploatirane socialne skupine, mladi intelektualni in kulturni delavci, ki se preživljajo kot nomadski najemniški delavci za mizerne honorarje; migrantski gradbeniški delavci, ki delajo

brez ali z neurejenimi papirji v nereguliranem privatnem sektorju brez kakršnekoli socialne varnosti, v kriminalnih delovnih pogojih in prepuščeni (ne)milosti delodajalcev; in, nezaposleni bivši industrijski delavci ali tisti, ki se v redkih še obstoječih tovarnah še borijo za ohranitev delovnih mest in plač, s katerimi bi lahko preživeli z minimumom človeškega dostojanstva. Na drugi strani država odločitve o ekonomski in delovni politiki prepušča akademskim strokovnjakom ali pa preprosto posluša direktive EU in mednarodnih ekonomskih in finančnih organizacij, sindikati namesto politizacije vprašanja dela in politike prakticirajo socialni dialog, medtem ko etablirani akademski ekonomisti mahajo s težko razumljivimi matematičnimi modeli, ki domnevno predstavljajo objektivno najučinkovitejše in optimalne ekonomske rešitve, ki naj bi bile nadvse strokovne in neomadeževane z ideologijo in politiko (značilna je bila izjava slovenskega novega – beri neoliberalnega – ekonomista Jožeta P. Damijana: »V naših raziskavah ni ideologije.«).

Torej, ne glede na to, da kriza v postjugoslovanskih državah traja že dvajset let in da aktualna globalna kriza za te države predstavlja samo nekoliko akutnejšo obliko procesov, na katere so se že navadile, in to, da je socializem zgodovinsko predstavljal ravno družbeno-politični sistem, v katerem je bilo vprašanje odnosa med delom in politiko ena izmed najpomembnejših političnih preokupacij in osnovno načelo organizacije družbe, to vprašanje danes ni več na dnevnem redu državne politike, sindikatov ali akademske ekonomike. Še več, našete institucije so do tega vprašanja izrazito sovražno nastrojene, na kar kažejo, med drugim, policijsko nasilje nad aktivisti in delavci, ki se borijo za svoje pravice in ignoriranje delavskih političnih zahtev s strani pristojnih državnih instanc, boji in nerazumevanje med tradicionalističnimi sindikati in novimi oblikami delavske (samo)organizacije ter prezir akademskih ekonomistov do marksističnih in drugih eksplicitno političnih ekonomskih teorij, ki jim je vstop v akademsko in znanstveno polje več ali manj prepovedan (razen pod zaničljivo oznako »heterodoksne teorije«).

Da bi lahko pojasnili ta 180 stopinjski obrat v odnosu do teme, ki je bila tako pomembna za samoupravni socializem SFRJ in ena glavnih prioritet tedanje državne politike, delavskih organizacij in akademskih ekonomistov, se moramo vrniti v čas začetka konca jugoslovanskega socializma, v osemdeseta. Ena izmed glavnih – in za naše namene najpomembnejša – značilnost množične politične mobilizacije v osemdesetih je bila tudi radikalna zamenjava terena politike. Poleg velikih sprememb v formi oziroma načinu organizacije politike (od eno- do večstrankarskega sistema, od delegatskega do parlamentarnega načina politične reprezentacije,

od federacije do več samostojnih nacionalnih držav) je prišlo tudi do velike spremembe v tem, katere teme in vprašanja so legitimne politične teme in vprašanja oziroma v tem, katere teme in vprašajo štejejo kot politična in so tako predmet javne politične razprave in katera so za kaj takega neprimerna in posledično premeščena drugam.

Premestitve v vsebini politike v osemdesetih so povezane s hkratnimi premestitvami akterjev v političnem polju. Poleg treh glavnih političnih akterjev, ki so obvladovali politično sceno v zgodovinski situaciji samoupravnega socializma – Zveze komunistov, delavskih organizacij in nacionalnih kulturnih elit – se pojavijo nova družbena gibanja, množstvo umetniških, literarnih, kulturnih, intelektualnih in aktivističnih skupin in kolektivov. V Sloveniji nova družbena gibanja, sociološko oziroma bourdiejevsko (1993, 29-112) rečeno, predstavljajo »novince«, ki se – deloma zaradi svoje novosti in radikalnosti (šlo je denimo za performerje, ki so nastopali goli in tako žalili okus konservativne kulturne elite) in deloma zaradi nakopičenih privilegijev in čvrste situiranosti kulturnih in akademskih kadrov – niso uspeli prebiti v polji kulture in znanosti in so naredili obvoz skozi polje politike. To jim je bilo omogočeno s podporo ZSMS, mladih liberalcev v komunističnih vrstah. S svojim prihodom v polje politike so nova družbena gibanja zmotila dotedanje stanje situacije, ki je temeljilo na kompromisu med komunisti (ki so imeli primat v političnem polju) ter nacionalističnim in konservativnim kulturno elito (ki ji je bil, v zameno za odrekanje političnim ambicijam, odstopljen primat nad poljem kulture in posameznimi deli akademije, posebej na področju humanistike). (Močnik 1995, 81-82) Konservativna kulturna elita - ki so jo sestavljali juristi nemške šole, raziskovalci narodovega jezika, literature, bontona in folklora (oziroma nacionalne substance nasploh), netaentirani pesniki in še manj talentirani heideggerjanski filozofi – je v podpori novim družbenim gibanjem videla možnost za infiltracijo v politično polje, kar ji je bilo dotedaj, zaradi pakta o nenapadanju s komunisti, onemogočeno. Alternativa je na ta *unholy alliance* pristala, saj ji je bila potrebna vsa mogoča podpora v prihajajočem boju s komunisti.¹³

Nova družbena gibanja so v politični prostor prinesli nove teme in vprašanja in do takrat relevantna in dominantna vprašanja (predvsem tista, ki so bila vezana na politiko dela, nekapitalistično organizacijo ekonomije in neparlamentarno organizacijo politike) so bila

¹³ Na žalost ta *unholy alliance*, kljub nekaterim razlikam v mnenjih, še vedno ostaja relevanten del slovenskega političnega in kulturnega prostora. Očiten je denimo v konsenzu med kulturno levico in desnico o zaslugah punka za osamosvojitve, kar morda najboljše priče o bedi postsocialističnega kulturnega in političnega imaginarija v Sloveniji – le v intelektualni in kulturni puščavi tranzicije je mogoč splošni javni konsenz da so bili Pankrti »čisto ok«.

porinjena na rob ali izven političnega polja. Nove teme, ki jih prinesejo nova družbena gibanja, so bile politike (seksualnih, spolnih, subkulturnih) identitet, manjšinske pravice, ekologija, strpnost, multikulturalizem, vprašanje drog in alternativni načini življenja – v tem so bila nova družbena gibanja vzhodni ekvivalent zahodne nove levice in postmarksizma sedemdesetih (Wood 1998; Therborn 2008) -, ki so jim stari konservativci dodali še pravno državo in produkcijo ter reprodukcijo nacionalne substance, mladi liberalci pa ideji parlamentarne demokracije in človekovih pravic. To je bil, v osnovnih črtah, horizont političnega imaginarija te velike koalicije, ki se je, zaradi pomanjkanja realne politične moči poimenovala civilna družba, v osemdesetih.

Če želimo aktualno ekonomsko krizo in dolgo krizo, imenovano tranzicija, tematizirati na politični način je nezadostnost tega imaginarija, ki se je začel uveljavljati v osemdesetih in je kasneje postal (in ostal do danes) dominanten, očitna že na prvi pogled. V njem ne obstajajo oziroma nimajo politične legitimnosti teme, ki so povezane s politično ekonomijo ali delavskimi pravicami. V devetdesetih, ko se opisani model politike do konca uveljavi, ekonomska vprašanja in teme, povezane z delavskimi pravicami izginejo iz javnih razprav. Ekonomija postane strokovna zadeva in ekonomska politika ter posamezni ekonomski ukrepi niso del javnih razprav ali demokratične participacije v političnem odločanju, saj je ukvarjanje z ekonomijo na političen – namesto na »strokoven« - način videno kot relikv socializma ali pot nazaj v »komunistični totalitarizem«. Eden od najpomembnejših prelomov, ki ga na novo vzpostavljeni liberalni kapitalizem napravi glede na nekdanji samoupravni socializem je ukinitve ljudske participacije v razpravah o ekonomskih in delavskih vprašanjih. S tem politično polje postane *Kulturkampfplatz*, tako kot v času habsburške monarhije, ko provincam ni bilo dovoljeno sodelovati v procesih odločanja o politiki in ekonomiji in se je lokalna inteligenca zabavala s kulturnimi vprašanji – liberalci so se borili proti cerkveni morali, konservativci pa proti moralni razpuščenosti urbanih libertinov kot je bil Prešeren. Teren političnega boja se tako – nekoč in danes, z izjemo socializma kot obdobja izjemne politične in ekonomske avtonomije – bonton in folklor, s to razliko, da danes center odločanja ni več Dunaj, temveč Bruselj, in da so liberalci nekoliko posodobili svoj besedni zaklad in se danes izražajo v žargonu postmodernističnega obskurantizma, medtem ko so konservativci intelektualno ostali na ravni 19. stoletja.

V tej situaciji je politično polje pravzaprav mesto simulacije politike, kjer se kulturna vprašanja postavljajo kot politična vprašanja in kjer kulturni boj nastopa kot nadomestek za

politični boj. Kulturalizacija in deekonomizacija politike ni značilna le za postsocialistični Vzhod in je močno prisotna tudi na Zahodu (Jameson 2001, 59-60), a za razliko od Zahoda tu kulturalizacija politike ne pomeni le ravnodušnosti, resignacije in fatalizma v zvezi s politično-ekonomskimi vprašanji, temveč tudi – ker kulturalizacija politike tu označuje ravno prekinitev s socialističnim pogledom na in praticiranjem politike – izjemno sovražnost do politizacije ekonomije kot preostankov »totalitarizma« in »marksističnega ekonomskega redukcionalizma«. »Teorije« o totalitarizmu, ki jih širi konservativna desnica in politika identitet in življenjskih slogov, s katero se ukvarja liberalna »levica«, so tesno povezane in se medsebojno pogojujejo. Moralizatorski in paranoični diskurz o totalitarizmu daje legitimnost kulturalističnemu obratu in izogibanju politično-ekonomskim vprašanjem in temam, medtem ko liberalni kulturalizem, ravno z delegitimizacijo in marginalizacijo politično-ekonomskih tem, omogoča desnemu revizionizmu da na novo piše zgodovino socializma kot zgodovino državnega nasilja in preganjanja drugače mislečih ne da bi se ukvarjal s politično ekonomijo in socialno egalitarnostjo socializma. Današnji desni zgodovinski revizionizem je pravzaprav »kulturalizem za nazaj«, pisanje zgodovine s kulturalistične perspektive (z značilnim morbidnim *twistom*, ki pa je stvar okusa in preferenc in v ničemer ne krši epistemoloških pravil kulturnega redukcionalizma).

V tej situaciji politično polje postane mesto simulacije politike, kjer kot politična nastopajo kulturna vprašanja in kjer kulturni boj nastopa kot nadomestek za politični boj. Mnenja liberalcev in konservativcev o kulturnih temah so jasno razdeljena in so si diametralno nasprotna, medtem ko, nasprotno, o ekonomskih vprašanjih oziroma o nekritičnem, nereflektiranem in nedemokratičnem sprejemanju ekonomskih direktiv EU in ekonomske »stroke« v političnem polju vlada popoln konsenz. Razlog za marginalen položaj politike dela in boja za delavske pravice danes je ravno način, na katerega civilna družba prelomi s socialistično politiko. Ta prelom ne pomeni novega načina za ukvarjanje s starimi temami, ki so v velikim meri vezane na ekonomijo, delo in delavske pravice, temveč v zamenjavi politike dela s politiko kulture in premestitvijo ekonomskih vprašanj v domeno domnevno znanstveno objektivne in nepolitične ekonomske »stroke« in EU birokratov. Danes lahko vprašanje delavskih pravic legitimno nastopa v javnem prostoru samo pod pogojem, da se ali transformira v pravni (kršenje delovne zakonodaje) ali identitetni (diskriminacija migrantskih delavcev) problem, a še v tem primeru ne postane del uradne državne politike, temveč se rešuje ali na sodišču ali s pomočjo za to specializiranih NVO ali humanitarnih institucij. Tako je bil denimo upor migrantskih delavcev iz

BiH pomirjen tako, da so jim sindikati ponudili brezplačno pravno pomoč če bi se odločili tožiti svoje delodajalce, Rdeči križ pa hrano in zasilno namestitev, medtem ko je njihova osnovna zahteva – pravica do plače in dostojanstvenih delovnih pogojev – ostala neizpolnjena in ni uspela pridobiti pozornosti ne medijev (ki jih je bolj zanimal *human interest* vidik človeškega trpljenja) ne ministrstva za delo. Ko tudi sindikati vidijo vprašanje delavskih pravic apolitično, kot pravno vprašanje ali stvar »socialnega dialoga«¹⁴ in v zgodovinski situaciji naraščanja nezaposlenosti, padanja realnih plač in slabšanja delovnih pogojev, ki se v žargonu državne politike prevaja v floskule kot so »fleksibilizacija trga delovne sile«¹⁵ ali »večanje konkurenčnosti gospodarstva« - s čimer se ekonomija resda tematizira, a na nepolitičen, strokoven oziroma tehnokratski način -, problematika odnosa med politiko in delom oziroma politike dela postaja še urgentnejša.

4.1.2 *Politika dela v socializmu*

V zgodovini socializma (nasploh, ne le jugoslovanskega) je vprašanje dela in politike osnovna politična preokupacija, kar ne pomeni, da je to vprašanje rešeno, temveč, da v tej zgodovinski situaciji predstavlja problem. Kot pokaže Foucault (2010) za antično grško družbo, tam stalno omenjanje in razprave o homoseksualnosti ne pomenijo, da je bila stara Grčija raj osvobojene in sproščene moške homoseksualnosti, temveč ravno da jim jim je homoseksualnost predstavljala problem, h kateremu so se ves čas vračali. Podobno velja tudi za socializem v zvezi s politiko dela. Problem, ki ga je politika dela predstavljala za socializem je bil, shematsko

¹⁴ Res je, da so slovenski sindikati v letih 2005 in 2007 politično mobilizirali in pripeljali na ulice več kot 50.000 delavcev in delavk in s tem preprečili najhujše neoliberalne reforme slovenske ekonomije, a problem je v tem, da so v svojem vsakdanjem delu in zavesti apolitični, da delujejo in razmišljajo v pravnih okvirih in da politično reagirajo le na najhujše ekscese in ne problematizirajo tudi običajnega, rutinskega delovanja polperiferne kapitalizma.

¹⁵ Ki jo podpira tudi poznavalec globalnih ekonomskih trendov Mitja Novak, direktor Inštituta za delo pri ljubljanski Pravni fakulteti. »Globalizacija zahteva pocenitev proizvodnje, česar pa naša delovnoppravna zakonodaja s pravicami, kot so regres, malica, ipd., ne omogoča. Višina delavskih pravic je v neposredni povezavi s kršitvami. Vprašanje je, ali so zahteve sindikatov zares v korist delavcem ali prej v škodo, saj je končna posledica previsokih stroškov dela stečaj ali selitev proizvodnje, s tem pa tudi brezposelnost, ocenjuje Novak, ki je prepričan, da bo morala zakonodaja postati fleksibilnejša.« (Dernovšek 2010) Delodajalci kršijo delovno zakonodajo, saj se jim plačati kazen izplača bolj kot delavcem izplačati plače. Kakšen je nasvet modrega pravnika? Ukiniti delavske pravice, saj jih tako delodajalci ne bodo mogli več kršiti (ne pa denimo poostri nadzor nad upoštevanjem delovne zakonodaje ali povišati kazni). Delavci morajo danes gladovati in ostati brez počitnic, pravi modrost vrhunskega pravnika, da le ne bi motili globalizacijskih tokov, nižali konkurenčnosti gospodarstva ali stali na poti fleksibilizaciji. Ideološki trik je preprost, a učinkovit – za vse gospodarske uspehe so krivi podjetniki, za vse težave pa delavci. O delu in delavcih pravni in ekonomski modreci govorijo le, ko se išče grešni kozel za negativne socialne učinke kapitalizma – tisti, ki jih ti najhuje prizadevajo, naj bi bili sami odgovorni zanje in denimo brezposelnost je tako krivda delavcev in sindikatov.

postavljeno, dvojen: kot prvo se socialistične revolucije niso zgodile v centru, kot je predvideval Marx, temveč na periferiji svetovnega kapitalističnega sistema, v pretežno agrarnih in pogosto še polfevdalnih državah z malo industrije in urbanega proletariata; in, kot drugo, je razvoj socializma v teh zgodovinskih pogojih pomenil predvsem modernizacijo, tj. izgradnjo moderne infrastrukture, elektrifikacijo, industrializacijo, renovacijo in širjenje mest in mehanizacijo poljedelstva, torej šele ustvarjanje modernih produkcijskih sil in infrastrukture. V perifernih državah je po socialističnih revolucijah družbeni razvoj tako šel v smeri izgradnje modernih industrijskih družb, ki naj bi dosegle socialni standard in blagostanje, značilna za razviti Zahod in obenem ukinile za Zahod prav tako značilni socialno neenakost in nepravilnost. Realno obstoječi socializmi so bili ekonomsko industrijske družbe, za katere so bili značilne močna regulacija ekonomije, državno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in visoka stopnja zaposlenosti in delavskih ter socialnih pravic, medtem ko so bili socialno družbe dela, družbe, v katerih je biti delavec in delati pomenilo osnovno obliko družbenega življenja, socializacije in socialne identifikacije.

V od (druge svetovne v primeru Vzhodne Evrope, prve svetovne v primeru Rusije) vojne razdejanih in že od prej ekonomsko nerazvitih državah socialna in politična identifikacija množic s proletariatom ni pomenila, da realno obstoječi delavski razred pridobiva svojo razredno zavest, temveč šele formacijo delavskega razreda v procesu povojne obnove in izgradnje moderne industrijske in splošne družbene infrastrukture. Ta moment je dobro prikazan v filmu *Igmanski marš* (Sotra 1983), kjer na začetku vidimo ustanovitev prvih partizanskih brigad, ki se imenujejo proletarske, čeprav niso sestavljene iz borcev, ki bi bili izključno delavci, temveč so pretežno kmetje in nekoliko delavcev in študentov. Poimenovanje prvih partizanskih brigad za proletarske ima večji simbolni in politični kot empirično-deskriptivni pomen – proletarske se ne imenujejo zato, ker bi bile sestavljene iz proletarcev, temveč zato (kar v filmu poudari Tito v govoru, s katerim ustanovi prvo proletarsko brigado), ker morajo predstavljati udarno pest ter biti napogumnejši in najentuziastičnejši borci, avantgarda NOB. V procesu razredne formacije proletariata v socialističnih revolucijah v Vzhodni Evropi in v Aziji ne gre toliko za bujenje razredne zavesti med empiričnimi industrijskimi delavci kot za dvojni proces, kjer empirični delavci, ki v procesu modernizacije in industrializacije to šele postajajo, v to postajanje vstopajo že oboroženi z revolucionarno zavestjo.

A ta proces ni enostaven in neproblematičen. S tem, ko se osnovna družbena vez v socializmu formira na osnovi delavske solidarnosti in ponosa – kar je zelo dobro prikazano v filmu *Entuziazm* (Vertov 1931) - in ko politična legitimnost komunističnih partij temelji na doseženih industrijskih uspehih in produkcijskem *outputu* ter na zagotavljanju socialnih pravic, ki izhajajo iz statusa (predvsem industrijskih) delavcev kot delavcev – geslo »delu čast in oblast!« -, se obenem ukinja možnost samoukinitve proletariata, konca meznega dela in prehoda v komunizem, ki se neskončno odlaga v prihodnost. Kot junakinja iz detektivskega romana o francoskem maju '68, so tudi delavci v socializmu trpeli zaradi odlašanja prihoda komunizma. (Ross 2002, 196) Kot lucidno pokaže Moishe Postone (1996, 64-71, 123-200), že sam način formacije socialističnih družb, ki prevzamejo zahoden kapitalistični industrijski način organizacije produkcije in delovnega procesa (tudi sam Lenin se je navduševal nad učinkovitostjo tayloristične organizacije delovnega procesa) in zamenjajo le produkcijske odnose (državna namesto privatne lastnine nad produkcijskimi sredstvi, centralno planiranje namesto prostega trga) s tem onemogoči prehod v komunizem kot si ga je zamišljal Marx. Zgodovinski socializem je ekonomsko pomenil predvsem osvobajanje dela in reappropriacijo produkcijskih sredstev, a je, kar je po Postoneju problematično, še vedno temeljil na industrijskem načinu produkcije in meznem delu. To pomeni, da je, kljub visokemu materialnemu standardu delavcev in delavk ter visoki stopnji zaposlenosti in socialne varnosti, socializem ohranil specifično objektivni tip družbene dominacije, ki izhaja iz samega industrijskega načina produkcije, ne iz produkcijskih odnosov. Objektivna družbena dominacija pomeni alienacijo delavcev, ki, ob razvoju industrijske tehnologije, vse bolj postajajo samo dodatek strojem, njihovo fizično in intelektualno osiromašenje, podvrženost delavcev in delavk strogemu tovarniškemu disciplinskemu režimu in podvrženost produkcije nasploh objektivno vsiljenim normam.

Tovarniški delavci so tako na socialističnem Vzhodu prav tako izčrpani ter telesno in umsko poškodovani kot tisti na kapitalističnem Zahodu – in ravno zato ostaja vprašanje politike dela ves čas trajanja realno obstoječih socializmov primarno politično vprašanje. To vprašanje se glasi: kako uskladiti objektivno uspešnost industrijskih delavcev, ki modernizirajo državo, presegajo norme in ustvarjajo vse razpoložljivo družbeno bogastvo z bedo tovarniškega življenja, ki ima iste vzroke in izhaja iz istega procesa kot njihova objektivna uspešnost? Politična strategija večine komunističnih partij je bila simbolna kompenzacija – delavce so slavili v množičnih

procesijah in proslavah, s plakati in spomeniki, ki so upodabljali udarnike in udarnice, s prazniki in s protokolarnimi državnimi zahvalami. Na Vzhodu so tako industrijski delavci in delavke deležni simbolnega priznanja, za katerega so njihovi tovariši in tovarišice na Zahodu večinoma prikrajšani.¹⁶

Po drugi strani takšna simbolna valorizacija dela in delavcev ni arbitrarna politična strategija partij za ohranitev lastne politične premoči, temveč izhaja iz same realnosti socialističnega družbenega razvoja. Ljudskim množicam so socialistične revolucije omogočile izhod iz kolonialnega ali polkolonialnega položaja in dotedaj nezamisljivo moč pri odločanju o lastnem življenju in prihodnosti. Zgodovina socializma tako pomeni tudi zgodovino emancipacije skozi modernizacijo – izgradnja moderne infrastrukture je množicam omogočila dostop do prej nezamisljivega življenjskega standarda, denimo življenje v stanovanjih s centralnim gretjem in tekočo vodo;¹⁷ proces urbanizacije in modernizacija ruralnih področij so omogočile kmečkim množicam osvoboditev od navezanosti na zemljo in spontanega kmečkega idiotizma; delovne brigade so mladim omogočile potovanje in začasno osvoboditev od represivnega družinskega okolja; in, izgradnja javnega in univerzalno dostopne zdravstvene in izobraževalne infrastrukture je naglo dvignila zdravstveno in intelektualno raven delavskega razreda. Dodatna simbolna valorizacija dela in figure herojskega delavca tako ni bila cinična manipulacija političnih elit, temveč zgodovinsko pomemben poskus reševanja protislovja med naglo rastočim socialnim, intelektualnim, kulturnim in splošnim življenjskim standardom prebivalstva ter med podebiljajočimi učinki dela v tovarnah, ki je omogočalo in bilo pogoj rasti splošnega standarda. Zdolgočasnost, alienacija, fizična izčrpanost, utrujenost in občutek praznosti in neizpoljenosti, ki so izhajali iz dela, so bili v zgodovinskih socializmih dodatno uravnoteženi s socialistično kulturno politiko, tj. z univerzalno dostopno in široko mrežo javnih kulturnih institucij, ki so omogočale raznoliko in bogato kulturno življenje delavcev v prostem času. Čeprav zgodovinski

¹⁶ Na Zahodu se beda delavskega življenja istočasno kompenzira z razvojem zabavne in kulturne industrije, ki, predvsem z uvedbo televizije, postaja vse bolj omejena na dom, individualizirana in atomizirana, medtem ko kulturna potrošnja na socialističnem Vzhodu ostaja v veliki meri javna in participativna in ima kino prednost pred televizijo. Ena od pglavitnih tem uporov na Zahodu v šestdesetih je tudi kritika televizijske atomizacije in alienacije, kar spremljajo eksperimenti s kolektivnimi alternativnimi kulturnimi praksami.

¹⁷ Eden od prvih velikih projektov po drugi svetovni vojni v Berlinu je bila tako izgradnja Karl Marx Allee, ulice monumentalnih modernističnih zgradb z najsodobnejšo takrat dostopno infrastrukturo, v katere so se naselili delavci in delavke, ki so pred tem živeli v predmestnih delavskih naseljih s katastrofalno infrastrukturo. O osuplosti in navdušenju ruskih delavcev ob selitvi v nova, urbana in moderno opremljena stanovanja je pisal tudi Majakovski (1972). Do množičnih selitev delavcev po revoluciji je bil veliki disident Kundera (1979) nasprotno zelo kritičen in je, s perspektive praške buržajske družine, pisal o šoku, ki ga ta doživi, ko polovico njihove urbane vile zasedejo umazani in prostaški proletarci.

socializmi niso uspeli dejansko rešiti problemov, ki izhajajo iz industrijskega dela znotraj industrijskega produkcijskega načina samega, so jih uspeli nekako kompenzirati izven delovnega procesa.

A to ne pomeni, da v zgodovini socializma ni bilo poskusov reševanja naštetih problemov znotraj delovnega procesa oziroma znotraj samega načina organizacije produkcije. Če, zaradi jasnosti in preglednosti razprave, reduciramo raznolikost in mnogoterost zgodovine socializmov v Vzhodni Evropi na dve osnovni »liniji«, lahko ugotovimo, da je ena izmed osnovnih značilnosti te zgodovine dinamika (in pogosto napetost ali odkriti antagonizem) med »partizansko« linijo, ki se je politično formirala v antifašističnem odporu in prosovjetsko ali »kominternovsko« linijo. Medtem ko je za prvo značilno poudarjanje socialistične politike, ki zgodovinsko izhaja iz Spartakovske vstaje in drugih eksperimentov z delavskimi sveti v Evropi med obema svetovnima vojnama ter koncipiranje politike socializma kot socialistične demokracije - kar deloma izhaja iz antifašističnega koncepta ljudske fronte in deloma iz marksističnih in komunističnih kritik despotizma Oktobrske revolucije (Luxemburg 1977) - in socialistične ekonomije kot ekonomske demokracije oziroma delavskega samoupravljanja, je druga birokratska, avtoritarna, hladnovojno realpolitična in usmerjena k večanju produktivnosti in razvoju industrijskih kapacitet kot ciljema na sebi. V tej perspektivi je zgodovina socialistične Jugoslavije še posebej pomembna, saj je bila Jugoslavija edina vzhodnoevropska država, ki ji je uspelo povsem izogniti se politični in ekonomski dominaciji Sovjetske zveze in v kateri je delavsko samoupravljanje dobilo status uradne državne politične strategije in postalo osnovno načelo ekonomske organizacije, medtem ko so bile v ostalih vzhodnoevropskih socialističnih državah »partizanske« linije, ki so si prizadevale predvsem za demokratizacijo politike in samoupravljanje v ekonomiji, večinoma povsem podrejene prosovjetskim linijam. A ni odveč spomniti, da so vse delavske vstaje in upori znotraj vzhodnega bloka – Berlin '53, Madžarska in Poljska '56, Češkoslovaška '68, Poljska '70 in '80-'81 – vsebovale zahteve po množični demokraciji in delavskem samoupravljanju ter značilne metode političnega boja za njihovo doseganje: množične stavke, zasedbe tovarn in ustanavljanje delavskih svetov.

Koliko je jugoslovansko samoupravljanje dejansko vsebovalo neposredno odločanje delavcev o organizaciji produkcije in delovnega procesa in kolikšna je bila dejanska politična moč delavskega razreda v procesih odločanja o državni ekonomski politiki – realistično in trezno, a tovariško kritiko jugoslovanskega samoupravljanja poda Lebowitz (2006, 73-85) – in koliko je

šlo le za deklarativne in nominalne koncesije partije delavskemu razredu vsekakor ostaja odprto in pomembno vprašanje za zgodovinske raziskave v prihodnosti. V vsakem primeru, ne glede na ekonomsko učinkovitost ali stopnjo dejanske realiziranosti samoupravljanja v socialistični Jugoslaviji, njegova zgodovina predstavlja eno od osnovnih izhodišč v iskanju, foucaultovsko (2008, 92-94) rečeno, avtonomne socialistične *governmentality*, saj je bil morda jugoslovanski samoupravni socializem (in politična linija, ki izhaja iz demokracije delavskih svetov, ali, na drugi strani sveta, iz kitajske in vietnamske »množične linije«) ravno eksperiment v tej smeri, eksperiment, ki bi ga bilo danes – po tem, ko je postalo jasno, da je tranzicija permanentno stanje polperifernih postsocialističnih držav in da osvobajanje trga ne pomeni tudi osvoboditve prebivalstva teh držav – smiselno nadaljevati.

Ponovno razmišljati o delavskem samoupravljanju je pomembno tudi zato, ker se kot spontana ljudska reakcija na socialno in politično realnost dolge oziroma večne tranzicije na postjugoslovanskem področju pogosto pojavlja jugonostalgija, ki, kot smo pisali zgoraj, pomeni depolitizirano nostalgijo za vsakdanjim in kulturnim življenjem v SFRJ. Zgornjo kritiko te kulturalistične depolitizacije spomina na revolucionarno obdobje jugoslovanske zgodovine lahko zdaj dopolnimo z zgodovinsko-antropološko analizo politike dela v socializmu. Ker je bilo delo v socializmu ravno tako odtujeno – »/.../ v strojnem sistemu ima velika industrija popolnoma objektivni produkcijski organizem, ki ga delavec najde že kot gotov materialni pogoj produkcije« (Marx 1961, 437) - in objektivno vsiljeno (čeprav manj izkoriščano) kot na Zahodu, ljudstva Jugoslavije pričakovano nimajo najlepših spominov na tovarniško in pisarniško življenje, na svet dela, a obenem pogrešajo svet simbolne in kulturne kompenzacije za bedo alienacije in podrejenosti strojem, svet druženj, zabave, potovanj na morje, plesa, poslušanja glasbe, kina, dolgih počitnic in skupnostnega življenja sosesk (oziroma krajevnih skupnosti). Takšna oblika vsakdanjega in kulturnega življenja je v ostrem nasprotju s sedanostjo (medtem ko je delovno življenje v – preostalih in novih – tovarnah in pisarnah prav tako dolgočasno, naporno, nesmiselno in telesno ter intelektualno ubijajoče kot nekoč), saj je bilo brezskrbno uživanje v prostem času v socializmu po eni strani pogojeno z večjo socialno varnostjo (in skrbi o iskanju ali ohranitvi zaposlitve ter o zagotavljanju osnovne finančne reprodukcije golega življenja niso kolonizirale prostega časa), po drugi pa z javno financirano in univerzalno dostopno kulturno produkcijo, z mestnimi kini, lokalnimi kulturnimi centri, množično prevodno in književno produkcijo, sistemom javnih knjižnic itn.

Danes je kulturna politika obratna: država in občine umikajo financiranje kulturnim ustanovam, ki so prisiljene v komercializacijo in »javno-zasebna partnerstva«. Namesto mestnih kin imamo velecetre zabave, ki so del ogromnih nakupovalnih središč na mestni periferiji, knjižnice odstopajo svoje prostore bankam, lokalni mladinski kulturni centri pa se borijo za redke preostale javne subvencije, medtem pa jih odira še SAZAS. (Breznik in Radojević 2009) Majhne založbe, ki se ukvarjajo s prevajanjem teoretske literature, kar je v časih socializma omogočalo visoko raven splošne izobrazbe ljudstva ter močno teoretsko produkcijo in številne teoretske preboje, se morajo, zaradi pomanjkanja javnih sredstev, zatekati k najemanju slabo usposobljenih in poceni študentov, kar znižuje tako raven splošne javne izobrazbe in javne uporabe jezika kot prevajalske in teoretske produkcije. Obenem »fleksibilizacija trga delovne sile« in drugi ukrepi za »povečanje konkurenčnosti gospodarstva« mlade silijo v prekarno najemniško delo brez določenega delovnega časa in za skromno plačilo, medtem ko starejše silijo, naj delajo dlje in jim zmanjšujejo pokojnine. Javne finančne podpore in subvencije, kot so štipendije za študente ali socialna stanovanja je nadomestila finančna eksploatacija skozi kredite (Fine 2009). Zato se vsakdanje in kulturno življenje danes vse bolj in vse pogosteje zgodovinsko artikulira kot to, kar Mark Fisher (2009) imenuje poznokapitalistični nihilistični depresivni hedonizem (kar ni pojav, ki je značilen le za tranzicijo, ampak se je začel že prej, z ekonomskimi in političnim krizami v osemdesetih in ki so ga na kulturni ravni reflektirali beograjski rock in new wave bendi kot je bila Ekaterina velika in ljubljanski hardcore bendi, kot so bili Niet, ter številni kulturni filmi, kot sta *Dečko koji obečava* /Radojević 1981/ in *Pejzaži u magli* /Jovanović 1984/), ki se manifestira kot nezmožnost dejanskega uživanja kljub vseprisotnosti zabavne industrije, kot nemočna in depresivna, a trdovratna simulacija uživanja.

Nostalgija po brezskrbnem uživanju v družabnem in kulturnem življenju je tako obenem nostalgija po socialni varnosti in egalitarni kulturni politiki, ki sta to uživanje omogočali. A to ni vse – ne gre le za pogoje, temveč tudi za specifično zgodovinsko obliko vsakdanjega življenja v jugoslovanskem socializmu, ki ni bila povsem enaka (čeprav je bila podobna) vsakdanjemu življenju v socialnih državah kapitalističnega Zahoda. Osnovni materialni pogoji vsakdanjega življenja v Jugoslaviji so bili polperiferna različica socialnih politik zahodne socialne države. Na Zahodu sta polna zaposlenost in visoka raven socialne varnosti po drugi svetovni vojni, predvsem v šestdesetih, omogočili razmah svobodnega kulturnega in socialnega eksperimentiranja, novih umetniških form in načinov seksualnega, družbanega, političnega in

družinskega življenja. Vse to je bilo prisotno tudi v Jugoslaviji, a s pomembnim presežkom – jugoslovansko vsakdanje in kulturno življenje ni bilo le preprosta polperiferna imitacija hipijev, seksa, drog in rokenrola, vsebovalo je še pomemben in specifičen element, ki ga hkratna zahodna kultura vsakdanjega življenja ni. Ta element je bil učinek difuzije partizanske revolucionarne politike v vsakdanje življenje ljudstev Jugoslavije – tovarištvo. Tovarištvo je bila specifično socialistična forma družabnega življenja in osnovna družbena vez v jugoslovanskem socializmu, na katero kulturalistične ahistorične reifikacije posameznih značilnih kulturnih in socialnih praks iz obdobja socialistične Jugoslavije strukturno pozablajo.

Tovariš je bil tisti, ki ravnatelju ni izdal, kdo je poslal ponesrečen prosti strel pri nogometu v šipo, tisti, ki ti je posodil ponija, tudi če je zato moral sam iti peš, tisti, ki je s tabo delil zadnjo od mame ukradeno cigareto (družno kajenje zadnje cigarete smo kot mulci imenovali »gremo se partizana«). Družbeni odnos tovarištva je na ravni vsakdanjega življenja združeval vse ideale socialistične družbe, nastale iz antifašističnega boja: požrtvovalnost, solidarnost, željo po svobodi. Tovarištvo ni bilo poseben način socialne interakcije, ki bi se je lahko, tako kot denimo nenasilnega komuniciranja, pozitivnega odnosa do življenja ali motivacije za delo naučil na delavnicah – bilo je učinek političnega boja za svobodo in enakost, ki udeležence prežame s solidarnostjo (in je bilo kot tako mogoče le v zgodovinskih razmerah revolucionarne družbene formacije). Manifestiralo se je na vseh mikroravnih vsakdanjega življenja, od egalitarne in solidarnostne organizacije dvoriščnega življenja šoloobveznih mulcev, do življenja v posameznem stanovanjskem bloku ali soseski, v vzajemni pomoči socialno depriviligiranim, v vsakdanji solidarnosti, optimizmu in pogumu.

Tovarištvo moramo danes brati politično – zato je kritika kulturnega redukcionalizma obravnave vsakdanjega življenja v socializmu pri kulturnih študijah nujna -, kot artikulacijo antifašistične in komunistične politike na mikroravni vsakdanjega življenja. Medtem ko je eksperiment z delavskim samoupravljanjem uspel le delno in ga je potrebno danes predelati znotraj horizonta komunistične politike, ki dejansko računa z ukinitvijo mezdnege dela in industrijskega načina organizacije produkcije, je tovarištvo uspelo v celoti in predstavlja pomembno inspiracijo za boje na ravni vsakdanjega življenja proti terorju asocialne družbene vezi odnosov konkurence ter za potencialno organizacijo vsakdanjega življenja v postkapitalistični družbi. V nasprotju z dokso kulturnih študij – po kateri je bila Jugoslavija klasična realsocialistična družbena formacija, v kateri pa se je bilo vseeno mogoče smejeti – je

potrebno družbeno prakso tovarštva ponovno politizirati. Smejati in uživati je bilo v Jugoslaviji mogoče le zaradi difuzije revolucionarne politike v vsakdanje življenje in iz istega razloga sta danes, v termidorski družbeni formaciji, užitek in smeh prazna, depresivna in nihilistična. Jugonostalgija tako ni le zanimiv kulturni pojav, temveč potencialna politična sila – in medtem ko so naporu kulturologije usmerjeni v njeno pacifikacijo in nevtralizacijo, mora historični materialist (kot ponavadi seveda v skladu s svojimi zmožnostmi) ravnati nasprotno.

4.1.3 *Pravljice o imaterialnem delu in materialistična socialistična strategija*

Koncu realno obstoječih socializmov je sledila precej drastična deindustrializacija oziroma uničenje nacionalnih industrij vzhodnoevropskih držav v procesu privatizacije, ki ga je preživelo le majhno število nekoč mnogoštevilnih, uspešnih in za nacionalno ekonomijo zelo pomembnih tovarn in drugih industrijskih podjetij (Gowan 1995; Tamas 2010). S tem se je zlomila tudi politika, ki je temeljila na simbolni valorizaciji dela in (industrijskega) delavskega razreda. V političnih in teoretskih diskurzih, ki jih je proizvedla postsocialistična tranzicija, je delo izginilo – politiki so namesto delavcev za zasluge za družbeni in ekonomski razvoj začeli hvaliti podjetniške duhove; akademski ekonomisti so nehali govoriti o delu, delovni sili in delavskem razredu in namesto tega začeli govoriti o človeškem kapitalu (Friedman 1982, 85-108; Becker 1993; Lleras 2004); sociologi so začeli govoriti o postindustrijski družbi (Bell 1976) in izginotju proletariata (Gorz 1982), o koncu klasičnega antagonizma med delom in kapitalom oziroma razrednega boja (Laclau in Mouffe 1985) ali celo o koncu dela kot takega (Rifkin 2007); in, celo radikalna levica – kar je v celi zgodbi o izginotju koncepta in politike dela iz postsocialističnega javnega in političnega prostora morda najbolj problematično – je začela govoriti o prehodu v postfordistični produkcijski način, kognitivnem kapitalizmu in začetku prevlade »imaterialnega dela«. ¹⁸

Vsem naštetim teorijam, ne glede na njihova heterogena epistemološka izhodišča in politične orientacije, je skupno to, da razglašajo prihod neke povsem nove in dosedaj nevidene epohe, totalno transformacijo globalnega ekonomskega režima, v kateri delo in kapitalizem, kakršne smo poznali, ne obstajajo več, kar naj bi pomenilo tudi da na moči in veljavi izgubljajo tudi vse

¹⁸ Za to so zaslužni predvsem postoperacionistični teoretiki (Negri, Hardt, Lazzarato, Virno idr.), ki so bili v devetdesetih zbrani okrog časopisa *Futur antérieur*.

oblike socialistične politike (kot zgodovinski poskusi politične artikulacije protislovja med taktičnim bojem za delavske pravice in strateškim bojem za ukinitvev mezdnege dela – ta napetost je izjemno dobro prikazana v filmu *La classe operaia va in paradiso* /Petri 1971/) - in marksistične kritike kapitalizma.¹⁹ Preroki postindustrijske in postfordistične družbe nam, posredno ali neposredno, oznanjajo, da je boj za ukinitvev dela in objektivne družbene dominacije, ki izhaja iz načina produkcije, utemeljenega na zakonu vrednosti, že končan, da delo v klasičnem pomenu ne obstaja več in da zakon vrednosti ne velja več. (Henninger 2007) Po teh teorijah je danes dominantna vrsta dela imaterialno delo – ne več repetitivno, standardizirano »fordistično« delo, temveč kreativna in avtonomna produkcija mnogotere multitudine, ki je kapital, za razliko od klasičnega delavskega razreda, ne eksploatira več neposredno, temveč le rentniško parazitira na njej. Primat imaterialnega dela naj bi, zaradi svoje imanentne nekvantifikabilnosti (kar pomeni, da se ga ne da izmeriti, standardizirati in razdeliti na enote abstraktnega časa, kar je tradicionalno predstavljalo osnovo realne kapitalistične subsumpcije dela pod kapital in ekstrakcije presežne vrednosti iz dela) povzročil krizo in razpad zakona vrednosti (po tej teoriji abstraktno delo, merjeno v enotah abstraktnega časa, ne predstavlja več osnove produkcije vrednosti). Posledično se eksploatacija dela ne dogaja več na ekonomski načinom (z Marxovo tiho prisilo tržnih odnosov), temveč z vse nasilnejšo politično komando kapitala nad multitulo avtonomno producirajočih imaterialnih delavcev, ki že predstavlja komunistični način organizacije produkcije – potrebna je le še poslednje dejanje, poslednji »dogodek«, ki bo osvobodil že komunistično multitulo zunanjega (saj je imaterialno delo avtonomno in ni več, za razliko od klasičnega industrijskega dela, odvisno od kapitalistične organizacije delovnega procesa) nadzora in komande. Hardt in Negri si metodo tega končnega preobrata predstavljata kot izstrelitev multitudne puščice iz *kronosa* v *kairos*, kjer je potrebno ujeti *clinamen* in tako ustvariti nov svet. (Negri in Hardt 2005, 339) Če temu dodamo še njuno definicijo komunizma kot mešanice krščanske ljubezni in mistične radosti (Negri in Hardt 2003, 329), dobimo celostno podobo političnega programa, ki izhaja iz teorije imaterialnega dela.

Teorija imaterialnega dela sicer do neke mere ustreza vsakdanji izkušnji v zgodovinski situaciji tranzicije – tu je bila deindustrializacija dejansko precej uspešna, klasične industrije skoraj ni več in množice prebivalstva dejansko, prepuščene samim sebi oziroma svoji

¹⁹ »Najprej moramo pozabiti na vse, kar vemo o Adamu Smithu in Karlu Marxu ter njihovih teorijah vrednosti, bogatstva in dela, ki sta ju razvila v *Bogastvu narodov* in *Kapitalu*, oziroma, na kratko, pozabiti moramo na vse verjetja, ki so podlaga politične ekonomije nasploh.« (Lazzarato 2004, 187-188, prevedel P. K.)

malopodjetniški iniciativi, do neke mere avtonomno producirajo karkoli pač lahko. Najvidnejša značilnost tranzicije v postjugoslovanskem prostoru je porast malega podjetništva v storitvah in sektorju sivih financ, kjer je prisoten velik delež »afektivnega dela«. V devetdesetih so se pojavile številni novi lepotni in frizerski saloni, komore za porjavitev, piramidne igre, TV prodaja, biroji za finančni »consulting«, pravno pomoč in odškodnine, trafike, NVO, agencije za *marketing*, promocijo, oglaševanje in organizacijo »eventov«, *lifestyle* kavarne in trgovine z makrobiotsko hrano, telefonske vedeževalnice, menjalnice, stavnice in avtopralnice. A vprašanje je, ali takšen način produkcije dejansko predstavlja komunizem znotraj kapitalizma – morda je takšen vtis mogoče dobiti v Milanu ali Kaliforniji, v današnji Vzhodni Evropi je kaj takega veliko težje, še posebej glede na to, da je ena izmed najdonosnejših in najhitreje rastočih panog »imaterialne« industrije v Vzhodni Evropi v devetdesetih postalo snemanje pornografskih filmov na Češkem in Madžarskem.

Nekoliko treznejši pogled na zgodovino globalnega kapitalizma v zadnjih tridesetih letih tudi pokaže, da je bila deindustrializacija taktična poteza v neoliberalnem boju proti delavskemu razredu, ki mu je, denimo v osemdesetih v ZDA in VB, uničenje tovarn uničilo tudi politično moč in pogajalska izhodišča. Taktično in zavestno deindustrializacijo so si lahko privoščile le ekonomsko in politično najmočnejše države, ki so se lahko zanesle na kasnejši uvoz iz še industrijskih regij, predvsem na Kitajskem in v Vzhodni Aziji. Po drugi strani aktualna selitev industrijske proizvodnje iz Zahodne v Vzhodno Evropo kaže, da je bila deindustrializacija postsocialistične Evrope prav tako taktična, saj je Zahod tako pridobil ogromno zalogo cenene in politično nemočne delovne sile in obenem orožje proti lastnemu, dobro organiziranemu in politično močnemu delavskemu razredu. Deindustrializacija tako ne pomeni prehoda v novo, postindustrijsko ali postfordistično dobo, kjer prevladuje imaterialno delo, temveč strategijo v razrednem boju globalnega kapitala, ki klasično industrijsko produkcijo le strateško premešča in ne ukinja (dober primer je denimo Wolkswagnov prevzem češke Škode /Gowan 1995, 42-44/). Industrija se v Vzhodno Evropo počasi vrača – a ne z novimi Iskrami in Prvomajskimi, temveč z obrati za izdelavo sestavnih delov za zahodne multinacionalnke. Pa tudi socialna realnost novih svetovnih »detroitov« je precej depresivna in daleč od komunistične ljubezni in radosti.

Če se otresemo prenapete preroške vznesenosti, značilne za teorije o »novi ekonomiji«, »kognitivnem kapitalizmu« in prevladi »imaterialnega dela«, lahko tako proces deindustrializacije (in kasnejše reindustrializacije) kot prevlado »kognitivnega in afektivnega«

dela na določenih področjih ter »prekarizacijo« pojasnimo s klasičnim marksističnim teoretskim arzenalom. De- in reindustrializacija pomeni globalno reorganizacijo produkcije in delno strateško relokacijo klasične industrijske proizvodnje z namenom ohranitve razredne nadvlade globalnega kapitala nad – sredi dvajsetega stoletja izjemno močnim in dobro organiziranim – delavskim razredom in zviševanja profitov, ki so začeli padati v času globalne ekonomske krize v sedemdesetih; prevlada »kognitivnega in afektivnega« dela pomeni obupane preživetvene strategije prebivalstva v pogojih dereguliranega kapitalizma; medtem ko »prekarizacija« pomeni ukinjanje socialnih in delavskih pravic z namenom zviševanja profitov, kjer je politična strategija kapitala – vsaj za tiste, ki slutijo epohalne spremembe v načinu funkcioniranja kapitalizma – razočaravajoče klasična: podaljševanje delovnega časa, discipliniranje delovne sile in zmanjševanje plač z uvajanjem »fleksibilnega« delovnega časa ter »fleksibilnih« načinov zaposlovanja (na avtorske in pogodbe za določen čas), odpuščanja in plačevanja (honorarji namesto plač). Današnja večja teoretska senzibilnost za afektivne in kognitivne dimenzije dela je sicer dobrodošla dopolnitev klasičnih makroekonomskih marksističnih teorij, a nikoli ni priporočljivo mešati zgodovine teorije z dejansko zgodovino – nedavno »odkritje« imaterialnega dela ne pomeni, da delo z veliko vsebnostjo kognitivnih in afektivnih komponent prej v zgodovini ni obstajalo - prej je način organizacije dela v klasični industrijski tovarni, kjer hrup stojev in koncentracija, ki jo zahteva oskrbovanje stroja, preprečuje komunikacijo – kar je zelo dobro prikazano v nekaj klasičnih filmih z delavsko tematiko /Petri 1971; Trier 2000; Anderson 2004/ - in izražanje afektov in kreativnosti ter kjer hiter ritem strojev onemogoča pretirano vključevanje kognitivnega aspekta dela, ekstravaganten primer glede na celoto zgodovine in strukturo sodobnega kapitalizma. *Razen* v klasični »fordistični« tovarni je delo v kapitalizmu, denimo celotno pisarniško, bančniško, trgovsko, oglaševalsko, zavarovalniško, posredniško, transportno, obrtniško, inženirsko in komunikacijsko delo, vedno vsebovalo ogromno afektivnih in kognitivnih komponent – tezo o nedavnem nastopu primata »imaterialnega« dela in posledični epohalni transformaciji kapitalizma je mogoče zagovarjati le, če reduciramo kompleksno celoto kapitalističnega produkcijskega načina na situacijo klasične tovarne (oziroma če kulturno reificiramo nekatere značilnosti organizacije produkcije v klasičnem industrijskem kapitalizmu), ignoriramo stalno prisotnost kognitivnega in afektivnega dela (ki je bilo vseeno, kljub svoji kreativnosti, inteligentnosti in komunikativnosti ves čas – razen nekaterih izjem, ki jih bomo

obravnavali kasneje - kvantificirano in standardizirano ter tako realno podrejeno kapitalu) v zgodovini kapitalizma in zamenjamo teoretsko »odkritje« z veliko zgodovinsko transformacijo.

Teorija imaterialnega dela in predlogi političnih strategij, ki iz nje izhajajo, so bili tarče mnogih kritik, od katerih so najrelevantnejše in najinteligentnejše prišle od teoretikov in teoretičark znotraj marksističnega polja. Silvia Federici je tako kritizirala domnevno višji politični status »imaterialnih« oziroma kognitivnih delavcev kot avantgarde sodobnega delavskega razreda, medtem ko večina svetovnih delavcev in delavk še vedno dela pod klasičnimi kapitalističnim pogoji in so podvrženi strogi časovni disciplini. Izjemen status, ki ga maloštevilnim intelektualcem in kreativcem pripisujeta Negri in Hardt (2003; 2005), kot prvo preprečuje učinkovito izgradnjo globalne delavske solidarnosti in vzpostavlja hierarhična razmerja znotraj globalnega delavskega razreda in, kot drugo, dela množice »navadnih« delavcev in delavk nevidne v futurističnem deliriju, ki ni daleč od vznesenih kapitalističnih pripovedk o prevladi *knowledge-based economy* (Drucker 1969; OECD 1996) ali »kognitivnega kapitalizma« (Boutang 2007), kjer mračna realnost *sweatshops*, industrijske tlake in ubijalske pisarniške alienacije ostaja netematizirana in neproblematizirana. (Federici 2008) Kapitalizem je svojim kreativcem in profesorjem vedno dopuščal relativno svobodo – a to še nikoli v njegovi zgodovini ni pripeljalo do komunizma ali zmanjšanja stopnje eksploatacije ostalih delavcev in delavk.

George Caffentzis to kritiko še precizira in zaostri. Izhajajoč iz natančne in sistematične študije Marxove teorije strojev in mehanizacije (Marx 1961, 421-571) pokaže, da vzpostavljanje globalne povprečne stopnje profita v okvirih kapitalističnega produkcijskega načina nujno predpostavlja, da se hkrati s tehnološkim razvojem centra periferija v isti meri aktivno »nerazvija« (Frank 1966). Ker stroji (kljub vztrajnemu buržujskemu fantaziranju o nasprotnem) ne producirajo nove vrednosti (čeprav, z višanjem produktivnosti, producirajo presežno vrednost), tehnološke revolucije pomenijo splošno padanje profitov (čeprav posameznim panogam, ki tehnološke inovacije uvedejo prve, začasno povečajo količino presežne vrednosti oziroma profita) v vse bolj mehaniziranih in avtomatiziranih industrijskih panogah v centru, zaradi česar se – s pomočjo mednarodnega kreditnega sistema in globalnih ekonomskih in finančnih institucij, kot so SB, STO in MDS - poveča pritisk na ekstrakcijo presežne vrednosti iz periferije in prenašanje tega presežka v nižjeprofitno področje centra. To pomeni, da vsak kreativni *cyborg* v centru nujno predpostavlja delavca v *sweatshopu* na periferiji in da je intenzivnejša eksploatacija tretjega sveta od začetka osemdesetih naprej (v kontekstu globalne

neoliberalne kontrarevolucije) pogoj možnosti sočasne večje relativne avtonomije kreativcev in kognitivcev v centru. (Caffentzis 1997; Caffentzis 1998; Caffentzis 2007)

Harvie in Angelis dodatno, na primeru aktualnih procesov kvantifikacije in standardizacije akademskega dela, pokažeta, da na »imaterialnem delu« ni nič imanentno nekvantifikabilnega ter da kapitalu ne manjka idej in sredstev za njegovo kvantifikacijo. »Kognitivno delo« ne predstavlja usodne izjeme ali meje zakona vrednosti, ki ga bo zrušila – gre enostavno za področja, ki so bila do nedavno izvzeta iz zakona vrednosti in kapitalističnih produkcijskih odnosov in ki jih danes kapital pospešeno (in z veliko mero kreativnosti in odločnosti v nameri, da se kvantificirajo tudi domnevno nekvantifikabilne oblike dela) kolonizira. (Angelis in Harvie 2006) Relativna avtonomija je, tako kot delovne razmere »kreativcev«, prekarna – v veljavi je le, dokler tehnologija, ki je omogočila razmah »kreativnih industrij«, ne napreduje toliko, da je mogoče kvantificirati tudi kreativne veščine in jih podvreči industrijskemu režimu.

V lokalnem kontekstu je marksist Boris Majer že leta 1987 (Majer 1987) kritiziral naivni tehnološki optimizem preroka informacijske družbe, desničarskega filozofa Iva Urbančiča, ki je takrat v Novi reviji oznanil prihod brezkonfliktne informacijske družbe, ki naj ji stala na poti le še arhaična in z voljo po moči obnorela Zveza komunistov. Majerjeva poanta je, da je smer, v katero bo družbo povedla ta ali ona tehnološka sprememba, politično vprašanje in ne stvar avtomatičnega, mehanskega družbenega napredka (da torej zgodovina tehnoloških sprememb sama ne funkcionira kot strojna tehnologija). Demokratični samoupravni socializem je, za Majerja, pogoj za to, da bo šla informacijska revolucija v smeri povečanja delavskega nadzora nad delovnim procesom (in ne v smeri zaostrovanja kapitalistične eksploatacije in večanje intenzivnosti nadzora na delovnem mestu in kapitalistične kontrole nad produkcijskim procesom v celoti ter, posledično, alienacije delavcev – kar je bil dejanski zgodovinski rezultat informacijske revolucije v kapitalističnih družbenih pogojih), in obenem je, dialektično, informacijsko-kibernetska revolucija obenem pogoj demokratične koordinacije kompleksnih ekonomskih procesov in razmerij ter odpira možnost preseganja klasičnega modela centralno planirane socialistične ekonomije. Eksperimentiranje s kibernetiskim sistemom ekonomskega upravljanja Cybersyn v Čilu v Allendejevem obdobju je temeljilo na podobnem razmišljanju – z informacijsko-kibernetsko revolucijo se vprašanja ekonomskega planiranja, trga in socialističnega samoupravljanja postavijo na novo in kar je v kapitalizmu instrument kontrole nad in discipliniranja delavcev, lahko v socializmu postane instrument demokratične in

učinkovite delavske kontrole nad produkcijskim procesom. (Medina 2006; Nights of Labor 2010) Namesto teorij imaterialnega dela je morda teoretsko in politično produktivnejše analizirati kibernetško-informacijsko revolucijo pod kapitalističnimi pogoji na aktualiziran marksističen način in novo socialistično politiko dela namesto na teorijah, ki delo v domišljiji ukinjajo (kar je ideološki pogoj za njegovo vse intenzivnejše discipliniranje in eksploatacijo v ekonomski praksi), na izkušnjah dejanskih delavskih bojev v visoko tehnologiziranih sektorjih produkcije (ob sočasni problematizaciji nujne povezanosti med tehnologizacijo centra in nerazvijanem periferije v pogojih globalnega kapitalizma ter zahtevi po egalitarni globalni distribuciji sodobne tehnologije). Prihod kibernetike ne ukine razrednega boja – a razredni boj lahko izkoristi kibernetško tehnologijo za razširitev horizonta socialistične politike dela.

4.2 Zgodovina bojev za socialistično demokracijo in zgodbe o »totalitarizmu«

Osemdeseta v danes prevladujočim javnem imaginariju v zvezi z zgodovino socializma pomenijo boj za svobodo in razcvet kritične misli, ki sta po 1989 dokončno premagala avtoritarne režime realsocializma. Historično materialistično branje madžarske vstaje leta 1956, uvedbe vojnega stanja na Poljskem leta 1981, pokola na Tianamenu in rušenja Berlinskega zidu leta 1989, pokaže, da je bila dejanska zgodovina bojev za svobodo znotraj socializma(ov) bolj kompleksna kot jo predstavljajo danes uveljavljene zgodbe o komunističnem totalitarizmu in boju liberalnih sil za osvoboditev. Notranji upori realsocializmu so bili motivirani ne z liberalnimi vrednotami, vero v ekonomsko superiornost kapitalizma ali v prednosti parlamentarne pred ljudsko demokracijo, temveč z ideali demokratičnega socializma, ki izvirajo iz evropskih delavskih vstaj v dvajsetih in antifašističnega boja, in ki temeljijo na konceptih delavskega samoupravljanja, neposredne demokracije in humanističnega socializma. Osemdeseta tako pomenijo propad tako avtoritarnih socializmov, kot njihovih demokratičnih, a še zmeraj socialističnih alternativ, in ponovno prevlado liberalnega kapitalizma.

4.2.1 *Madžarska '56: Socialistična demokracija in sovjetski model revolucije*

Dominantna interpretacija socialističnih revolucij in socialistične zgodovine v Vzhodni Evropi po drugi svetovni vojni je, da so bile te revolucije državam, ki jih je ob koncu druge svetovne vojne osvobodila sovjetska Rdeča armada, vsiljene in da so bili socializmi, ki so iz teh revolucij nastali, le sateliti Sovjetske zveze, del njene »interesne sfere«. Kot taki naj bi bili vzhodnoevropski socializmi ekonomsko, politično in vojaško povsem podrejeni Sovjetski zvezi, le preproste imitacije sovjetskega modela revolucije in socialistične ureditve. Po tej razlagi obstaja samo en zgodovinski socializem – in ta je avtoritar, sovražen do demokracije in podjetniške iniciative, krši človekove pravice in pomeni totalitarno, stalinistično policijsko državo. Vsak upor proti socializmu je v tej, poenostavljeni in manihejski perspektivi, mogoč le kot upor proti socializmu nasploh in v imenu edine mogoče alternative: liberalne demokracije in prostega trga. Takšen pogled je osnova danes prevladujočih teorij o zgodovini socializma kot zgodovini totalitarizma (Centrih in drugi 2008), ki dinamiko evropske povojne zgodovine

interpretira kot boj med svobodo in demokracijo (ki sta mogoči le v kapitalistično-meščanski obliki) in totalitarnim zatiranjem (ki je edina mogoča zgodovinska artikulacija socializma).

Zanimivo je, da je bil takšen enodimenzionalen in manihejski pogled na vstaje in boje znotraj vzhodnoevropskih socializmov tudi del uradne ideologije Sovjetske zveze. Pravda in Sovjetski zvezi lojalni lokalni mediji so tako vstajo na Madžarskem leta 1956 kot reforme na Češkoslovaškem leta 1968 interpretirali kot kontrarevolucionarne, imperialistične zarote zahodnih sil za restavracijo kapitalizma. Pogleda tako zahodnih komentatorjev kot uradnih medijev Sovjetske zveze na dogodke, kot je bila Madžarska '56, se v splošnem ujemata, razlikujeta se le v politični opredelitvi do njih – sovjetski tisk je bil do domnevne restavracije kapitalizma in parlamentarne demokracije sovražen, medtem ko so ji bili zahodni komentatorji naklonjeni. (Krašovec 2010) A nekoliko bližji pogled na madžarsko vstajo pokaže, da je bila situacija kompleksnejša kot se kaže na prvi na pogled.

Pomemben »preddogodek« madžarske vstaje leta 1956 je bil ponoven pogreb, tokrat z vsemi državnimi častmi, Lazsla Rajka in drugih antifašističnih borcev ter članov delavskega gibanja, ki so bili ubiti med političnimi čistkami v času avtoritarne vladavine Matyasa Rakosija po drugi svetovni vojni. Njihov ponoven pogreb je bilo tako simbolno dejanje kritike in nestrinjanja s stalinističnim terorjem v letih 1949-1956, ki je bilo del splošnega procesa destalinizacije po Stalinovi smrti in Hruščovi kritiki Stalinovega kulta osebnosti, kot obenem afirmacija drugačne socialistične politike. Simbolni pomen ponovnega pogreba se ni izčrpal le v obsodbi nasilja Rakosijevega režima, kar bi pomenilo strinjanje madžarskih množic z administrativno-birokratskim režimom po sovjetskem zgledu, le brez nasilnih ekscesov. Ponoven pogreb borcev antifašističnega in delavskega gibanja je pomenil več - poskus oziroma začetek povratka k političnima programoma, ki sta simbolizirala boj za nacionalno suverenost in samoodločbo (antifašistično gibanje) in za množično demokracijo (delavsko gibanje) in ki bi v pogojih nadaljevanja madžarske politične odvisnosti od Sovjetske zveze in administrativnega partijskega režima ostala neuresničena – kljub odpravi ekscesov v obliki političnega nasilja in čistk. Vstajo na Madžarskem tako sproži spomin na možnost drugačnega, od Sovjetske zveze neodvisnega socializma delavskih svetov, ne kontrarevolucionarna želja po restavraciji liberalnega kapitalizma.

Kritike in obsodbe Rakosija v madžarskem tisku, ki jih povzemajo tudi jugoslovanski časopisi (Krašovec 2010), so vse artikulirane kot kritike »temne sence« in »škode« za socializem

in ljudske demokracije, torej v ideološkem in političnem horizontu socializma. Kritika Rakosija je kritika zgrešene socialistične politike – kot ena izmed najhujših napak Rakosijeve vlade je tako navedeno, da je svoje zločine in nasilje izvajala v imenu socializma. Na Madžarskem je šlo jeseni leta 1956 torej tako za boj za definicijo socializma na diskurzivni ravni kot za reorientacijo socialistične politike, kjer sta obstajali dve osnovni možnosti: hruščovska destalinizacija ali pa, radikalneje, uveljavitev zahtev delavskega gibanja in antifašističnega boja, državne suverenosti in neodvisnosti ter dejanske uresničitve množične demokracije. Umori socialističnih revolucionarjev iz preteklosti, ki so jih ubili domnevni komunisti, v tednih neposredno pred začetkom madžarske vstaje predstavljajo simbolno osišče bojev za (re)definicijo socializma – če so mogoča medsebojna krvava obračunavanja med osebami in političnimi skupinami, ki zase trdijo, da so komunistične oziroma socialistične, mora obstajati tudi več različnih socializmov. Madžarska javnost in množice so se oktobra leta 1956 nedvoumno odločili za socializem, ki so ga simbolno predstavljali Rajko in tovariši. Ko se 23. oktobra 1956 začnejo množične demonstracije v Budimpešti, so osnovne zahteve množic tri: nacionalna neodvisnost, socialno blagostanje in družbeno-politična participacija množic.

Vse tri zahteve izhajajo iz kombinacije politične zapuščine antifašističnega boja in predvojnega delavskega gibanja in niso specifične le za Madžarsko, temveč začetek te politike in antagonizma med dvema modela socializma najdemo v komunističnih kritikah Oktobrske revolucije na Zahodu in socialističnih vstajah v Evropi med obema vojnoma. Izkušnja vsesplošnega uničenja prve svetovne vojne in uspeh Oktobrske revolucije sta dala zagon tudi poskusom socialističnih revolucij v drugih evropskih državah. Te delavske vstaje so bile kratkotrajne in krvavo zadušene ter se niso razvile v trajno politično formacijo tako kot Sovjetska zveza, a so njihovi politični programi, ki so bili reakcija na tako nacionalni šovinizem in oportunistično evropske socialdemokracije med prvo svetovno vojno (in so bili zato izrazito internacionalistični) kot na napake Oktobrske revolucije (površnost pri reševanju agrarnega vprašanja, odsotnost jasnega alternativnega ekonomskega programa, nedemokratičnost nove revolucionarne oblasti, zatiranje politične opozicije in drugače mislečih ...), preživeli zgodovinski neuspeh teh vstaj in ponovno dobili na moči v antifašističnem odporu v drugi svetovni vojni, ki je prav tako temeljil na programu internacionalizma, globalne delavske solidarnosti, demokracije delavskih svetov in samoupravnega socializma.

Morda najjasnejši teoretski izraz je tem težnjam in političnim programom v svojih spisih, napisanih med prvo svetovno vojno in neposredno pred ter med Spartakovsko vstajo dala Rosa Luxemburg. Rosa Luxemburg ni bila edina, ki je pisala zgodovinske analize tedanje zgodovinske situacije, kritike Oktobrske revolucije in program socialistične demokracije (s tem se je istočasno, na različne načina in z različnimi rezultati, ukvarjalo mnogo evropskih marksističnih in komunističnih intelektualcev in intelektualek). Prav tako njeni spisi ne izčrpajo celotne, zelo kompleksne tematike revolucionarnega boja in porevolucionarne ekonomske, politične in socialne ureditve, a so, zaradi svoje jasnosti, kritične ostrine, natančnosti in pomena, ki so ga njene teorije imele v socialističnih gibanjih 20. stoletja, reprezentativen primer teoretske osnove političnega programa demokratičnega socializma.

V svoji kritiki Oktobrske revolucije se Rosa Luxemburg najprej distancira od liberalnih in socialdemokratskih kritik revolucije kot take – ne gre ji za obsodbo revolucionarne spremembe kapitalistične družbe v socialistično, temveč za kritiko nekaterih napak, ki jih ob tem storijo boljševiki - gre torej ne za antisocialistični temveč alternativni socialistični program. (Luxemburg 1977, 743-753) Njena najostrejša kritika je namenjena ukinjanju demokratičnih institucij, ki jih je Trocki argumentiral z njihovo domnevno togostjo in okorelostjo, ki naj ne bi bila ustrezna zgodovinski dinamiki revolucije. Argument Rose Luxemburg je nasproten – ravno revolucionarna politična dinamika prebudi demokratične institucije in jim da nov politični zagon, kar ne pomeni, da morajo ostati natanko iste kot v meščanski parlamentarni demokraciji, a absolutne tudi ne njihove popolne ukinitve – morajo se postopno preobraziti v oblike, ki ustrezajo novi, socialistični demokraciji. Če se odpove demokratičnim institucijam, se s tem komunistična stranka oddalji od ljudskih množic, ki jim je onemogočena politična participacija:

/.../ zdravilo, ki sta ga odkrila Trocki in Lenin, namreč odprava demokracije sploh, je hujše zlo kot je ono, ki naj bi ga to zdravilo odpravilo. Zaduši namreč dejavno, neovirano, krepko politično življenje širokih množic – edini živi izvir, ki lahko popravlja vse prirojene pomanjkljivosti družbenih institucij. (Luxemburg 1977, 767-768)

Druga napaka, ki jo Rosa Luxemburg očita boljševikom, je odprava svobode tiska in združevanja, kar dodatno ovira kreativno politično moč množic. Leninu in Trockemu očita, da vidita revolucijo kot uveljavljanje vnaprej izdelanega recepta, ki bi ga široka in neovirana ljudska politična participacija lahko samo motila. V nasprotju s tem Luxemburg zagovarja

indeterminizem revolucije in socialistične politike, ki konkretne probleme rešuje sproti in na demokratičen način:

Uvesti socializem še zdaleč ne pomeni uresničiti vsoto izdelanih predpisov /.../ ni nobenega socialističnega /.../ programa, ki bi nas poučil o tem, kakšni naj bodo /.../ praktični ukrepi, da bi uresničili socialistična načela /.../ v vseh družbenih odnosih. To ni pomanjkljivost, ampak ravno prednost /.../ socializma. (Luxemburg 1977, 771)

Pogoj za to je demokratičnost, zato je potrebno kritizirati in se boriti proti socializmu, ki ga izvaja peščica avantgardnih intelektualcev. Argument Rose Luxemburg je kompleksen in obenem eleganten – zavrne preprosto dilemo demokracija ali diktatura, kjer je demokracija nujno izenačena s parlamentarno meščansko demokracijo in diktatura nujno izenačena z avantgardno komunistično kliko. Luxemburg (1977, 774) se zavzema za »demokratično diktaturo«, neposredno in neomejeno demokracijo oziroma diktaturo proletariata kot obliko socialistične oziroma delavske demokracije, ki naj zamenja njeno meščansko obliko: »Socialistična demokracija ni torej nič drugega kot diktatura proletariata. Da, diktatura! Toda ta diktatura je v načinu, kako se demokracija uporablja, ne pa v njeni odpravi /.../«

Kasneje, v času Spartakovske vstaje, je svoje videnje socialistične demokracije institucionalno precizirala: socialistična demokracija pomeni kombinacijo delavskih svetov in samoupravljanja, se pravi kombinacijo neposredne politične in ekonomske demokracije. (Luxemburg 1977, 831-834) Če povzamemo: socialistična demokracija pomeni indeterminizem revolucije, neposredno in množično demokracijo, ustanavljanje delavskih svetov kot teles političnega in ekonomskega odločanja na ravni posameznih tovarn oziroma podjetij in množično stavko (Luxemburg 1977, 307-399) kot osnovno obliko delavskega boja. Antifašistični odpor med drugo svetovno vojno je tem elementom socialistične demokracije dodal še poudarek tako na internacionalni solidarnosti (v boju proti fašizmu kot internacionalnem pojavu) kot obenem na nacionalni suverenosti in pravici narodov do samoodločbe (kot odporu proti tuji okupaciji). Kasnejša sovjetska prevlada v socialistični Vzhodni Evropi, ki se ji je uspešno uprla le Jugoslavija, je bila v nasprotju z vsemi navedenimi elementi socialistične demokracije: namesto neposredne demokracije delavskih svetov centralizirana administrativna partijska vladavina; namesto neposrednega delavskega odločanja v produkcijskem procesu in družbene lastnine državni nadzor nad ekonomijo in centralizirano upravljanje; uvajanje socializma po sovjetskem modelu namesto sprotnega demokratičnega odločanja; dominacija Sovjetske zveze v Vzhodnem

bloku namesto nacionalne suverenosti; in, stalna vojaška napetost in grožnja vojaškega posredovanja namesto enakopravne internacionalne socialistične solidarnosti.

Madžarska vstaja oktobra '56 je reaktivirala model socialistične demokracije z metodami splošne stavke, množičnega delavskega upora in ustanavljanja delavskih svetov. Zahteve vstaje so bile pravica do nacionalne neodvisnosti in avtonomije, delavsko samoupravljanje in uvedba socialistične demokracije. Odziv madžarske partije so bile določene simbolne koncesije (ponoven pokop Rajka in tovarišev in uradna obsodba Rakosija) brez dejanske politične uresničitve zahtev (ki jih je madžarska partija interpretirala ali kot že uresničene ali kot kontrarevolucionarne). Politična strategija madžarske partije po tem, ko je po Nagyjevem neuspehu oblast prevzel Kadar, je bila razdeliti vstajnike na dobre in slabe ter dobrim pripisati željo po restavraciji sovjetskega modela socializma (ki naj bi ustrezal njihovim zahtevam), slabim pa pripisati kontrarevolucionarnost. S pomočjo posredovanja sovjetske vojske, ki je kršila še načeli nacionalne suverenosti in socialističnega internacionalizma, je bil poskus dejanske uvedbe socialistične demokracije na Madžarskem ukinjen. Podobno je bilo tudi v Vzhodni Nemčiji leta '53 in na Češkoslovaškem leta '68. (Krašovec in Žagar 2009) Vstaje, ki so zahtevale in obenem, v metodah svojega boja, že prakticirale socialistično demokracijo, so bile vztrajna značilnost prvih trideset let obstoja vzhodnoevropskih socializmov, a so bile, razen v Jugoslaviji, vedno neuspešne zaradi sovjetske ekonomske, politične in vojaške premoči. V osemdesetih pa se je, kot bomo videli v naslednjem primeru, težišče notranjih socialističnih političnih in socialnih antagonizmov pomembno premestilo.

4.2.2 Poljska '81: Socialistična demokracija in militaristični neoliberalizem

V primeru vojaškega udara in uvedbe vojnega stanja na Poljskem leta 1981 je dimenzija boja za demokratični socializem še bolj poudarjena, saj tokrat ne gre za spontano, nenadno delavsko vstajo, temveč za dobro organiziran boj Solidarnosti, ki ima za seboj bogato in dolgo zgodovino delavskih bojev znotraj poljskega socializma. Prva večja poljska delavska vstaja je bila poznanska leta 1956, po smrti Stalina in poljskega stalinističnega politika Bieruta, ki je bil vodja prosovjetskega dela poljskih komunistov med drugo svetovno vojno, sodeloval pri sovjetskem prevzemu Poljske po njej in kasneje do leta 1956 vodil prosovjetsko in stalinistično politiko ter bil odgovoren za represijo nad in mnoge usmrtitve do Sovjetske zveze in stalinizma kritičnih

politikov, med katerimi so bili tudi pripadniki delavskega gibanja in partizanskega odpora. Po njegovi smrti in poznanski vstaji je vodstvo poljske partije prevzel reformist Gomulka, pomemben član poljskega partizanskega odporniškega gibanja, ki je po vojni pri stalinistih padel v nemilost in bil zaprt ter izključen iz partije, a je bil po Bierutovi smrti rehabilitiran. Po ponovnem prihodu na oblast mu je uspelo izpeljati nekaj zmernih ekonomskih reform in, predvsem, izboriti več politične avtonomije od Sovjetske zveze in se obenem izogniti sovjetskemu vojaškemu posredovanju. Gomulkina vrnitev na oblast in njegove reforme so vplivale tudi na zahteve in dale pogum madžarskim protestom jeseni 1956. Podobno kot na Madžarskem, so tudi na Poljskem leta 1956 delavske množice zahtevale destalinizacijo, več nacionalne suverenosti in avtonomije, boljše delovne pogoje in večjo vlogo delavcev pri upravljanju tovarn in podjetij – in prav tako so zahtevali, da jih državo vodijo politiki, ki so se formirali v delavskem gibanju ter antifašističnem odporu in ki so bili kasneje preganjani in eliminirani ko so oblast po vojni prevzeli prosovjetski in prostalinistični politiki.

Gomulka je kasneje postal konservativnejši ter sodeloval pri cenzuri, zatiranju politične opozicije ter pri okupaciji Češkoslovaške leta 1968. Svojo legitimnost pri poljskem in mednarodnem delavskem gibanju pa je dokončno izgubil z nasilnim zatrtjem druge velike poljske delavske vstaje po drugi svetovni vojni leta 1970. Delavce, ki so protestirali proti dvigu cen hrane, sta napadli tako policija kot vojska, kar je sprožilo množične proteste po vsej državi. Na koncu je bil Gomulka prisiljen odstopiti in oblast je prevzel Gierek, ki je v sedemdesetih uspel dvigniti standard in modernizirati ekonomijo, a s pomočjo obsežnega zadolževanja v tujini, kar je pomenilo vse večjo odvisnost Poljske od Zahoda, še posebej po naftni krizi leta 1973 in med kasnejšo globalno ekonomsko krizo, za katero je bil značilna visoka inflacija. Poljska, ki je želela modernizirati svojo proizvodnjo s sodobno visoko tehnologijo, za kar se je močno zadolževala, je ob dvigu obrestnih mer po naftni krizi zašla v finančne težave. (Toporowski 2005, 216-217) Ekonomska kriza v drugi polovici sedemdesetih je bila katalizator za novo obdobje delavskih bojov na Poljskem, ki so kulminirali leta 1980 z ustanovitvijo Solidarnosti. Istega leta je bil Gierek zamenjan, decembra 1981 pa je oblast z vojaškim udarom in uvedbo vojnega stanja prevzel Jaruzelski.

Medtem ko je bila Solidarnost protislovno delavsko gibanje, razpeto med demokratičnim socializmom (zahteve po večjih delavskih pravicah, delavskemu samoupravljanju preko delavskih svetov, množični demokraciji) in nacionalizmom (sodelovanje s katoliško cerkvijo,

kulturni tradicionalizem, konservativni patriotizem), je bila politika Jaruzelskega izrazito antisocialistična – v govorih, s katerimi je upravičeval uvedbo vojnega stanja decembra '81 se je skliceval izključno na patriotske vrednote (kar mu ni preprečilo, da ne bi, po inerciji, obsojal Solidarnosti kot kontrarevolucionarne, čeprav v njegovih govorih in politiki ni bilo ničesar revolucionarnega), medtem ko so bili politični in socialni ukrepi vojaškega sveta, ki ga je vodil Jaruzelski, usmerjeni proti delavcem in delavskim pravicam. (Krašovec 2010) Tako je bil uveden šestdnevni delovni teden, ukinjena pravica do stavke, sindikati so bili prepovedani, medtem ko so delavske svete v tovarnah nadomestili vojaški odbori. Na politični ravni je uvedba vojnega stanja pomenila militarizacijo vsakdanjega življenja, represijo nad svobodo govora in svobodo tiska, ukinjanje demokratičnih pravic in institucij ter prepoved neodvisnih političnih organizacij. A vojno stanje na Poljskem ni bilo izraz nasilnosti in nedemokratičnosti, inherentne komunističnim režimom – šlo je za pionirsko uvajanje periferne različice neoliberalizma v Vzhodni Evropi. Če je na Zahodu do neoliberalne kontrarevolucije (Dumenil in Levy 2005) prišlo po parlamentarni poti, z volilno zmago Reagana in Thatcherjeve ter z neoliberalnim obratom demokratično izvoljenega Mitteranda, je bila ta na periferiji pogosto nedemokratična in nasilna. Tako je bil laboratorij za preizkušanje neoliberalnih ekonomskih in socialnih politik Pinochetov Čile od leta 1973 naprej, kjer je bila, tako kot na Poljskem med leti 1981 in 1983, na oblasti vojaška diktatura. Na ravni ekonomske in socialne politike ukrepi Jaruzelskega niso v ničemer odstopali od neoliberalnega programa – reševanje ekonomske krize z zatiranjem sindikatov in delavskega vpliva v procesu produkcije, podaljševanjem delovnega časa in ukinjanjem delavskih pravic –, razlika med uvajanjem neoliberalizma v centru in na periferiji je ostala na politični ravni kot razlika med parlamentarno potjo in vojaškim državnim udarom. Retorika »boja proti kontrarevoluciji«, ki jo je za legitimizacijo svoje politike leta 1981 uporabljal poljski vojaški svet, je prikrivala dejansko ukinjanje socializma. Če je Rosa Luxemburg (1977, 772) pisala, da se socializma ne da uvesti z dekretom, je Jaruzelski pokazal, da se ga da na ta način uspešno ukiniti.

V perspektivi hladnovojnega razmerja sil med kapitalističnim Zahodom in socialističnim Vzhodom tako na začetku osemdesetih pride do dveh pomembnih premikov: Jaruzelski se z avtoritarnimi neoliberalnimi ekonomskimi ukrepi, namenjenimi premagovanju krize in strtju delavskega gibanja, objektivno postavi na stran Zahoda (sicer še ohranja ohlapno komunistično retoriko, a je mešanica antidelavske ekonomske politike in konservativne, patriotske ideologije

objektivno bližje thatcherjanstvu kot katerikoli dejanski zgodovinski socialistični politiki in ideologiji); in, osnovna metoda boja v hladni vojni ni več tekmovanje v oboroževanju in politika »con vpliva«, temveč, v kontekstu globalne ekonomske krize, tekmovanje v premagovanju ekonomskih težav. Hladna vojna se iz sfere razvoja nuklearne oborožitve, raket dolgega doseg in strateškega vojaškega posredovanja preseli v sfero financ, visoke tehnologije in socialnega inženiringa.

Lahko bi celo rekli, da način ekonomskega razvoja po drugi svetovni vojni do srede sedemdesetih narekuje socialistični blok. Politiki *new deala* in marshallovega plana na Zahodu sta bili namenjeni tako stabilizaciji kapitalističnega sistema (da se velika depresija iz tridesetih ne bi mogla ponoviti) in pospešitvi povojne ekonomske in socialne obnove kot, obenem, varovanju pred grožnjo socialistične revolucije na Zahodu. Dobro organiziranim in politično močnim delavskim razredom na Zahodu so njihove vlade in delodajalci morali zagotavljati visoke plače in visok nivo socialnih pravic ter socialnega standarda, saj bi lahko ti v nasprotnem primeru to poskusili doseči na revolucionaren način. Obstoj realnih socializmov in grožnja revolucije so bili pomemben dejavnik pri organizaciji socialne države Zahoda. Po naftni in splošni ekonomski krizi v sedemdesetih in po tem, ko so upori konec šestdesetih in v sedemdesetih načeli tudi politično legitimnost te politike razrednega kompromisa, so se ekonomske in socialne prioritete Zahoda radikalno spremenile – namesto razrednega kompromisa se je v osemdesetih začel odkrit boj proti delavskim razredom in delavskim organizacijam (če ni šlo drugače tudi z deindustrializacijo, denimo z zapiranjem rudnikov v VB ali zapiranjem tovarn v Detroitu) in osnovna prioriteta ekonomske politike Zahoda je postala finančna politika, predvsem boj proti inflaciji. (Harvey 2005)

V osemdesetih realno obstoječi socializem ni več predstavljal ne ekonomske ne politične grožnje Zahodu. Politične prioritete zahodne levice so se v šestdesetih in sedemdesetih preorientirale od podpore vzhodnemu bloku in svetovnemu socializmu v evrokomunizem ali socialdemokratsko »tretjo pot«, še posebej po porazu radikalnejših, oboroženih kril zahodne levice v sedemdesetih. Ekonomsko je kriza v sedemdesetih socialistični blok prizadela še bolj kot Zahod: zaradi velike vloge težke industrije v teh državah je bil globalen dvig cen nafte in drugih naravnih virov še posebej hud udarec, obenem pa niso imele dovolj razvite informacijske in računalniške tehnologije za prehod v energetske manj intenzivne in tehnološko bolj napredne industrijske panoge. Hkrati je politična legitimnost komunističnih partij Vzhoda temeljila na

zagotavljanju visokih plač, delavskih pravic in socialnega standarda ter polne zaposlenosti, zato jim, razen če bi se (kot na Poljskem) poslužile vojaškega udara, neposredno ohranjanje profitov in zniževanje inflacije na način zniževanja plač, socialnih izdatkov, deindustrializacije in množičnega odpuščanja ni bilo omogočeno. Izhod iz krize so zato iskale v zadolževanju v tujini, predvsem na razvitem Zahodu. (Cleaver 1990)

Tako je tempo in način globalne ekonomske politike spet začel narekovati Zahod – ne le, da se je znebil grožnje revolucije in ponovno discipliniral svoje delavske razrede, posojila Vzhodu so dala Zahodu še neposredno moč vplivanja na finančno in ekonomsko politiko Vzhoda, saj so lahko nova posojila - ki so bila pogoj za odplačevanje starih, s katerimi je Vzhod poskušal vzdrževati svojo na težki industriji utemeljeno ekonomijo ter socialno politiko visokih plač in polne zaposlenosti – pogojeval z zahtevami po Zahodu vsečnim finančnimi in ekonomskimi reformami, kot so liberalizacija ekonomije in odpiranje vzhodnih mej za svobodno trgovino, ukinjanje regulacije finančnih trgov in podobno.

Socialistična demokracija (levo krilo Solidarnosti je zahtevalo vladavino delavskih svetov in delavsko samoupravljanje ter nasilen, revolucionaren prevzem oblasti), ki jo je poskušalo obnoviti poljsko delavsko gibanje in ki je bila z uvedbo vojnega stanja nasilno zatrta, v tej zgodovinski situaciji – ko je sicer nominalno komunistični režim uvajal avtoritarno neoliberalno ekonomsko in socialno politiko in ko je bil celotni socialistični Vzhod podvržen finančni dominaciji in izsiljevanju Zahoda – ni več predstavljala alternative sovjetskemu modelu socializma, temveč krizi reguliranega, planskega industrijskega načina produkcije tako v njegovi zahodni, kapitalistični kot vzhodni, socialistični različici. Planski industrializem je propadal na obeh straneh železne zavese. Če so bili hkratni upori tako v Franciji kot na Češkoslovaškem leta 1968 (ki so oboji vsebovali zahteve po socialistični demokraciji in delavskem samoupravljanju / Ross 2002; Krašovec in Žagar 2009/) prvi veliki politični udarec, je bila globalna ekonomska kriza v sedemdesetih zadnji, ekonomski udarec temu globalnemu družbeno-ekonomskemu sistemu. Odgovor Zahoda na to politični in ekonomsko krizo je bila (uspešna) neoliberalna kontrarevolucija v osemdesetih, medtem ko socialističnemu Vzhodu ni uspelo izpeljati tranzicije v realno obstoječo socialistično demokracijo (ki bi lahko predstavljala socialistični odgovor na neoliberalizem) in je, zaradi izgube ekonomske suverenosti in politične legitimnosti, propadel.

4.2.3 *Berlin '89: Konec zgodovine in restavracija kapitalistične svobode*

Za leto 1989 kot prelomno za propad realno obstoječega socializma sta bila pomembna predvsem dva dogodka: protesti na trgu Tianamen v Pekingu in rušenje Berlinskega zidu. Oba dogodka sta se v zahodnih medijih interpretirala kot vstaji ljudstev, borečih se za svobodo in demokracijo proti totalitarnima komunističnima režimoma, a se je Tianamen kljub navidezni (vsaj če sklepamo po njegovem televizijski podobi) podobnosti precej razlikoval od rušenja Berlinskega zidu. Na Kitajskem so bile socio-ekonomske razmere konec osemdesetih zelo drugačne od vzhodnoevropskih, saj leto 1989 tam ni pomenilo začetka kapitalističnih reform, temveč že njihovo več kot desetletno kontinuiteto. Tržne reforme in liberalizacija ekonomije so se na Kitajskem začele že malo po Maovi smrti, leta 1978, a najprej z reformo na podeželju. Ko so se sredi osemdesetih začele še reforme velikih državnih podjetij in urbane industrije, je začelo naraščati tudi nezadovoljstvo kitajskih urbanih delavcev. Prvič po kitajski revoluciji leta 1949 jim je grozila ukinitvev »železne skleda za riž«, kot se je imenoval zagotovljen paket delavskih in socialnih pravic (polna zaposlenost za nedoločen čas v mestih, relativno visoke plače in pravice do stanovanja, pokojnine, plačanega dopusta in bolniške). Zaradi (sicer delnih in postopnih) deregulacije in liberalizacije ekonomije je začela naraščati brezposlenost, medtem ko so plače še zaposlenih začele padati, obenem pa so cene osnovnih življenjskih dobrin, zaradi liberalizacije, začele naraščati. Za kitajske urbane delavce je v drugi polovici osemdesetih partija predstavljala skorumpiran birokratski aparat, ki je izdal ideale kitajske revolucije. Po drugi strani je z liberalizacijo ekonomije na moči in številu pridobil kitajski srednji razred, razred trgovcev, podjetnikov, pravnikov in finančnikov. Ti so bili prav tako nezadovoljni s partijo, a iz nasprotnih razlogov kot delavci – motil jih je partijski nadzor nad vse večjimi privatnimi profiti, ki so večinoma pripadli članom partijske birokracije. (Holmstrom in Smith 2000)

Kitajski intelektualci in študenti iz srednjega razreda so zato začeli protestirati z zahtevo po demokraciji in človekovih pravicah, kar je v tem zgodovinskem kontekstu (in glede na to, da so na ekonomskih fakultetah v Pekingu v osemdesetih prevladovala neoliberalne ekonomske teorije) pomenilo demokracijo ne kot večjo participacijo ljudskih množic v procesih političnega in ekonomskega odločanja (kar bi bila zahteva v duhu socialistične demokracije) temveč podjetniško svobodo, zasebno lastnino, delitev oblasti med partijo in liberalnim srednjim razredom ter človekove pravice srednjega razreda do profitov, izhajajočih iz kapitalističnih

reform. Študentom in intelektualcem iz srednjega razreda so se na Tianamenu pridružili industrijski delavci, ki so zahtevo po demokraciji in družbeni spremembi razumeli drugače, kot zahtevo po ohranitvi izginjajočih delavskih in socialnih pravic in vrnitev partije k tradiciji »množične linije«, značilne za kitajski socializem pred začetkom kapitalističnih reform (Arrighi 2008, 367-378). Delavce in študente je na Tianamenu torej združevala averzija do partijskega aparata – a iz nasprotnih razlogov. Ideološko hegemonijo v protestih je uspelo dobiti intelektualcem, ki so svoje interese artikulirali kot univerzalne zahteve po demokraciji in človekovih pravicah. Ko se je situacija politično zaostрила in je partija začela mobilizirati vojsko, so se študentje in intelektualci umaknili in prepustili delavce, ki so predstavljali veliko večino množice, zbrane na Tianamenu, tankom. Kitajski proletariati se je naučil pomembno zgodovinsko lekcijo, in plačal jo je s krvjo (Li 2010, ix-xiv). Kar so francoski delavci izkusili že leta 1848, ko so krvavo plačali strategijo medrazrednega bratenja:

Fraza, ki je ustrezala tej namišljeni odpravi razrednih odnosov je bila *fraternité* – vsesplošno pobratimstvo in bratstvo. Ta dobrodušna abstrakcija razrednih nasprotij, ta sentimentalna poravnava protislovnih razrednih odnosov, ta sanjavi zanos, ob katerem so pozabili na razredni boj, *fraternité* – to je bilo resnično geslo februarke revolucije. /.../ Pariški proletariati je plaval v pijanosti tega velikodušnega vsesplošnega bratstva. (Marx 1967b, 47) *Fraternité*, bratstvo nasprotujočih si razredov, od katerih eden izkorišča drugega, to bratstvo, ki so ga razglasili v februarju /.../ pravi, nepopačeni, prozaični izraz tega bratstva je *državljska vojna*, državljanska vojna v svoji najstrašnejši obliki, vojna med delom in kapitalom. To bratstvo je 25. junija zvečer plamenelo z vseh pariških oken, ko je bil buržoazni Pariz ves razsvetljen, medtem ko je proletarski Pariz gorel, krvavel in ječal. Bratstvo je trajalo natanko tako dolgo, dokler so se interesi buržoazije bratili z interesi proletariata. (Marx 1967b, 61),

so kitajski delavci spoznali leta 1989.

Federici (1990, 34) kitajskih protestov ne poveže s hkratnimi protesti proti socialističnim režimom v Vzhodni Evropi, temveč jih uvrsti med globalne proteste proti neoliberalnim reformam ekonomije in »strukturnim prilagoditvam« (kitajske reforme so imele od 1978 vse značilnosti neoliberalnih reform razen finančne liberalizacije – kar je Kitajski omogočilo, da je relativno dobro prenesla desetletje finančnih kriz v letih 1998-2008 - : privatizacijo zemlje, komercializacijo poljedelstva, ki postaja čedalje bolj usmerjeno v izvoz, »fleksibilizacijo« urbane industrije ter zmanjševanje delavskih in socialnih pravic), ki so leta 1989 potekali v Venezueli, Argentini, Burmi in Nigeriji. Tianamenski protest je bil po svoji dejanski politični vsebini bližje

tistemu, kar se je kasneje začelo imenovati antiglobalistično gibanje kot hkratni disidentski politiki civilnih družb evropskega Vzhoda. Primer Tianamena je pomemben, saj razbija enostaven zahodni pogled na 1989 kot boj borcev za svobodo proti totalitarizmu, ki izključuje ekonomske in socialne dimenzije razrednih bojev ob somraku realno obstoječega socializma. Shema svoboda proti totalitarizmu predpostavlja, da je kapitalizem avtomatičen dodatek prvi in socializem avtomatičen dodatek drugemu ter zato ne tematizira politično-ekonomskega aspekta 1989, saj naj bi boj proti totalitarizmu avtomatično vključeval tudi boj za kapitalizem. (Federici 1990, 30)

Tako je bil strukturiran tudi dominanten medijski pogled na padec Berlinskega zidu. (Krašovec 2010) V množičnih prebegih na Zahod in protestih ob rušenju Berlinskega zidu dejansko ni bilo več sledov političnega programa socialistične demokracije, ki je bil pomemben element vseh prejšnjih uporov znotraj realsocialistične Vzhodne Evrope. Ključna politična dilema leta 1989 v Berlinu je dejansko v grobem ustrezala pogledu zahodnih medijev: ali polperiferna verzija neoliberalizma, ki obljublja več potrošniške izbire in možnost prosperitete vsaj za nekatere ali permanentna kriza, inflacija in pomanjkanje, značilno za takrat že popolnoma anahronističen industrijski socializem, ki ne more več vzdrževati razrednega kompromisa - razen z ogromnim zadolževanjem na Zahodu, kar pa Zahodu daje vzvod za ekonomski in politični pritisk na Vzhod naj liberalizira ekonomijo in razredni kompromis opusti. Edina metoda za ohranjanje socialističnega razrednega kompromisa je bila v osemdesetih torej ta, ki je vodila v njegovo posredno (namesto neposrednega v smislu neposrednega uvajanja neoliberalnih reform) ukinjanje. Zlomu ekonomske politike socializma je leta 1989 sledil še njegov politični zlom. Komunistične partije, katerih politična legitimnost je temeljila na zagotavljanju delavskega standarda in pravic, so to legitimnost (in z njo oblast) leta 1989 dokončno izgubile – razen na Kitajskem, kjer je partija oblast ohranila s krvavo zadušitvijo delavskega upora in discipliniranjem ambicioznega srednjega razreda.

A vseeno je v idealizirani podobi, ki so je bili leta 1989 polni milijoni televizijskih sprejemnikov po vsem svetu, podobi vstaje množic za svobodo proti totalitarizmu, vsaj ena velika napaka. Za razliko od vzhodnoevropskih vstaj v letih '53, '56, '68, '70 in '80, leta 1989 »vstaje« ni spremljal ne politični entuziazem ne jasno artikuliran politični program. Vstaja leta 1989 v Vzhodni Evropi je bila pasiven, resigniran protest, z mlačno zahtevo po zahodnem standardu in načinu življenja, brez politične ostrine in zanosa, ki ga je nadomestila pedantna

legalistična retorika človekovih pravic in pravne države. Šlo je za spopad dveh politik brez prave ideje, zahodnega demokratičnega kapitalizma kot vseeno najboljšega izmed vseh slabih sistemov ter moralno in ekonomsko bankrotiranega realsocializma. David Hasselhoff in Scorpions namesto množičnega petja Internacionale v Berlinu (Clover 2009), pesmi o lipinem listju in koreninah v Ljubljani. Leto 1989 ni pomenilo preloma s starim v imenu politične obljube boljše in pravičnejše družbe, temveč nadomeščanje že tako uničenega slabega z manj slabim, pasivno spremljanje odmiranja socializma in pasivno sprejemanje zahodnih poslovnih in političnih modelov.

Protesti, ki so spremljali razpad realno obstoječega socializma, so bili zato le blede kopije vstaj, ki so se borile proti njemu v času njegove največje moči v imenu socialistične demokracije. Odhod realsocializmov z zgodovinskega prizorišča so pospremili tipično malomeščanska zborovanja, dobrodušna bratenja, nacionalistična patetika in domoljubna poezija ter politična dezorientiranost in resignacija, citiranje zaprašenih klasikov anglosaksonskega liberalizma in narodovih budnic iz 19. stoletja. Edina sled entuziazma leta 1989 je bila sijaj v očeh tistih, ki so v mislih že kovali dobičke iz privatizacije družbenega premoženja in liberalizacije ekonomije.

Teorije o boju svobode proti totalitarizmu so torej dvojno neresnične in zgodovinski dejanskosti ustrezajo le formalno (saj je bila ta zares politično bipolarna) ne pa tudi vsebinsko – leta '56 ali '68 socialistični režimi proti vstajnikom dejansko mobilizirajo vojsko, policijo in službe državne varnosti ter zapirajo in ubijajo upornike (torej jih lahko označimo za totalitarne), a upor proti njim ni potekal v imenu idej Johna Locka, temveč Rose Luxemburg, medtem ko so leta '89, ko se med ljudstvi Vzhodne Evrope dejansko pojavijo ideje Locka, Benthamu in drugih dobrotnikov človeštva, socialistični režimi le še blede senca svoje nekdanje moči in avtoritarnosti. Totalitarna pošast je zgodovinsko nesinhronizirana s svojim svobodoljubnim nasprotnikom. Še več, medtem ko so »totalitarni« režimi težnje po socialistični demokraciji zatirali s tanki in mobilizacijo svoje mogočne propagandne mašinerije, kasneje z uvajanjem pravne države in človekovih pravic (kar je nadomestilo socialno državo in delavske pravice) ter prostega trga niso imeli težav ter so uspešno in tvorno sodelovali pri privatnem prisvajanju družbenega premoženja in množičnem odpuščanju delavcev. Realsocialistični režimi, ki so se skozi svojo celotno zgodovino trdovratno borili proti socialistični demokraciji, so prihod zahodne kapitalistične demokracije sprejeli z razširjenimi rokami in, kot smo videli na primerih

uvedbe vojnega stanja na Poljskem in Tianamena, so v konfliktu med zahtevami po socialistični demokraciji in svobodni ekonomiji brez pomisleka poslali tanke nad zagovornike prve.

Pogoj za sprejetje teorij o totalitarizmu na Vzhodu je bila politična predaja in opustitev programa socialistične demokracije v osemdesetih in kasnejša zgodovinska amnezija, ki svoj vrh doseže leta 1989. Ljudstva Vzhodne Evrope v »konec zgodovine« vstopijo kot politični otroci (Buden 2010), kot *tabula rasa*, pripravljena na sprejem anglosaksonskih liberalnih političnih doktrin in tehnokratskih družboslovnih teorij (pluralizem interesnih skupin, socialni dialog, dobra praksa, *governance*) (Moss 2005, 74-92) in na evropsko integracijo, kjer se otroci postkomunizma ponovno učijo vrednot demokracije in prostega trga, katerih zgodovinsko negacijo in preseganje so nekoč predstavljale evropske in svetovne socialistične revolucije.

5 Kapitalizem in antikapitalizem v ideološki produkciji

5.1 Kulturno polje, novinarsko polje, privatizacija in »fleksibilizacija«

Bourdieujeva koncepta polja in simbolnega kapitala sta bila v času svojega nastanka pomembna dopolnitev klasičnih kritičnih teorij množičnih medijev in marksistične teorije ideologije, saj sta lahko pojasnila specifično novinarskega polja brez enostavne in prehitre redukcije novinarske prakse na prenašanje vladajoče ideologije. Prav tako je koncept novinarskega polja lahko pojasnil družbeno specifično novinarskega habitusa in pravila delovanja novinarske prakse, ki so (bila) relativno avtonomna od, čeprav povezana s splošno socio-ekonomsko situacijo. A v času splošnih socio-ekonomskih sprememb, kot so tendenca po privatizaciji nekdanjih javnih institucij, komercializaciji njihovega delovanja in merjenju njihove kvalitete in uspešnosti po ekonomskih kriterijih ter krhanju nekdanjih močnega javnega sektorja, kamor so spadale tudi večje medijske institucije, je potrebno posodobiti tudi teorijo (relativno avtonomnega) novinarskega polja. V ta namen je lahko, na prvi pogled paradoksalno, koristna ravno klasična marksistična teorija, saj sodobne spremembe novinarskega polja peljejo ravno v vse večjo proletarizacijo novinarjev in novinark ter v zaostrovanje razrednih nasprotij znotraj polja.

5.1.1 Bourdieujeva teorija kulturnega in novinarskega polja

Bourdieujeva (1993) teorija novinarskega polja izvira iz njegove splošne teorije kulturnega polja. Teorijo kulturnega polja lahko beremo kot pomembno dopolnitev predhodnih (predvsem marksističnih) kritičnih družbenih teorij in kot kritičen odgovor na postmodernistične družbene teorije, ki so v Franciji in drugod od konca šestdesetih let 20. stoletja naprej postajale vse bolj razširjene in popularne. Tako sta dve pomembni zgodovinski determinanti Bourdieujeve teorije polja dve polemiki, v katerih je bil udeležen v šestdesetih in ki sta pomembno zaznamovali njegovo intelektualno pot in razvoj: polemika proti marksističnemu ekonomskemu redukcionizmu, ki vsa družbena dejstva ter procese reducira na sekundarne spremljevalne pojave ali na odseve ekonomskih procesov; in polemika proti postmodernističnemu jezikovnemu

oziroma diskurzivnemu redukcionizmu, ki vsa družbena dejstva in procese reducira na jezikovne igre in ne vidi ničesar izven diskurza. Od obeh teoretskih smeri se je Bourdieu v šestdesetih jasno distanciral z ostrimi javnimi kritikami (Neveu 2005), ki so predstavljale osnovo za kasnejšo teorijo kulturnega polja.

Bourdieu ne zanika veljavnosti marksistične teorije za samo polje ekonomije in ostaja na zgodovinsko materialistični teoretski poziciji (za razliko od ahistoričnega formalizma strukturalizma in idealističnega raziskovanja jezika oziroma sistema znakov kot avtonomnega objekta semiologije), a obenem opozarja tako na nujnost vključitve kulturne in jezikovne dimenzije v proučevanje ekonomskega polja kot na teoretsko problematičnost enostavnega prenašanja logike, ki velja za ekonomsko polje, na vsa družbena polja. Zato kritizira epistemološki pristop, ki predpostavlja, da je ekonomska logika ključ za razumevanje vseh družbenih polj. Tako denimo kot pomemben del predstavitve svoje metode, načina raziskovanja, problematike množičnih medijev in splošne teorije vključi kritiko idealističnega postmodernističnega pristopa, ki vidi problematiko množičnih medijev le na relaciji sporočilo - naslovnik in kjer je celota družbenih mehanizmov, odnosov in institucij, ki so del medijskega/novinarskega polja, reducirana na igro manipulacije znakov in pomenov (Bourdieu 1998, 9) in obenem kritiko ekonomskega redukcionizma, ki vidi množične medije (v zasebni lasti) kot preprosto institucije v službi veliki korporacij in poslovnih hiš ter kompleksno celoto mediacij, ki potekajo na relaciji lastniki - medijske hiše kot enostavno, enosmerno in popolno dominacijo ter manipulacijo, kjer medijsko vsebino v celoti določajo ekonomski oziroma poslovni interesi (Bourdieu 1998, 16).

Osnovna težava klasičnih marksističnih družbenih analiz je, po Bourdieuju, da ne upoštevajo družbene vloge in pomena simbolnega kapitala (koncept simbolnega kapitala tu uporabljamo posplošeno, brez upoštevanja distinkcij med kulturnim, socialnim in drugimi specifičnimi oblikami simbolnega kapitala – za naše namene je dovolj negativna splošna definicija simbolnega kapitala kot vsega družbenega kapitala, ki ni ekonomski kapital). To je pri analizah ekonomskega polja še dopustno, saj sta tam logiki akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala dokaj sinhronizirani. V (kapitalističnem) poslovnem svetu – če, zaradi enostavnosti in preglednosti predstavitve, zanemarimo problematiki klientelizma in nepotizma, kjer uveljavljanje simbolnega kapitala in simbolne moči krši običajno meritokratsko logiko distribucije simbolnega kapitala glede na uspešnost posameznih poslovnežev in poslovnih organizacij pri akumulaciji

ekonomskega kapitala – akumulacija ekonomskega obenem pomeni akumulacijo simbolnega kapitala, saj bolj ko sta nek podjetnik ali podjetje ekonomsko uspešna, več imata tudi prestiža, večjo simbolno vlogo in višji družbeni status. Obenem pa je ekonomsko polje ravno po tem izjema med ostalimi družbenimi polji in sovpadanje med logikama akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala (ter sekundarna, podrejena vloga druge glede na prvo) znotraj ekonomskega polja lahko hitro pripelje do teoretske slepote ali zanemarjanja pomena in vloge simbolnega kapitala tako pri raziskovanju ekonomskega kot drugih družbenih polj.

Kot poudarja Bourdieu (1993, 29-74) je kulturno polje oziroma polje kulturne produkcije (ki zajema umetnost, arhitekturo, literaturo, popularno kulturo, novinarstvo, znanost in šolstvo – novinarstvo je »podpolje« kulturnega polja), vsaj v času Bourdiejevega pisanja, obrnjen ekonomski svet. V polju kulturne produkcije logiki akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala nista sinhronizirani, temveč sta si nasprotni in pogosto celo antagonistični. Akumulacija simbolnega kapitala temelji na posebni, avtonomni logiki umetniške oziroma intelektualne produkcije, in pristajanje na ekonomsko logiko ter komercialni uspeh sta v kulturnem polju vir prezira (do »komerciale« znotraj popularne kulture, »publicistike« znotraj znanosti, »pop literature« znotraj literarnega miljeja itn.), medtem ko je pogoj za doseganje visokega simbolnega statusa, prestiža in spoštovanja kolegov v kulturnem polju strogo spoštovanje avtonomnih pravil kulturne produkcije brez komercialnih kompromisov. Če je poslovnež obenem ko je bolj ekonomsko uspešen tudi bolj ugleden, se v kulturnem polju ti dve dimenziji uspeha ločita, sta medsebojno izključujoči in nastopata kot alternativni.

Klasične marksistične analize, ki jim za raziskovanje ekonomskega polja ni potrebno ločevati med ekonomskim in simbolnim kapitalom, so zato za raziskovanje kulturnega polja (v zgodovinski situaciji, ko ima to relativno visoko stopnjo avtonomije) neuporabne, saj spregledajo ključno razliko med obema oziroma dejstvo, da je svet kulture organiziran ravno obratno kot svet ekonomije, ter poskušajo avtonomno logiko kulturne produkcije reducirati na njej nasprotno ekonomsko logiko. Raziskovanju kulturnega polja (kamor spada tudi novinarstvo) Bourdieu zato doda koncept simbolnega kapitala in relativne avtonomije kulturnega polja – a obenem ne zapušča splošnega teoretskega horizonta historičnega materializma ter še vedno raziskuje družbene institucije, odnose in procese kot zgodovinsko določene in materialne, ne kot postmoderne igre diskurzov, znakov in pomenov. Bourdieu teoretski arzenal historičnega materializma le dopolni z drugo pomembno vrsto kapitala, ki jo klasični marksizem spregleda,

simbolnim kapitalom, ki ima svoja posebna pravila akumulacije, ki so lahko, ali pa tudi ne (odvisno od vsakokratnih konkretnih zgodovinskih razmer), sinhronizirana s pravili akumulacije ekonomskega kapitala.

Neujemanje in antagonizem med logiko akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala sta najbolj opazna in najbolj prisotna v primeru najmanj avtonomnega med podpolji kulturnega polja, novinarskega polja (Bourdieu 2005, 33). Novinarsko polje je med drugimi polji znotraj kulturnega polja v posebnem in nekoliko paradoksnem položaju zato, ker logika njegove avtonomije to avtonomijo obenem krši in negira. Novinarstvo namreč ne proizvaja svoje lastne, avtonomne vednosti, temveč je osnovna družbena funkcija novinarstva prevajanje posameznih strokovnih in političnih vednosti v enoten in splošno razumljiv diskurz. Zato novinarstvo potrebuje goste, strokovnjake in politike, katerih nastopi tvorijo velik delež medijskih vsebin (obenem pa tudi samostojni prispevki novinarjev temeljijo na strokovnih vednostih, ki nastajajo drugje, za razliko od denimo znanosti, prava, medicine itn., kjer se vednost, ki jo uporabljajo in zastopajo posamezni strokovnjaki, neposredno in avtonomno producira znotraj stroke). Pomembna dimenzija logike akumulacije simbolnega kapitala znotraj novinarskega polja zato ni, kot v znanosti oziroma v intelektualnem polju, samostojna intelektualna produkcija, temveč obseg »socialne mreže kontaktov« posameznega novinarja, tj. njegova sposobnost dobiti izjavo od težko dostopnega politika ali podjetnika, posedovanje pomembnih telefonskih števil, vedenje, koga je potrebno poklicati za komentar o kateri problematiki ipd. Ker je novinarsko polje, zaradi svoje odvisnosti od zunanjih gostov in strokovnih ter političnih vednosti nujno vselej v »krizi avtonomije«, lahko novinarsko polje po Bourdieuju znanstveno pojasnimo in razumemo le, če upoštevamo to notranjo napetost med ekonomsko in avtonomno logiko polja, napetost, ki je v primeru novinarstva še posebej izrazita in antagonistična – in ki je, od časa Bourdiejevih refleksij do danes, šla čez številne pomembne transformacije.

5.1.2 *Aktualne neoliberalne spremembe ekonomske in delovne politike*

V zgodovinski situaciji tako socializma kot zahodnega *welfare* kapitalizma v času od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih na Zahodu (začetka neoliberalne kontrarevolucije /Dumenil in Levy 2005/) oziroma do začetka devetdesetih in tranzicije na Vzhodu je bila (relativna) avtonomija kulturnega polja oziroma posameznih podpolj znotraj njega zagotovljena s

popolnim javnim financiranjem kulturnih institucij »nacionalnega pomena« (opere, gledališč, kinematografov, koncertnih prizorišč, filharmonije, muzejev, galerij ...), znanstvenih institucij, zdravstva in šolstva (ki sta bila brezplačna in univerzalno dostopna), ter večjih in osrednjih (»nacionalnih«) medijskih institucij. Osnovni paradoks kulturnega polja je, da za svoje delovanje nujno potrebuje vire financiranja – a če bi si finančne vire zagotavljalo tako kot komercialna podjetja, tj. s tekmovanjem na prostem trgu, bi s tem kršilo ali izničilo svojo avtonomno logiko delovanja, ki je nasprotna komercialni, ekonomski logiki. Javno financiranje predstavlja rešitev tega paradoksa in je pogoj avtonomije kulturnega polja. V socializmu in *welfare* kapitalizmu je kulturno polje zaščiteno, nekakšen rezervat, ki ni podrejen ekonomski logiki, kar ima tudi svoje problematične dimenzije – kultura in izobraževanje, proizvedena v takšnem polju, morata imeti »nacionalni pomen«, kar pomeni, da sta pogosto konservativna, nacionalistična in neprijazna do progresivnejših in radikalnejših kulturnih in intelektualnih tokov, poleg tega so bile medijske in kulturne institucije v socializmu pogosto tarča državnega nadzora, vmešavanja v delovanje in cenzure, a vseeno, vsaj v načelu, takšno polje funkcionira po avtonomnih znanstvenih, estetskih in drugih kriterijih. Novinarsko polje v tej situaciji deluje po načelih profesionalne novinarske etike, ki temelji na skrbnem preverjanju dejstev, nevtralnemu opisovanju družbenih pojavov in procesov ter selekciji informacij, ki je namenjena permanentnemu usposabljanju državljanov in državljanek za kritično mišljenje in politično odločanje.

Na začetku osemdesetih se ekonomska politika Zahoda iz keynesianske politike razrednega kompromisa (relativno visokih plač, visokega materialnega standarda, visoke ravni delavskih in socialnih pravic, velikih državnih investicij in obsežnega javnega sektorja) preusmeri v neoliberalno ekonomsko politiko, kar pomeni težnje po deregulaciji, krčenju javnega sektorja in javnih investicij ter privatizaciji. (Glyn 2006) Za prebivalstvo to pomeni nižanje plač in krčenje obsega socialnih pravic in ugodnosti ter zmanjševanje obsega zaposlenosti. Obenem se začne pojavljati pritisk po privatizaciji javnega sektorja – tako industrije, transporta, telekomunikacij, bank in drugih finančnih institucij v državni lasti kot javnega kulturnega polja (zdravstva, šolstva ter kulturnih in medijskih institucij). (Harvey 2005) Ti procesi se na evropskem Vzhodu začnejo desetletje kasneje kot na Zahodu – predvsem zato, ker politična legitimnost komunističnih partij temelji na delavskih pravicah in materialnem blagostanju delavskega razreda, zato se ob soočenju z globalno ekonomsko krizo v sedemdesetih (naftna kriza, inflacija, padanje stopnje profitov) ne morejo odzvati tako kot zahodne politične elite, tj. z neoliberalnimi ukrepi (čeprav

so ti v osemdesetih, a v zelo omejenem in prikritem obsegu, prisotni tudi v ekonomskih politikah socialističnega Vzhoda, z izjemo Poljske, kjer so ti ukrepi zelo odločni in odkriti - ob uvedbi vojnega stanja leta 1981 vojaški svet na čelu z Jaruzelskim prepove stavke in sindikate ter uvede delo ob vikendih in je torej bolj thacherjanski od Thatcherjeve) ne da bi tvegale politični samomor, medtem ko lahko politične elite Zahoda le ideološko preusmerijo pozornost na vrednote osebne odgovornosti ter podjetniške svobode in iniciative ali za krizo in inflacijo obtožijo neučinkovito državo, prevelik javni sektor ali družbene parazite, ki izkoriščajo socialne podpore.

Na evropskem Vzhodu se neoliberalne ekonomske reforme tako pojavijo kasneje, a v zelo podobni obliki kot v začetku osemdesetih na Zahodu. Edina, a pomembna razlika je v tem, da na Zahodu sindikati, civilne iniciative in posamezne politične stranke neoliberalnim reformam močno nasprotujejo, zato se te nikjer ne uveljavijo popolnoma. Deregulacija in privatizacija na evropskem Zahodu postaneta teren družbenih in političnih bojev, ki imajo v različnih nacionalnih kontekstih različne, a vselej delne, kompromisne rezultate (Moss 2005). Na postsocialističnem Vzhodu je drugače – z izjemo Slovenije so vse nekdanje socialistične vzhodnoevropske države po koncu socializma sprejele neoliberalno šok terapijo, torej popolno in hitro deregulacijo in privatizacijo (Gowan 1995). Prvi val privatizacije v devetdesetih, ki je vključeval privatizacijo industrije, finančnih institucij in javne infrastrukture, je bil hiter in uničujoč – njegove posledice so bile zaprte tovarne, množice brezposelnih industrijskih delavcev, finančni škadali in piramidne prevare, naraščanje poslovne in politične korupcije v iskanju ugodnih privatizacijskih *dealov*, izguba ekonomske suverenosti in permanentne krize vzhodnoevropskih nacionalnih ekonomij (Tamas 2010). Šele kasnejši, drugi val privatizacije je v tranzicijskih državah naletel na množičen in organiziran odpor prebivalstva – odpor, ki je na Zahodu spremljal neoliberalne reforme že od samega začetka, se je na Vzhodu začel šele ob poskusih privatizacije kulturnega polja, predvsem sistemov javnega zdravstva in univerzitetnega izobraževanja.

Za ta pozni odpor privatizaciji in deregulaciji v vzhodni Evropi obstaja več razlogov: prebivalstvu socialističnih držav se je v politično turbulentnih osemdesetih kot cilj njihovih civilnodružbenih prizadevanj prikazovala stabilna in visoko ekonomsko, socialno in kulturno razvita socialna država Zahoda, obenem pa je politična legitimnost komunističnih partij, ki so si prizadevale za enake cilje, a s socialističnimi sredstvi, ob izkušnji naraščajoče inflacije in zadolževanja zašla v svojo terminalno krizo. Kot recept za doseganje zahodne ekonomske

razvitosti in socialnega blagostanja se je na evropskem Vzhodu zato uveljavila neoklasična ekonomska teorija, ki je za ekonomske in socialne težave druge polovice sedemdesetih in osemdesetih krivila državno regulacijo in odsotnost podjetniške svobode ter dinamičnega privatnega sektorja (reforme v tej smeri naj bi prinesle večanje produktivnosti, gospodarske rasti, zaposlenosti in splošnega blagostanja), obenem pa so se v intelektualnem in akademskem prostoru uveljavile teorije postindustrijske družbe ter tehnološki determinizem »informacijske dobe«, zaradi česar propad nacionalnih industrij ni bil viden kot ekonomska in socialna katastrofa, prej kot kolateralna škoda nujnega in neizogibnega procesa v novo dobo informacij, mrež in komunikacij.

Obenem so bili industrijski delavci na začetku postsocialistične tranzicije politično slabo vidni in reprezentirani, saj so jih v socializmu predstavljale komunistične partije in ko so te propadle so delavci ostali tudi brez politične reprezentacije (Slovenija z relativno močnimi sindikati je tu ponovno izjema), tako da so bili njihovi protesti ob množičnem odpuščanju v devetdesetih šibko politično artikulirani. Po koncu devetdesetih, ko so uničujoči ekonomski in socialni učinki prvega vala privatizacije postali očitni in ko je postalo očitno tudi, da tranzicija na način deregulacije in privatizacije ne bo pripeljala do željenega zahodnega standarda ekonomske razvitosti in socialnega blagostanja, temveč obratno, da je na tem, da uniči že dosežen standard socialnih pravic in nacionalne ekonomije postsocialističnih držav, se je začel pojavljati množičnejši in politično jasnejši artikuliran odpor ekonomskim in socialnim procesom, značilnim za tranzicijo, predvsem privatizaciji (za primer lahko omenimo uspešno študentsko kampanjo proti uvedbi šolnin v Sloveniji, zasedbe fakultet v protest proti privatizaciji in komercializaciji visokega šolstva na Hrvaškem in v Srbiji, zasedbe ladjedelnice in zahteve po delavskem samoupravljanju na Hrvaškem ter velike delavske demonstracije proti neoliberalnim reformam gospodarstva v Sloveniji) in, znotraj tega, predvsem proti privatizaciji kulturnega polja. Kulturno polje se je pokazalo za strateško prelomno, saj so poskusi njegove privatizacije pomenili neposreden napad na osnovne socialne pravice prebivalstva (predvsem pravico do univerzalne zdravstvene oskrbe in izobraževanja). Po izkušnjah prvega vala privatizacije in rezultatih privatizacije zdravstva in visokega šolstva (kjer sta bili izvedeni) je le še malokdo verjel, da bo privatizacija obeh pripeljala do njune večje učinkovitosti, odličnosti ali dostopnosti.

Zaradi močnega političnega odpora neposredna in hitra privatizacija kulturnega polja v Sloveniji – če se, po splošnem zgodovinskem in politično-ekonomskem pregledu, vrnemo v

lokalni kontekst – ni uspela, kar pa ni zaustavilo celotnega procesa neoliberalnih reform kulturnega polja. Prišlo je le do spremembe strategije – od neposrednega napada do več lateralnih, bolj prikritih načinov uveljavljanja »privatizacije brez privatizacije«: podeljevanje koncesij zasebnim zdravniškim ordinacijam preko noči, javno-zasebna partnerstva v kulturi, ustanavljanje množice zasebnih fakultet, ki so vseeno javno financirane, pritisk na javne univerze in kulturne institucije naj iščejo »alternativne« vire financiranja ob hkratnem zmanjševanju obsega javnega financiranja ... V nadaljevanju se bomo, po obravnavi Marxovega koncepta prvotne akumulacije, podrobneje posvetili eni izmed teh strategij – spremembam načina zaposlovanja in delovnih razmerij znotraj novinarskega polja, ki predstavljajo primer posrednega načina neoliberalne prestrukturacije in reorganizacije kulturnega polja brez neposredne privatizacije. Novinarsko polje jemljemo za primer zato, ker so v njem spremembe načina dela ter oblik zaposlovanja in plačevanja dela najbolj intenzivne, razširjene in očitne, saj ima, kot smo omenili že zgoraj, novinarsko polje kot hibridno polje (nikoli ne more biti povsem avtonomno, saj ne proizvaja svoje lastne vednosti, temveč temelji na vednosti politike, prava, ekonomije, medicine, kulture itn., in je obenem namenjeno najširši javnosti, kar pomeni, da si ne more privoščiti avtonomnega visoko hermetičnega diskurza kot denimo znanost ali pravo) že v situaciji socialne države najmanjšo avtonomijo izmed vseh podpolj kulturnega polja in je tako prvo in najmočnejše na udaru posrednih oblik neoliberalnih reform kulturnega polja.

5.1.3 *Tranzicija kot prvotna akumulacija*

Ekonomске in družbene spremembe, ki smo jih na hitro našli in opisali zgoraj, se pogosto tolmačijo kot nekaj povsem novega, še nevidnega, kot nastop informacijske družbe ali kognitivnega kapitalizma. Te spremembe spremlja razmah novih teoretskih diskurzov, od tehnološkega determinizma teorij o informacijski družbi do političnega fatalizma teorij o neizogibnosti globalizacije. Kot pokaže Doogan (2007, 146) je preroška vznesenost teorij, ki razglašajo konec kapitalizma kot smo ga poznali največkrat v natanko obratnem sorazmerju z empiričnimi raziskavami in ugotovitvami. Zato je za razumevanje omenjenih sprememb in njihovega vpliva na novinarsko polje morda bolj produktivno, če se držimo klasičnega Marxovega (1971a, 62) metodološkega navodila in se, kot štacunar, ki ga bolj kot to, kaj ljudje o sebi mislijo in govorijo, zanima kaj dejansko delajo, posvetimo konkretnemu delovanju

neoliberalnih ekonomskih, političnih in socialnih strategij na terenu in ne toliko splošnim občutjem, ki jih to delovanje sproža (kar je denimo Baumanova /2002/ metoda).

V dosednji zgodovini kapitalizma privatizacija, ki ji sledijo oziroma jo spremljajo velike ekonomske, socialne in politične spremembe, ni nič novega (in ravno privatizacija in ne občutja dezorientiranosti ali negotovosti je ključna aktualna zgodovinska determinanta vzhodnoevropskih postsocialističnih družb). Marx (1961, 650-695) eno od prvih privatizacij v zgodovini imenuje prvotna akumulacija. S tem ima v mislih prvi proces akumulacije, ki zagotovi nadaljnjo akumulacijo kapitala, ki jo Marx (1987, 436-467) imenuje razširjena reprodukcija. Razširjena reprodukcija pomeni običajno reprodukcijo kapitalističnega produkcijskega načina in običajno metodo akumulacije kapitala (razširjena je ta reprodukcija zato, ker se v kapitalizmu, za razliko od relativno samozadostnih in statičnih predkapitalističnih načinov organizacije ekonomije, ta v vsakem krogu akumulacije razširi, saj se proizvede presežna vrednost, ki se nato (re)investira v povečanje produkcije ali na nova področja in nove trge, kar pomeni, da je vsak krog akumulacije kapitala razširjen glede na prejšnjega). A ta, za kapitalistični način produkcije običajen in rutinski način razširjene reprodukcije oziroma akumulacije kapitala, lahko poteka le na podlagi nekega predhodnega cikla akumulacije – pogoj vsakega cikla akumulacije je že vzpostavljen in razvit kapitalistični produkcijski način s svojimi značilnimi institucijami, kot so privatna lastnina produkcijskih sredstev, mezdno delo in prosti trg. A vseeno je očitno zgodovinsko dejstvo, da kapitalizem ni obstajal od vselej, da se v nekem zgodovinskem trenutku vzpostavi na novo, torej je morala obstajati neka predhodna oziroma prvotna, »tranzicijska« oblika akumulacije, v kateri se hkrati razvijejo tako kapitalistične institucije kot akumulira dovolj kapitala, da ta lahko omogoča nadaljnjo akumulacijo oziroma razširjeno reprodukcijo.

Marxov znani primer je prvotna akumulacija v Veliki Britaniji. Ta se začne s privatizacijo občinske, državne in cerkvene zemlje ter preganjanjem kmetov z zemlje. Nadaljuje se z ustanavljanjem disciplinskih institucij, ki se ukvarjajo z novonastalim problemom revežev in potepuhov ter uvajanjem nove delovne in migracijske zakonodaje. Rezultat tega sta splošno obubožanje in migracija množic prej kmečkega prebivalstva v mesta, kjer se začne njihova preobrazba v moderni proletariat. Pomembni učinki prvotne akumulacije kapitala so »osvoboditev« prej poljedelskih delavcev od produkcijskih sredstev (lastnina in nadzor nad produkcijskimi sredstvi preideta v privatne roke), nadzora nad procesom organizacije dela (tega sedaj organizira kapitalist oziroma *manager*) in nadzora nad produktom dela (ta sedaj pripada

kapitalistu) – njihovo delo je poslej alienirano. V mestih, kjer prej prevladuje cehovsko organizirana rokodelska produkcija in kjer imajo cehovski mojstri nadzor nad produkcijskimi sredstvi, procesom in produkti, pride do formalne podreditve dela kapitalu – na začetku prvotne akumulacije rokodelci še delajo na tradicionalen način in si sami izbirajo orodja, le da delajo za privatne kapitaliste, ki si profitov na začetku še ne večajo z reorganizacijo delovnega procesa, temveč le s podaljševanjem delovnega časa, kar Marx imenuje produkcija absolutne presežne vrednosti. Kasneje, z migracijami množic podeželskega prebivalstva oziroma rezervne armade delovne sile, ki jim privatizacija obdelovalne zemlje vzame vse razen gole zmožnosti za delo, v mesta in z razvojem industrijske strojne tehnologije se tradicionalne manufakture spremenijo v tovarne. To pomeni konec procesa prvotne akumulacije in vzpostavitev razvitega kapitalizma – formalno podreditev (subsumpcijo) dela kapitalu nadomesti realna podreditev, kjer tovarniški delavci nastopajo kot podaljšek ali dodatek stroju in nimajo nobenega nadzora nad delovnim procesom, orodji ali produkti dela; produkcijo absolutne presežne vrednosti nadomesti produkcija relativne presežne vrednosti znotraj fiksnega delovnega časa; tradicionalne načine trgovanja nadomesti kapitalistični prosti trg, ki vključuje tudi prodajo oziroma menjavo delovne sile kot blaga; razvijejo se disciplinske in socialne institucije, ki skrbijo za pokornost, zdravje, usposobljenost in izobrazbo delavcev in delavk; in, privatna lastnina postane osnovna in prevladujoča oblika lastnine (Marx 1961, 650-695).

Dodatna za naše namene pomembna dimenzija procesa prvotne akumulacije je *deskilling* (Smith 2008), ki se zgodi s preходом od manufakturnega k tovarniškemu oziroma industrijskemu produkcijskemu načinu. Za manufakturni produkcijski način sta značilni delovna intenzivnost in visoka kvalificiranost ter usposobljenost posameznega rokodelca, ki dela s precej preprostimi orodji in v delovni proces vlaga ogromno svoje spretnosti in izkušenj. Vajeniške dobe so zato dolge in proces napredovanja do rokodelskega mojstra dolg in težaven. Abstraktno rečeno je količina variabilnega kapitala (delavčeva usposobljenost in spretnost) v delovnem procesu veliko večja od količine konstantnega kapitala (tehnološka naprednost in sofisticiranost orodij ali strojev), kar pomeni da je organska sestava kapitala – kot razmerje med količino konstantnega in variabilnega kapitala – nizka. V industrijskem produkcijskem načinu je ravno nasprotno: stroj postane mojster oziroma virtuoz, medtem ko so delavci veliko manj usposobljeni, vajeniška doba se drastično skrajša, delovni proces postane veliko enostavnejši in se v razvitem industrijskem kapitalizmu zreducira na zaporedje nekaj repetitivnih gibov. V

tovarni je količina konstantnega kapitala veliko večja kot količina variabilnega kapitala in organska sestava kapitala se nenehno zvišuje (marx 1961, 691-724).

Proces *deskilling* se v zgodovini kapitalizma še večkrat ponovi. Morda najboljše dokumentirani primer je iznajdba in uvedba tekočega traku na začetku 20. stoletja, ki drastično zmanjša že tako nizko potrebno usposobljenost delovne sile in v isti meri poveča količino konstantnega v razmerju z variabilnim kapitalom. Socialna in politična dimenzija vsakokratnega *deskillinga* je, da omogoči razredu kapitalistov streti moč organiziranega delavskega razreda tako, da s tehnološko inovacijo (v primeru »fordizma« z uvedbo tekočega traku) ali novim načinom organizacije delovnega procesa (denimo taylorističnim »znanstvenim *managementom*« /Taylor 1911/) drastično zmanjša potrebno usposobljenost in kvalificiranost delovne sile. Tako obstoječi delavci, ki s svojo organiziranostjo in političnimi ter socialnimi zahtevami ogrožajo profite kapitalistov, izgubijo svoje osnovno pogajalsko orožje – svojo kvalificiranost, ki jih dela nenadomestljive (Gramsci 1974). Z vsakokratnim *deskillingom* obstoječi delavci postanejo nadomestljivi in odvečni, in dodatna privatizacija na nekem, od kapitala dotedaj še neizkoriščenem področju, lahko zagotovi novo rezervno armado ne- ali slabo kvalificirane delovne sile, ki bo delala za manjše mezde in tako kapitalistom omogočala večje profite. Socialna zgodovina inovacij na področjih strojne tehnologije in organizacije delovnega procesa v kapitalizmu tako pokaže, da so bile te vedno del razrednega boja razreda kapitalistov in namenjene uničenju ali zmanjšanju politične moči organiziranega delavskega razreda. (Marx 1961, 492-493; Caffentzis 2007, 39-42)

Proces *deskillinga*, ki se ponavlja skozi zgodovino razvitega oziroma industrijskega kapitalizma, kaže, da prvotna akumulacija ni enkratni proces, ki bi se dovršil z vzpostavitvijo modernih produkcijskih sil in odnosov, temveč da, kot ugotavlja Harvey (2003, 137-183), prvotna akumulacija dejansko sploh ni (samo) prvotna, temveč alternativna oblika akumulacije kapitala, ki skozi zgodovino kapitalizma spremlja in poteka vzporedno z razširjeno reprodukcijo. (Perelman 2000) Harvey zato izraz prvotna akumulacija nadomesti z izrazom akumulacija z razlaščenjem (v izvorniku *accumulation by dispossession*) in med njenimi sodobnimi primeri poleg privatizacije naravnih virov v tretjem svetu omeni tudi postsocialistične privatizacije v

vzhodni Evropi ter privatizacijo zdravstva, šolstva in drugih prej javnih institucij na razvitem Zahodu.²⁰

Če upoštevamo Marxovo klasično analizo začetkov kapitalizma v Veliki Britaniji in kasnejšo aktualizacijo koncepta prvotne akumulacije (Perelman 2000; Angelis 2001; Harvey 2003, 137-183) postane očitno, da je bil prvi val postsocialistične privatizacije v devetdesetih klasičen primer akumulacije z razlaščanjem ter da je drugi val, ki vključuje privatizacijo zdravstva, univerze in drugih javnih institucij, ki spadajo v kulturno polje, oziroma vse reforme, ki spremljajo uveljavljanje tako opevane »družbe znanja«, le akumulacija z razlaščanjem na drugačen, bolj prikrit in sofisticiran način, ki istočasno poteka tako na postsocialističnem vzhodu kot na razvitem zahodu Evrope.²¹ Obenem pa je, na prvi pogled paradoksalno, tranzicijska akumulacija z razlaščanjem – kot smo omenili že zgoraj – vsaj do nedavno, potekala brez večjega odpora in družbenih bojev, ki ponavadi spremljajo uvajanje akumulacije z razlaščanjem. Poleg že naštetih lahko kot dodaten razlog za odsotnost odpora navedemo določeno politično in intelektualno uspavanost prebivalstva, ki je bilo navajeno na podobe relativnega blagostanja in stabilnosti svetovnega kapitalističnega sistema, ki je v treh desetletjih po drugi svetovni vojni, v svoji »zlati dobi«, uspel dejansko zagotoviti visok socialni standard in visoko raven političnih pravic delavskega razreda. Kapitalizmu inherentna protislovja (kot sta nagnjenost h katastrofalnim krizam in socialna devastacija) so bila potisnjena v ozadje in nevidna, medtem ko je bila akumulacija z razlaščanjem začasno suspendirana. V času globalne ekonomske krize v drugi polovici sedemdesetih, ki je socialistični drugi svet zadela močnejše kot razviti kapitalistični

²⁰ Obenem je pomembno poudariti še en proces, ki je del prvotne akumulacije in ki ga Marx in marksistični zgodovinarji povsem spregledajo, kar pomeni, da predstavlja najskrivnejši del že tako skrivne zgodovine prvotne akumulacije – lov na čarovnice. Tako kot privatizacija zemlje (*enclosures of commons*) in uvajanje industrijskega načina organizacije produkcije osvobodi moške nadzora nad delovnim procesom, orodjem in produkti dela (Marx 1968b, 88-89), lov na čarovnice osvobodi ženske od nadzora nad reprodukcijo delovne sile (ki so ga včasih uveljavljale s tradicionalnimi oblikami in načini kontracepcije in splava) in tradicionalnimi oblikami zdravljenja, ki postanejo domena sodobne (moške) medicine ter uniči prej obstoječe oblike ženske socializacije in solidarnosti kot so bili festivali in plesi. Proces prvotne akumulacije, ki moške zapre v tovarne, ženske zapre v domove. Osvobodi jih javnega družbenega življenja in spremeni v stroje za rojevanje in vzgojo otrok ter pripravljanje hrane za moške delavce. (Federici 2004) Vsak nov zagon prvotne akumulacije obenem pomeni tudi napad na ženske in njihove reproduktivne, delovne in socialne pravice – trenutno lokalno večanje družbenega in političnega vpliva katoliške cerkve, napad na pravico do splava, negativno propagando v zvezi s kontracepcijo, demonizacijo mater samohranilk in usodo referendumu o umetni oploditvi z medicinsko pomočjo moramo brati kot del procesa tranzicijske prvotne akumulacije.

²¹ Medtem ko na globalnem jugu hkrati poteka na način dolžniškega izsiljevanja, *structural adjustments* in klasične privatizacije zemlje in naravnih virov ter uničevanja tradicionalnih oblik družbenega življenja (Midnight Notes 1990) s pomočjo najsodobnejše, predvsem molekularno-biološke, tehnologije (Frow 1996) – danes je prvotna akumulacija v Tretjem svetu, čeprav ji Angleži pravijo *primitive accumulation*, stvar najbolj sofisticirane visoke tehnologije.

prvi svet, je tako zahodna kapitalistična socialna država delovala kot model prihodnosti in objekt političnih aspiracij ljudstev socialistične polperiferije, »šok terapija« prvega vala privatizacije pa kasneje kot težak, a nujen prehod k željenemu idealu.

Teorije informacijske in postindustrijske družbe, globalizacije in kognitivnega kapitalizma, ki se pojavijo v sedemdesetih in razmahnejo v osemdesetih, so neslavno spodletel poskus teoretsko pojasniti vrnitev v klasične kapitalistične razmere po - če upoštevamo zgodovinsko dinamiko in socialne značilnosti celotne zgodovine kapitalizma - ekstravagantnem obdobju tridesetih let ekonomske stabilnosti in socialnega blagostanja, kot nekaj epohalno novega, čeprav gre dejansko le za vrnitev kriz, socialnega opustošenja in akumulacije z razlašanjem kot povsem običajnih in klasičnih značilnosti kapitalističnega produkcijskega načina. Zato je morda teoretsko in politično bolj produktivno obravnavati aktualne transformacije kulturnega polja kot drugi val tranzicijske akumulacije z razlašanjem in s klasičnim koncepti kritike politične ekonomije, kot se pustiti zaslepiti modnim konceptom imaterialnega dela, kognitivnega kapitalizma ali informacijske družbe, ki dejanskost prej kot pojasnjujejo mistificirajo.

5.1.4 *Formalna in realna subsumpcija v kulturnem polju*

Bourdijejeva teorija kulturnega polja, ki smo jo predstavili na začetku tega poglavja, je sinhrona in osredotočena na zgodovinsko situacijo razvite zahodnoevropske socialne države. V tej situaciji je kulturno polje res avtonomno in javno in v njem se lahko razvije visoka stopnja avtonomne logike delovanja polja in akumulacije simbolnega kapitala, ki je drugačna in pogosto nasprotna logiki akumulacije ekonomskega kapitala. Privatizacija – in drugi poskusi neoliberalnih sprememb kulturnega polja, ki, če je odpor neposredni privatizaciji premočan, vključujejo uvajanje poslovne logike in odnosov konkurence v kulturno polje na posreden način – v tej bourdiejevski perspektivi pomeni vse manj avtonomije in večanje moči ter vpliva ekonomske logike znotraj kulturnega polja. Bourdieu (2005, 42-43) te spremembe v primeru novinarskega polja sicer omeni, a ne razvije konceptov, ki bi pojasnili, kako se aktualne spremembe v novinarskem polju (in kulturnem polju na splošno) razlikujejo od klasičnega antagonizma med ekonomsko in avtonomno logiko, ki je prisoten tudi v (relativno) avtonomnem novinarskem (in kulturnem) polju v zgodovinski situaciji socialne države. Tam ekonomski pritiski (oziroma, kot se običajno imenujejo, pritiski kapitala) pomenijo posredni in neposredni

pritisk oglaševalcev na medijske (ali druge kulturne) vsebine, ne pa na samo organizacijo delovnega procesa, kar je osnova aktualnih neoliberalnih sprememb kulturnega polja. S temi spremembami kulturno polje postaja vse bolj podobno ekonomskemu, oziroma, nekdanje javne kulturne, medijske, znanstvene, zdravstvene idr. institucije, namenjene družbeni reprodukciji, postajajo vse bolj podobne komercialnim privatnim institucijam družbene oziroma ekonomske produkcije. (Groh-Samberg in Schöller 2006) S tem tudi klasične marksistične analize, ki so bile v zgodovinski situaciji socialne države pri poskusih raziskovanja kulturnega polja pogosto prekratke in redukcionične, saj niso upoštevale specifične avtonomne logike delovanja kulturnega polja, lahko v novi zgodovinski situaciji pomenijo pomembno dopolnitev Bourdiejeve teorije. Manj ko je kulturno polje avtonomno in bolj ko je logika akumulacije simbolnega kapitala v njem sinhronizirana z logiko akumulacije ekonomskega kapitala, bolj je dostopno marksistični analizi.

Avtonomno in javno financirano kulturno polje je kapitalu podrejeno le formalno (na posreden način, saj kapital od kulturnega polja nima neposrednega profita, temveč posredno korist – zdravstvo, izobraževalni sistem in kulturne institucije skrbijo za telesno in duhovno reprodukcijo delovne sile, znanost za odkritja, ki so lahko uporabna v tehnoloških inovacijah, arhitekti in urbanisti za družbeno infrastrukturo, brez katere ekonomska produkcija ni mogoča itn.), kar pomeni avtonomno določanje delovnega časa in načina organizacije delovnega procesa, avtonomen nadzor nad delovnimi orodji, mezde, ki niso odvisne od dobičkov in produktivnosti, temveč zagotovljene z javnim financiranjem, ter medsebojne odnose med kulturnimi producenti in posameznimi institucijami znotraj polja, ki niso odnosi konkurence (tu obstajajo pomembne razlike med relativno visoko avtonomnimi institucijami, kot je znanost, in nizko avtonomnimi oziroma hibridnimi institucijami, kot je novinarstvo), temveč odnosi sodelovanja in kritike (denimo v umetnosti ali znanosti), ki niso odvisni od ekonomskih dejavnikov. Količina variabilnega kapitala je višja od količine konstantnega kapitala (strojev je v polju kulturne produkcije malo), organska sestava kapitala je nizka in delovna sila je visoko usposobljena in kvalificirana. Klasičen arhitekt tako uporablja le risalno mizo, šestilo in ravnilo, klasičen profesor le knjige, tablo in kredo, klasičen novinar le svinčnik in beležnico itn., obenem pa je mojster svoje »obrta« - gre za čas, v katerem se denimo formirajo figura raziskovalnega novinarja, ki se podrobno izobrazi in informira o vsaki temi, o kateri piše, eruditskega, vsevednega profesorja, genialnega znanstvenika ali umetnika ... Takšen način dela in takšno

razmerje med konstantnim in variabilnim kapitalom predpostavlja tudi avtonomno razpolaganje z delovnim časom – novinarji, znanstveniki in umetniki, za razliko od tovarniških ali pisarniških delavcev, v času avtonomnega in javno financiranega kulturnega polja niso vezani na standardni delovnik in monoton, standardiziran delovni ritem.

Aktualne spremembe v kulturnem polju pomenijo prehod od formalne k realni podreditvi kulturnega polja kapitalu (Bague in drugi 2010), tj. spremembe, ki so bile zgodovinsko značilne za drugo fazo prvotne akumulacije, brez prve faze neposredne privatizacije oziroma razlaščenja, ki je tudi prisotno, a posredno in v omejenem obsegu. Gre za trojni proces: uvajanje tehnoloških sprememb in inovacij, ki spreminjajo razmerje med variabilnim in konstantnim kapitalom v korist konstantnega (avtomatizacija produkcije), reorganiziranje delovnega procesa in reorganiziranje delovnega časa.

Prvi proces prinaša *deskilling*, ki je podoben tistemu, ki ga je v 19. stoletju prinesla uvedba strojne tehnologije in na začetku 20. stoletja uvedba tekočega traku v tovarnah. Spremembe in razvoj na področju računalniških, informacijskih in telekomunikacijskih tehnologij ne pomenijo nastopa postfordističnega načina produkcije, temveč, nasprotno, ravno »fordizacijo« kulturnega polja (množično produkcijo standardiziranih produktov namesto nekdanje »obrtiške« produkcije unikatnih umetniških del, filozofskih traktatov ali poglobljenih raziskovalno-novinarskih člankov, kjer tehnologija sama in uvajanje odnosov konkurence – ter, posebej v primeru znanosti, standardi »mednarodne primerljivosti« ter kvantifikacija dela v nabiranje točk – determinirajo standardnost oblike produktov) in tudi ne nastopa epohalno nove »informacijske dobe«, temveč preprosto aplikacijo kapitalizma na področja, ki so mu bila prej (zaradi političnega odpora in ne dovolj razvite računalniške in informacijske tehnologije) nedostopna. *Deskilling*, ki spremlja vsako tehnološko »revolucijo« v zgodovini kapitalizma, zniža potrebni nivo usposobljenosti in kvalificiranosti delovne sile v panogi, v kateri se uvaja nova tehnologija. Tako aktualna, kibernetično-računalniška revolucija naredi obstoječe visoko usposobljene kulturne »obrtnike« za odvečne, omogoča mobilizacijo veliko širše množice prebivalstva v kulturno produkcijo oziroma formacijo nove rezervne armade potencialne kulturne delovne sile, kar pomeni tudi zniževanje mezd – in zveča produktivnost določene, v našem primeru kulturne, produkcijske panoge.

Današnji novinarji so tako površni in odvisni od citiranja »stroke«, članki so krajši in ne vsebujejo več veliko (če sploh kaj) raziskovalnega dela; znanstvena produkcija se spreminja v

množično produkcijo povsem standardiziranih znanstvenih člankov; medtem ko so posamezni raziskovalci »priveski« svojih sofisticiranih računalniških programov in modelov. Podobno velja tudi za oblikovalce in arhitekte. V procesu realne subsumpcije gre za obrnitev razmerja med delavcem in njegovim orodjem – če v pogojih formalne subsumpcije delavec še uporablja svoje orodje, v pogojih realne subsumpcije stroj uporablja delavca, oziroma je delavec le še oskrbovalec stroja Marx (1961, 388-406) - ali računalniškega modela, v katerega današnji znanstveni raziskovalci potrpežljivo in monotono vnašajo podatke, ne da bi imeli nadzor nad tem, kaj z njimi model-stroj, ki je standardiziran in nujen za vse raziskovalce na določenem področju, potem počne (s čimer so osvobojeni avtonomnega nadzora nad intelektualnim procesom samim). Na tej ravni proces prehoda v realno subsumpcijo prinaša standardizacijo, komodifikacijo, *deskilling* in visoko tehnološko množično produkcijo – s stališča zgodovine kapitalizma nič posebno novega ali pretresljivega.

Na ravni sprememb v delovnem procesu prehod v realno subsumpcijo prinaša vse večji nadzor in delovni proces je v kulturnem polju danes vse bolj podvržen nenehnemu preverjanju uspešnosti in produktivnosti, novih tehnikam in postopkom evalvacij, čedalje krajšim in čedalje bolj strogim rokom (de Saussure, katerega edino knjigo so posthumno izdali njegovi študenti, in Rilke, ki je potreboval po več let za posamezno pesniško zbirko, bi po današnjih kriterijih težko obdržala službo na univerzi oziroma subvencije Ministrstva za kulturo) ter čedalje bolj strogim formalnim pravilom kulturne produkcije. Kulturno polje je vedno bolj kot nekadnjemu boemskemu socialnemu miljeju podobno klasični kapitalistični tovarni z imperativi produktivnosti, delovne discipline in konkurenčnosti ter naraščanjem administrativnega nadzora.

Na ravni reorganizacije delovnega časa gre za procese »fleksibilizacije« delovnega časa, načinov zaposlovanja (in odpuščanja) in s tem povezane nove načine plačevanja. Tu prihaja do najizrazitejših in najpomembnejših sprememb, ki so v polju novinarstva tudi najbolj razširjene in opazne (novinarsko polje tu nastopa kot nekakšen laboratorij, ki morda kaže prihodnost kulturnega polja v celoti), zato se bomo temu aspektu prehoda v realno subsumpcijo na primeru novinarstva posvetili posebej.

5.1.5 *Fleksibilizacija in proletarizacija v novinarskem polju*

Proces fleksibilizacije pomeni predvsem uvajanje zaposlitev za določen čas (preko študentskih napotnic in avtorskih honorarjev), se pravi najemanje začasne in nizko kvalificirane in slabo plačane delovne sile namesto nekdanje stalno zaposlene in visoko kvalificirane delovne sile. Tudi v javnih medijskih institucijah odstotek »honorarcev« glede na stalno zaposlene novinarje narašča, medtem ko je v komercialnih medijskih institucijah honorarno delo novinarjev osnova delovanja teh institucij in je stalno zaposlen ponavadi le vodstveni in managerski kader. Podobno velja tudi za denimo univerzo – kjer je delež stalno zaposlenih iz 84% leta 1988 padel na 48% leta 2008 (Ivelja 2010) -, kulturne institucije in preostanek kulturnega polja, medtem ko je delež honorarnih zaposlitev v klasičnem industrijskem – kolikor ga je ostalo – in storitvenem sektorju precej manjši, kar kaže, da je kulturno polje v celoti zaradi svoje slabe sindikalne organiziranosti in novinarsko polje kot del kulturnega polja, ki je zaradi svoje nujne hibridnosti in posledično šibke avtonomije najbolj na udaru pritiskov po komercializaciji, dejansko nekakšna avantgarda procesa »fleksibilizacije« dela in trga delovne sile.

Osnova procesa fleksibilizacije je politika delovnega časa – fleksibilen način zaposlitve ponavadi pomeni zaposlitev za skrajšani delovni dan in omejen čas trajanja delovnega razmerja. To zaposlovalcem omogoča nižanje stroškov, ki jih imajo s socialnimi izdatki (ki so za honorarne sodelavce manjši kot za stalno zaposlene) in »fleksibilnejše« načine odpuščanja delavcev, saj jim lahko po izteku pogodbe te preprosto ne podaljšajo in nimajo »težav« in stroškov, ki bi jih imeli z odpuščanjem stalno zaposlenih delavcev, kjer je postopek odpuščanja veliko bolj zapleten. Gre za proces hkratnega discipliniranja delovne sile (honorarni delavci imajo slabša pogajalska izhodišča, saj so slabo kvalificirani, zlahka odpustljivi in zamenljivi ter atomizirani in brez sindikalne organizacije), nižanja stroškov s socialnimi izdatki in plačami ter večanja intenzivnosti delovnega procesa (razvoj digitalnih snemalnikov zvoka, kamer, fotoaparatorov in računalniške programske opreme – tj., večanje količine konstantnega glede na variabilni kapital in višanje organske sestave kapitala – pomeni, da lahko manj novinarjev naredi več prispevkov v manjšem času, da lahko novinar sam v vedno večji meri nadomešča montažerja, stavca, oblikovalca itn., kar pomeni skrajševanje rokov in vse večjo tehnološko determinirano standardizacijo novinarskih prispevkov).

Splošno gledano, razvoj telekomunikacijske, informacijske in računalniške tehnologije ter uvajanje fleksibilnih oblik zaposlitve in dela v novinarskem polju pomeni manjšanje potrebne količine variabilnega kapitala oziroma živega dela v procesu novinarske produkcije ter hkratno večanje intenzivnosti delovnega procesa. Fleksibilizacija tako pomeni ustvarjanje tranzitne »rezervne armade« delovne sile, ki je ves čas v stanju pol-zaposlenosti in kjer je množica najemniških novinarjev medsebojno objektivno v odnosu konkurence – sam obstoj množice najemnikov, ki se jih da po potrebi vključiti ali izključiti v zaposlitvena in delovna razmerja niža honorarje in viša raven eksploatacije. Proces je zelo podoben prehodu iz manufakturnega v industrijski način produkcije, o katerem piše Marx (1961, 426-435), le da tam ni bil odločilen razvoj informacijske, telekomunikacijske in računalniške, temveč strojne tehnologije. Tudi v Veliki Britaniji v 19. stoletju so nekdanje rokodelske mojstre zamenjale množice zlahka zamenljive nizko kvalificirane delovne sile in šele množični delavski boji in institucije socialne države so industrijskim delavcem sredi 20. stoletja zagotovili stabilne zaposlitve in socialne pravice. Fleksibilizacija delovnih pogojev in delovnega časa torej ni nov proces, nov je le v kontekstu kulturnega polja, ki se je v sodobni obliki razvilo v zgodovinski situaciji socialne države in tam predstavljalo določen »rezervat«, zaščiten pred ekonomsko logiko kapitalizma, kateri je bilo podrejeno le formalno in posredno.

Morda je zato boljši izraz kot fleksibilizacija (ki hkrati v javnem diskurzu pogosto pomeni nekaj pozitivnega, nekaj kar naj bi izboljšalo konkurenčnost gospodarstva in spodbudilo tuje investicije, zagotovilo gospodarsko dinamiko in rast ipd.) proletarizacija, saj je to, kar se danes dogaja novinarjem, ravno prehod v klasično proletarsko situacijo, kjer so novinarji realno podrejeni kapitalu. Pritisk kapitala ni več zunanji (denimo pritisk oglaševalcev na vsebino poročanja), temveč notranji, dogaja se skozi tehnološke inovacije in reorganizacijo delovnega procesa (predvsem spremembe v načinu in politiki zaposlovanja). V tej situaciji se tudi politično nasilje (denimo cenzura) vse bolj »internalizira« in izvaja s pomočjo ekonomskega nasilja – zaradi negotovega zaposlitvenega statusa je med novinarji vse več samocenzure in političnega konformizma, niso pa izključeni tudi odkriti cenzorski posegi s strani urednikov, ki lahko grozijo z ali celo prekinjejo honorarno delovno razmerje (nedaven primer je bila odpoved honorarni novinarki Radia Slovenije Nataši Štefe, ki je po mnenju urednika Vinka Vasleta žalila lik tedanjega predsednika vlade Janeza Janše /Vezjak 2009, 56-57/). Proletarizacija novinarjev in uvajanje delovnih in družbenih odnosov, ki so značilni za ekonomsko polje v novinarsko polje,

lahko poteka tudi v javnih institucijah in brez odkrite privatizacije. V zgodovini globalne neoliberalne reorganizacije ekonomskih in socialnih odnosov so celo pogosto, kot denimo v primeru britanske nacionalne pošte Royal mail, negativni učinki predhodne »fleksibilizacije« delovnega procesa znotraj javnih institucij – nezadovoljstvo, strah in depresivnost delavcev, padanje kvalitete storitev – uporabljeni kot argument za kasnejše poskuse dokončne privatizacije, kar pomeni, da lahko, v primeru prevelikega odpora delavcev, javnosti in sindikatov, proces poteka tudi v obratni smeri, se pravi najprej destabilizacija institucije in razbitje delavske enotnosti, nato neposredna privatizacija (Mayall 2009).

Pravzaprav moramo biti v času drugega vala privatizacije bolj pozorni ravno na retoriko »fleksibilizacije« in njeno delovanje ter učinke, saj odsotnost intenzivnega procesa privatizacije, ki je bil značilen za prvi val, ne pomeni, da kulturno polje ni podvrženo podobnim procesom, le na nekoliko drugačen in posreden način. S stališča novinarjev in novinark (ter drugih kulturnih producentov) ni velike razlike med tem, ali proces njihove proletarizacije in *deskillinga* poteka na način odkrite privatizacije ali nekoliko bolj sofisticirane fleksibilizacije, učinki na njihov način dela, delovne pogoje in profesionalno avtonomijo so v obeh primerih podobni: izgubljajo nadzor nad lastnim delovnim časom, organizacijo delovnega procesa in delovnimi orodji; viša se intenzivnost dela, hkrati pa se zmanjšujejo socialne pravice in mezde; in, standardizirani in komodificirani novinarski produkti so vse manj intelektualno in politično relevantni (gre za procesa tabloidizacije in vse večje *human interest* orientacije novinarske produkcije). Situacija, v kateri postaja marksistična analiza novinarskega (in kulturnega) polja vse bolj aktualna in relevantna, je obenem situacija, ki za same novinarje in novinark delovno, socialno in simbolno ni najbolj ugodna. A vseeno lahko, s poudarkom na podobnosti med procesoma proletarizacije novinarjev (in drugih kulturnih delavcev) danes in industrijskih delavcev nekoč da pomembno zgodovinsko perspektivo, ki je lahko, v kombinaciji z Bourdiejevo teorijo novinarskega in kulturnega polja, v (vse bolj nujnem) sindikalnem organiziranju in boju novinarjev bolj relevantna kot teorije postindustrijske ali informacijske družbe.

5.2 Dvojno delo ideologije, avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti

5.2.1 Splošne značilnosti bojev za avtonomijo in posebnosti novinarskega

Razmerje med avtonomijo novinarstva in ideologijo ni preprosto, čeprav je pogosto tako prikazano. Ideologija ni preprosto novinarstvu zunanja sila, ki ogroža in ruši avtonomijo novinarstva – tu se bomo ravno trudili pokazati, da je razmerje med njima notranje, da je ideologija novinarstvu imanentna in da je novinarstvo del ideološke produkcije ter da je obenem neprepoznanje te notranje povezanosti ideologije in novinarstva osnoven ideološki mehanizem, ki omogoča produkcijo in reprodukcijo specifično novinarskih ideologij, ki so diskurzivni pogoj za delovanje novinarstva kot ga poznamo. Pogoj, da ideologija deluje, da je učinkovita, je, da se predstavlja in da jo njeni subjekti razumejo kot ne-ideologijo, kot diskurz, ki je izven ideologije (Althusser 2000, 100) – to velja tudi in (v kontekstu različnih novinarskih ideologij) še posebej za ideologijo avtonomnosti novinarstva. Govor o avtonomiji novinarstva ima znotraj celote novinarskih ideologij nalogo prikrivati ideološkost novinarskega diskurza samega skozi definicijo kriterijev strokovnosti in razmejevanje strokovnih, tj. domnevno objektivnih diskurzov od nestrokovnih, tj. domnevno ideološko kontaminiranih diskurzov.

Avtonomistična ideologija ni omejena le na novinarstvo – na delu je vselej, ko se v javnem prostoru pojavi ločevanje med strokovnimi in nestrokovnimi diskurzi. Tako imamo tudi boje za avtonomijo univerze, avtonomijo znanosti, avtonomijo različnih strok ipd., v katerih je glavni zastavek definiranje in zasedanje prostora strokovnosti in njegovo razmejevanje od nestrokovnosti. A med posameznimi boji za avtonomijo obstajajo pomembne razlike. Boj za avtonomijo znanosti in univerze poteka hkrati na dveh oseh, kot boj teorije proti ideologiji (kadar univerzitetno in znanstveno polje dejansko producira teorijo, kar je redko in nikakor ne nujno), se pravi kot boj neideološkega diskurza proti ideološkemu *in* kot boj znanosti proti stroki, avtonomne znanstvene produkcije proti produkciji uporabnih in aplikabilnih znanj in veščin, medtem ko so boji za avtonomijo znotraj novinarstva in drugih strok samolegitimizacija nekega ideološkega diskurza z vzpostavljanjem distinkcije do konkurenčnega ideološkega diskurza in denunciacije tega kot ideološkega.

Pravzaprav sta si oba boja za avtonomijo nasprotna – v univerzitetnem polju ravno teorija, kot neideološki oziroma antiideološki diskurz *par excellence*, nastopa kot nestrokovni diskurz, kot nekaj odvečnega – strokovnost se tu definira in konstituira ravno v nasprotju s teorijo, strokovnjaki so tisti, ki obvladajo in posedujejo praktično in uporabno vednost, ki razmišljajo enostavno in s pomočjo zdravega razuma. Teorija se tu bori za avtonomijo *proti* strokovnosti, medtem ko strokovnost za nasprotnika nima drugega ideološkega diskurza, kar ji ne preprečuje, da ga ne bi poskušala prikazati kot takega. Boj za strokovnost je boj »tehničnega kadra« proti »inteligenci«, novih bolonjskih strokovnjakov proti intelektualcem stare šole, kjer se intelektualcem očita tako pomanjkanje stvari, ki pozitivno definirajo strokovnost (praktično in aplikabilno znanje) kot nekatere negativne lastnosti, ki stojijo na poti doseganja strokovnosti kot nevtralnega, strogo tehničnega odnosa do sveta – tu gre predvsem za politično angažiranost, značilno za staromodne intelektualce. Tu se, čeprav je avtonomija v primerjavi z boji za novinarsko avtonomijo premeščena na »nestrokovno« stran v konfliktu, kažejo podobnosti z bojem za avtonomijo različnih strok (med njimi tudi novinarstva), kjer je avtonomija na strani strokovnjakov – boj za definicijo strokovnosti se v obeh primerih osredotoča okrog priznanja določenih (strokovnih) kompetenc (telesnih tehnik, značilnih za strokovnjake) in pravilne »duhovne« naravnosti do sveta. Kot nestrokovni so označeni tisti, ki so kontaminirani s politiko (saj v teh bojih politični diskurz nastopa kot ideološki diskurz *par excellence*, ideologija pa je pojmovana kot nasprotje strokovne vednosti in strokovnih telesnih tehnik), se pravi tisti, ki so »partijni« (Althusser 2000, 46-50) in tisti, ki ne obvladajo profesionalnih metod dela.

Avtonomija lahko torej nastopa na obeh straneh boja za strokovnost, kot orožje tako nestrokovnjakov kot strokovnjakov, in tako v bojih znotraj določenega družbenega polja ali ceha kot v bojih med posameznimi polji in cehi. Čeprav pozicija avtonomije v teh bojih ni fiksna, se boji za avtonomijo vedno prekrivajo z boji za strokovnost in avtonomija v njih vedno nastopa kot orožje proti (tako ali drugače definirani) ideologiji. Avtonomija je tisto, kar naj bi varovalo določen diskurz pred njegovim ideološkim drugim, ki je obenem pogoj za avtonomijo prvega – diskurz je lahko avtonomen le, če se emancipira od domnevno ideološkega diskurza in svojo avtonomijo lahko ohranja le s permanentnim razmejevanjem od svojega drugega.

Znotraj splošnih koordinat bojev za avtonomijo so posebnosti novinarskega naslednje: novinarski boj za avtonomijo je novinarskemu cehu obenem notranji in zunanji (boj proti skorumpiranim ali politično kontaminiranim novinarjem in urednikom – tistim skratka, ki se

uklanjajo heteronomnim pritiskom namesto sledenja avtonomnim pravilom ceha - in obenem proti, kot gre zdaj že ustaljena fraza, »pritiskom politike in kapitala«); je boj enega ideološkega diskurza proti drugemu (novinarske ideologije proti različnim političnim diskurzom in ideologijam); in, avtonomija je v njem na strani strokovnosti in je pojmovana kot učinek profesionalnosti in etične držbe.

Posebno mesto ima novinarski boj za avtonomijo med ostalimi boji za avtonomijo različnih strok - ki se prav tako borijo proti »ideologizacijam in politizacijam« svojega poklica (denimo pogosto sodniška stroka) - tudi zato, ker novinarstvo nima svoje samostojne vsebine, temveč prevaja različne strokovne diskurze (pravniškega, ekonomskega, družboslovnega, umetniškega itn.) v splošno razumljiv zdravorazumski diskurz. Novinarstvo je univerzalni prevajalec, ki posebne strokovne diskurze očisti odvečnega žargona in težavnih mest in jih prevaja v vsem zlahka razumljiv jezik, je splošna ideologija brez lastne vsebine, ki je sposobna inkorporirati in prevesti vse posebne, partikularne strokovne ideologije. Avtonomija posameznih strok (ki je sama pogoj za to, da lahko posamezne stroke producirajo svoje partikularne strokovne diskurze) je tako pogoj možnosti novinarskega diskurza, ki bi, če bi posamezne stroke izgubile svojo avtonomijo, izgubil vire, iz katerih črpa svojo vsebino. Pogoj normalnega funkcioniranja novinarstva je, da so posamezne stroke, ki mu zagotavljajo vsebino, zares strokovne tj. avtonomne. Zato je boj za avtonomijo novinarstva obenem boj za avtonomijo vseh posameznih strok, katerih predelani diskurzi tvorijo njegovo vsebino – avtonomno in strokovno novinarstvo lahko prevaja le avtonomno in strokovno vednost ekonomske, pravniške, medicinske, umetniške itn. stroke. Vsaki strok njen lastni mali *laissez-faire*.

Novinarski diskurz zato, ker nima lastne vsebine, ne producira posebne, novinarske vednosti – njegova naloga je predvsem družbena diseminacija drugih oblik vednosti. Zato so značilnosti novinarskega diskurza strogo formalne – novinarski diskurz ni nič drugega in nič več kot forma družbene diseminacije vednosti, ki jo producirajo drugi (največkrat strokovni) diskurzi. Med novinarskim diskurzom in družbeno realnostjo, dogodkom, na katerega se nanaša, vedno obstaja strokovni posrednik, ki o dogodku poda svojo strokovno vednost – o, denimo, prometni nesreči tako najprej podajo svojo vednost policisti, o nenadnem potresu seizmologi, o sporni novogradnji urbanisti itn., medtem ko novinarji omejujejo čas in prostor strokovnih izjav, usmerjajo strokovnjake z vprašanji, dodajajo vezni tekst, montirajo, režejo, krajšajo in ponovno sestavljajo izjave strokovnjakov.

5.2.2 *Novinarstvo kot oblika suplementarne sekundarne ideološke produkcije*

Mamardašvili (1986) v svoji teoriji ideologije razlikuje med primarnimi in sekundarnimi oblikami zavesti – prve se formirajo kot »vpis« družbenih struktur in razmerij v posamezno zavest in so spontan način prepoznavanja (in napačnega prepoznavanja) družbene realnosti, medtem ko druge vključujejo zavesten napor »ideologov vladajočega razreda«. Sekundarne oblike zavesti so odvisne od prvih, ki so njihov »surovi material« – sekundarne oblike zavesti nastajajo s preoblikovanjem primarnih, ki jim proces sekundarne ideološke produkcije²² doda racionalno ozadje in smisel. Produkcija sekundarnih oblik zavesti (oziroma sekundarna ideološka produkcija) je organizirana v družbenih institucijah, ki se ukvarjajo s proizvodnjo vednosti. Klasičen primer, ki ga uporablja Mamardašvili, je cerkev, medtem ko v sodobnosti za sekundarno ideološko produkcijo skrbijo različne stroke (pravna, medicinska, umetniška, ekonomska ...), katerih avtonomija (oziroma nenehni boj za avtonomijo) je rezultat zgodovinskih procesov moderne.

V procesu primarne ideološke produkcije se producira vsakdanja, spontana zdravorazumska vednost, medtem ko se v procesu sekundarne ideološke produkcije producira strokovna vednost. Strokovna vednost ni nič manj ideološka kot vsakdanja zdravorazumska vednost – razlika je prej v formaciji obeh diskurzov in v načinu, kako sta oba tipa vednosti producirana. Do primarnih oblik zavesti pridemo spontano, skozi vsakodnevno izkušnjo – način formacije primarnih oblik zavesti ni del te zavesti same. Po drugi strani je način formacije sekundarnih oblik zavesti tudi sam zavesten – gre za sistematično zbiranje in selekcijo »surovega materiala« (primarnih oblik zavesti – sem sodijo tudi primarne oblike zavesti strokovnih kadrov, se pravi raziskovalčeva intuicija, preiskovalčev sum, umetnikov občutek ipd.), stroge in natančno določene oblike predelave tega materiala in standardne oblike produktov (ti so različne oblike tekstov in standardizirani znotraj vsake posamezne stroke - sodbe, diagnoze, poročila ...). Sekundarna ideološka produkcija je pogojena s primarno, ki ji dostavlja material, a sekundarna primarno tudi vnazajsko določa – vsakdanje in spontane oblike zavesti se formirajo po diskurzivnih obrazcih, ki jih producirajo institucije sekundarne ideološke produkcije (denimo delavci tako spontano vidijo sebe kot svobodne konkurente na trgu delovne sile, kar je primarna, spontana oblika

²² Tukaj se odmikamo od Mamardašvilijeve teorije. Mamardašvilija zanimka bolj razlika med obema osnovnima oblikama zavesti in ti dve osnovni obliki kot produkta, medtem ko nas zanima sam proces oblikovanja oziroma produkcije teh oblik – zato uporabljamo izraza primarna in sekundarna ideološka produkcija.

ideološke zavesti, določena s sekundarno, strokovno ekonomsko vednostjo – ne obstajajo »nedolžne« primarne oblike zavesti, vse so že vnaprej določene s sekundarno ideološko produkcijo). Med primarno in sekundarno ideološko produkcijo obstaja dialektično razmerje – primarna ideološka produkcija predstavlja material za sekundarno, obenem pa sekundarna postavlja splošne diskurzivne zakonitosti in meje primarni in uporablja produkte primarne ideološke produkcije za potrditev pravilnosti svojih postopkov. Primer so denimo raziskave o javnem zdravju – tu medicinska stroka lahko dobi takšne ali drugačne, vzpodbudne ali skrb zbujajoče rezultate – a pravilnost njenih postopkov se potrdi že s tem, da vsi posamezni producenti primarnih oblik zavesti, ki v raziskavi sodelujejo, pristajajo na uradno klasifikacijo zdravja in nezdravja, da svojo primarno zavest uravnavajo po navodilih stroke, da svojo vsakodnevno izkušnjo razumejo, prepoznajo in interpretirajo po diskurzivnih obrazcih, ki nastajajo v sekundarni ideološki produkciji.

A v tem krožnem razmerju obstaja nevarnost kratkega stika. Diskurz stroke, produkt sekundarne ideološke produkcije, lahko hitro postane nerazumljiv množicam primarnih ideoloških producentov – ravno zato ker je strokoven, tj. visoko specializiran, poln strokovne terminologije, je pogosto povsem razumljiv le tistim, ki so sami udeleženi v procesu njegove produkcije. Po drugi strani so produkti primarne ideološke produkcije strokovnjakom brez težav razumljivi, zato je problematično mesto razmerja med stroko in množicami povratna diseminacija vednosti, pridobljene v sekundarni ideološki produkciji. Zato to razmerje potrebuje suplementarno institucijo – novinarstvo. Množični mediji ne pripadajo nobeni posebni stroki, a sodelujejo z vsemi strokami. Pri tem imajo dve osnovni funkciji – množično diseminacijo oziroma distribucijo vednosti, pridobljene v sekundarni ideološki produkciji med čimvečje število ljudi in, kot smo že omenili, prevajanje strokovnih diskurzov nazaj v vsakodnevno zdravorazumsko govorico. To prevajanje ni enostavno prevajanje sekundarnih oblik zavesti nazaj v primarne – gre za predelavo sekundarnih oblik zavest v obliko, ki sama ni primarna zavest, a je primarni zavesti razumljiva in transparentna. Strokovna vednost v svoji osnovni, visoko specializirani in množicam nerazumljivi obliki, ima strokovne oziroma »avtonomne« funkcije in se uporablja za različne namene znotraj strokovnih institucij, za komunikacijo med posameznimi strokovnjaki in opravljanje strokovnih praks. Naloga sodobnega in avtonomnega novinarstva je določati, kdaj in v kolikšni meri je katera strokovna vednost v »javnem interesu«, tj. stvar ne le ozke skupine specialistov, temveč tudi širše javnosti. Novinarstvo to nalogo opravlja z

distribucijo medijskega prostora – v primeru epidemije imajo več prostora zdravniki, v primeru sprejemanja novega zakona imajo več prostora pravniki, ko napoči kriza ekonomisti ...

Skupaj z določanjem pravih odmerkov posameznih strokovnih vednosti novinarji te vednosti tudi prevajajo oziroma predelujejo. Prvi korak je izbira strokovnjaka - ponavadi gre za osebo, ki je večča javnega nastopanja in ki se pogosto pojavlja v javnosti. Vsaka stroka ima nekaj standardnih medijskih strokovnjakov, ki predstavljajo stroko vsakič, ko se zdi novinarjem oziroma urednikom to potrebno. Posamezni strokovnjaki so za zastopanje stroke v množičnih medijih izbrani tako zaradi svojih strokovnih kompetenc kot zaradi večšin v javni komunikaciji (in pogosto še posebej skrbno negujejo druge, saj novinarji ponavadi niso ustrezno usposobljeni za presojanje strokovnih kompetenc in izbirajo strokovnjake predvsem po njihovem medijskem *appealu* – izbrani strokovnjaki lahko tako simbolnemu kapitalu, ki so si ga pridobili s strokovnim delom, dodajo še simbolni kapital, ki ga prinese medijsko nastopanje, ali pa z drugim kompenzirajo pomanjkanje prvega). Drugi korak je izbira in oblika vprašanj, na katere v medijskih nastopih odgovarjajo strokovnjaki. Ta vprašanja so izrečena s stališča »javnega interesa« (denimo vprašanja tipa »kako bodo najnovejše podražitve, ki jih je povzročila inflacija, vplivale na življenja navadnih ljudi« ali »kakšne posledice bodo imele novogradnje za lokalno skupnost«) in strokovnjak mora svoj diskurz prilagoditi tej novi perspektivi, saj ne odgovarja več le ozki strokovni javnosti – diskurz stroke v medijih tako ni več avtonomen, držati se mora ne le pravil in kriterijev, ki jih sama sebi postavlja določena stroka, temveč mora pristati tudi na pravila in zahteve medijskega diskurza, ki nastopa v imenu splošne javnosti. To je »utilitarni« moment prevajanja sekundarnih oblik zavesti nazaj v primarne – pojasnjevanje kako lahko določen proces ali pojav ljudem koristi ali kako se lahko, če gre za negativen ali nevaren pojav ali proces, pred njim zaščitijo. Tretji korak prevajanja strokovne vednosti je banalizacija strokovnega diskurza oziroma moment »simultanega prevajanja«. To so ali prekinitve tipa »ali lahko to poveste bolj enostavno« ali »navadni ljudje verjetno ne razumejo, kaj to pomeni« ali poenostavljeni povzetki povedanega, ki jih novinarji naredijo potem, ko strokovnega gosta že odslovijo ali nehajo navajati.

Pri vseh naštetih metodah prevajanja gre za pretvarjanje strokovnega diskurza v diskurz, ki je neposredno razumljiv in transparenten »povprečnemu občanu« – strokovnjaki so izbrani glede na to, kateri zna govoriti preprosto in razumljivo in glede na svojo senzibilnost za javni interes, ob čemer jih spremlja simultano prevajanje novinarja. Tudi ko pišejo samostojno, v novinarskih

prispevkih, v katerih ni neposredne strokovne vednosti, novinarji imitirajo strokovni diskurz in ga hkrati simultano prevajajo oziroma predelujejo – tako, ko pišejo o ekonomiji uporabljajo podjetniški žargon ter pišejo o gospodarski rasti in prodiranju na tuje trge itn. Tako skrbijo tako za popularizacijo in diseminacijo strokovnih diskurzov kot za to, da ti diskurzi ostajajo do določene mere transparentni javnosti, kar je, oboje skupaj, pogoj da lahko strokovni diskurzi povratno strukturirajo primarne oblike zavesti.

5.2.3 *Politični razred in strokovna vednost*

Vse oblike sekundarne ideološke produkcije niso strokovne. To velja predvsem za tradicionalne oblike sekundarne ideološke produkcije – denimo religija ne velja za stroko in ne producira strokovne vednosti, čeprav gre nedvomno za sekundarno ideološko produkcijo, ki transformira vsakdanje izkušnje v specifičen, religiozni diskurz. A tudi med modernimi oblikami sekundarne ideološke produkcije obstaja ena, ki ni povsem strokovna – to je politični diskurz. Čeprav politična praksa formalno ustreza vsem kriterijem stroke²³ – opravljajo jo posebej za to usposobljeni ljudje, ki uporabljajo specializiran diskurz in delujejo znotraj specializiranih institucij – njen diskurz ni, ali pa ne vedno, strokoven, saj politiki pogosto »politizirajo«. Ta v medijih pogosta fraza pomeni, da je v ideološkem boju med strokovnimi in nestrokovnimi diskurzi in v ideološki perspektivi, ki v tem boju trenutno dominira, politični diskurz viden kot kontaminiran z ideologijo – ne glede na vse formalne kriterije stroke, ki jim zadošča, je pristranski, ne poseduje objektivnosti, kar je odločilen kriterij, ki loči strokovne diskurze od nestrokovnih.

Pravzaprav sta glavna akterja ideološkega boja med strokovnimi in nestrokovnimi diskurzi, ki poteka v medijskem prostoru, diskurz različnih »pravih« strok in politični diskurz. Ko se v medijih pojavi ta ali ona stroka vselej nastopa *proti* politiki – včasih proti politiki in nevarnostim »politizacije stroke« nasploh, včasih pa proti konkretnim političnim akcijam, ukrepom in subjektom. Pravzaprav se strokovni diskurz v medijih definira kot nasprotje političnega, tj. domnevno pristranskega, manipulatorskega in ideološkega diskurza. V medijski percepciji

²³ Izjema so seveda izvenparlamentarne in izvenvladne politične prakse, nova družbena gibanja in samoorganizirane politične skupine, politični subjekti, ki se ne držijo ne formalne strukture stroke niti ne poskušajo imitirati strokovnega diskurza in pogosto v svoje prakse vključujejo teorijo. A zaenkrat se bomo omejili na uradne politične prakse – ko govorimo o politiki in političnih praksah to za zdaj pomeni uradno državno politiko.

družbene realnosti obstajajo trije osnovni tipi diskurzov: strokovni in dva nestrokovna (spontani ljudski in politični diskurz), od katerih le tretji velja za ideološkega. Krožno razmerje med stroko in spontanim zdravim razumom množic je v tej perspektivi izven ideologije, medtem ko je ideologija (naivno razsvetljensko /Althusser 2000, 88-89/) pojmovana kot zmes laži in manipulacij politikov, s katerimi ti reproducirajo svojo oblast.

Obenem pa so politiki v medijih prisotni vsaj toliko, če ne še več, kot strokovnjaki. Kljub temu, da politiki uporabljajo ideološki diskurz, jih mediji ne izključujejo, saj so pomembni družbeni akterji in nosilci realne družbene moči. Sodobni množični mediji to dilemo (politiki so *newsworthy*, a je njihov diskurz nestrokoven in pristranski) rešujejo tako, da izjave politikov v svojem programu *uravnotežujejo* z izjavami strokovnjakov. Ob določeni temi ali družbenem problemu v medijih izmenično nastopajo politiki in strokovnjaki. V tem procesu se ločuje strokovno vednost od politične – strokovnjaki nastopijo, da povejo objektivno resnico o nečem – čemur pogosto sledijo apeli na politični razred, obenem pa je nezaželeno, da predstavniki političnega razreda v medijih govorijo o »strokovnih« problemih. Tako pride do določene delitve dela v medijskem prostoru – strokovnjaki definirajo problematiko in opozarjajo na družbene nevarnosti, medtem ko politiki napovedujejo ukrepe in strokovno vednost spremenijo v navodila in načrte za politično akcijo.

Strokovnjaki imajo, kronološko gledano, prednost pred politiki – ko se začne poročanje o določenem problemu, je prva na vrsti strokovna presoja problema (v tej začetni fazi je zelo pogosto pritoževanje nad »politizacijo«, obenem pa v problem vpleteni ali zanj odgovorni politiki trdijo, da problema ne vidijo politično in za politizacijo krivijo druge, njim konkurenčne politike), nato pa razprava o mogočih in zaželenih političnih ukrepih. Obenem pa je navidezna prednost strokovnjakov izničena z njihovo politično pasivnostjo – čeprav so domnevno sposobni podati objektivno resnico o družbeni realnosti, niso sposobni na podlagi te resnice ukrepati. Strokovnjaki so omejeni na inertno aktivnost v okvirih lastne stroke, kjer strokovne prakse potekajo rutinsko. Le vlada in parlament imata (v ideološki percepciji družbe, ki je značilna za sodobne množične medije) moč dejansko spremeniti družbena razmerja, zato je potrebno doseči sodelovanje med posameznimi strokami na eni in uradno politiko na drugi strani – in mesto tega dialoga so množični mediji. V idealni situaciji bi se torej vsako poročanje o kateremkoli družbenem problemu začelo z razpravo znotraj stroke, v kateri bi nastopali vsi relevantni strokovnjaki, ki bi javnost obveščali o stvareh, ki so v njenem interesu (tj. diseminirali vednost,

nastalo v procesu sekundarne ideološke produkcije). Politika bi se vključila šele po tem, ko bi stroka v medsebojnem dialogu prišla do konsenza – in v svojih akcijah dosledno spoštovala navodila stroke. Staromodno rečeno, politika bi se morala tudi v novih časih ravnati po »objektivnem spoznanju dejanskosti«.

A stvari nikoli ne potekajo tako gladko – vedno jih zapletejo poskusi »politizacije«. »Politizacija« je konstitutivni moment medijske diseminacije »čiste« strokovne vednosti, saj se strokovnost določene vednosti vedno definira na podlagi njenega »ideološkega« drugega – strokovni diskurz je lahko strokoven le, če vanj ves čas vdira »politika« (in če se proti tem vdorom vedno opredeljuje in reagira na pravičen način). Proces nenehnega razmejevanja od političnega diskurza je tisto, kar vzpostavlja strokovni diskurz kot strokoven. »Želja« in struktura oziroma način delovanja medijskega diskurza – in preko njega vseh strokovnih diskurzov, saj se boj proti politizaciji različnih strok bije ravno v množičnih medijih - se v tej točki razhajata – »poganja« ga ravno tisto, česar strukturno ne more uresničiti, a ves čas neuspešno poskuša. Boj proti »politizaciji« ni anomalija, temveč običajno oziroma nujno stanje medijskega prostora in avtonomija tako posameznih strok kot novinarstva lahko obstaja le kot večno nedosežena, le kot zastavek večnega boja »objektivnega« strokovnega diskurza proti »ideološkemu« političnemu diskurzu.

Politični diskurz je v medijskem prostoru edini prepoznan kot ideološki zaradi posebne strukture svoje ideološkosti. Zdravorazumski diskurz kot primarna predelava vsakdanjih izkušenj in strokovni diskurz kot njihova sekundarna predelava in obenem splošni okvir njihove primarne predelave sta prepoznana kot neideološka ker sebe ne prepoznavata kot motivirana – oba se prepoznavata kot nevtralna in obenem *avtonomna*. Zdravi razum vidi sebe in je v očeh medijev viden kot morda naivna, a poštena percepcija družbenega sveta. Avtonomija v tem primeru pomeni, da je (v očeh »domorodcev« samih) posameznikova percepcija družbenega sveta odvisna le od njegovih kognitivnih lastnosti in sposobnosti, kar velja za vse dimenzije družbenega sveta razen seveda za sfero politike – tu je percepcija posameznikov ideološka in odvisna od ideoloških kriterijev. Posamezniki v tej ideološki perspektivi enako oziroma vsaj zelo podobno percipirajo »strokovne« probleme in drugače vidijo ter se drugače opredeljujejo le do »političnih«. Podobno je s strokovnjaki – ti o strokovnih problemih podajajo objektivno vednost, a so ves čas podvrženi poskusom »politizacije«. Oba diskurza, običajni zdravorazumski in strokovni, sama sebe in drug drugega vidita kot nevtralna, nepolitična in neideološka, saj ima ni

potrebno reflektirati ali deklarirati svoje motiviranosti – celo nasprotno, svoje ideološke učinke lahko dosegata le, če njuna ideološka motiviranost ostaja skrita in neprepoznana. Težko si je predstavljati medicino, ki bi lahko funkcionirala tudi po tem, ko bi javno deklarirala, da sta njena poglavitna cilja nadzor teles in vedenja prebivalstva ter družbena normalizacija namesto poudarjanja skrbi za zdravje, kar naj bi bila občečloveška in nadideološka praksa; ali pa funkcioniranje postmoderne kreativnega delovnega kolektiva, v katerem bi *team building* odzeli spiritualistične dodatke in ga javno deklarirali kot metodo kapitalističnega discipliniranja delovne sile.

Politični diskurz se razlikuje od obeh navedenih diskurzov ravno zato, ker je odkrito pristranski – ne sicer v smislu staromodne razredne politike (tu buržoazija še vedno predstavlja svoj posebni interes kot splošni /Marx 1967a, 489/), temveč kot boj med strankami, ki imajo partikularne interese (čeprav se pogosto sklicujejo na »nacionalni interes«, »javno dobro« ipd.). Res je, da so tudi posamezne stroke partikularne, a vse delujejo v imenu »univerzalnih« vrednot – zdravja, zakonitosti ipd., medtem ko so stranke vedno na sumu, da pod deklaracijami univerzalnih vrednot skrivajo golo željo po oblasti. Oblast je element, ki loči politične akterje od strokovnih – možnost oblasti postavi nevtralnost določenega družbenega akterja pod vprašaj. To je tudi temelj za prepoznavo političnega diskurza kot ideološkega – ideologija vidi ideologijo le kot zavestno izražen oblastni interes ali motivacijo, medtem ko je strukturalno slepa za latentne, skrite interese in motivacije strokovnih diskurzov in praks. Politika je videna in obsojana kot ideološka zato, ker sama prepozna in deklarira svoje interese. Boj za avtonomijo posameznih strok in novinarstva proti ideologizaciji in politizaciji je tako boj subjektov, ki niso nosilci neposredne družbene moči proti tistim, ki imajo oblast (ne boj za oblast – ta je posebnost političnega polja -, temveč boj proti oblasti, za nevmešavanje oblasti/politike v strokovne prakse) in obenem proti prepoznavanju lastnih skritih ideoloških motivov in interesov – če bi strokovni diskurz prepoznal politizacijo kot sebi imanentno lastnost, kot svojo strukturalno nujnost (ne kot vdor tujka od zunaj), bi s tem ogrozil celotno ideološko strukturo, ki temelji na prepoznavi samega sebe kot objektivnega in nevtralnega.

5.2.4 *Politika kot stroka*

Dosedaj opisano velja za običajno situacijo, ko je politični razred razcepljen in se stranke borijo za različne ideale, imajo različne interese oziroma različne poglede na to kaj je državni ali nacionalni interes. Takrat politični diskurz velja za ideološkega in je v medijskem prostoru deležen strokovne korekture oziroma uravnoteženja. Mogoče pa so tudi situacije, v katerih je politični razred enoten – to se zgodi takrat, ko so kot nacionalni interes mobilizirani osnovni ideološki elementi, na katerih sta osnovana kohezija političnega razreda in demokratični konsenz (Močnik 2003, 95-140; Močnik 2006a, 70-74), tj. tisti elementi, ki predstavljajo osnovno mitsko podlago splošne politične ideologije v nekem prostoru in ki šele omogočajo posamezne politične spore in nestrinjanja, osnovno diskurzivno matrico govorjenja o politiki (ne glede na to, ali gre za strinjanje ali spor). Nedavni lokalni primer takšne enotnosti političnega razreda in mobilizacije najosnovnejših ideoloških elementov demokratičnega konsenza sta bili propagandni kampanji pred vstopom Slovenije v EU in Nato v letih 2003-2004. V tem času in v tej situaciji ni bilo značilne napetosti med mediji in politiko, med strokovnimi diskurzi in domnevno ideološkim političnim diskurzom. Prav tako med posameznimi strankami ni bilo razhajanj in sporov. Vsi, tako posamezne stroke kot posamezne stranke, so se strinjali o vsem.

V takšnih primerih (ko je oblastni boj med strankami začasno suspendiran v imenu velikega univerzalnega ideološkega projekta, ki temelji na osnovnih elementih politične ideologije v določenem prostoru in času) postane politični diskurz enak strokovnim diskurzom in se začasno pridruži množici domnevno neideoloških diskurzov, ki jih je mogoče uporabiti kot del objektivnega poročanja. Tako takratni zunanji minister Dimitrij Rupel po razglasitvi rezultatov referendumu o vstopu Slovenije v EU in Nato ni mogel skriti vzhičenosti in se je v izjavi za POP TV novinarju Ediju Pucerju in medijem nasploh zahvalil za vso pomoč in podporo, ki so jo nudili političnemu razredu v predreferendumski propagandni kampanji. Pucer mu je rahlo zmeden odgovoril: »Toda, saj mi smo bili samo objektivni.« (Pucer in Rupel 2003) Enotnost političnega razreda je v tedanji situaciji pomenila, da lahko izjave politikov v medijih zasedajo isto mesto kot izjave strokovnjakov, da lahko postanejo del objektivnega poročanja in predstavljajo domnevno objektivno resnico družbene realnosti.

V takšni situaciji je skupaj z oblastnim bojem med strankami suspendiran tudi boj za avtonomijo novinarstva – servilnost medijev in njihovo nedovzetnost za alternativne poglede na

slovensko varnostno, ekonomsko in socialno politiko je kritiziralo le nekaj aktivistov in intelektualcev, medtem ko med novinarji samimi ni prišlo do razprave o njihovi odvisnosti od političnega razreda in ideologije, čeprav je bila ta odvisnost v času enotnosti političnega razreda še bolj očitna kot ponavadi. Boj za avtonomijo novinarstva se je nadaljeval šele po prvem večjem razkolu v političnem razredu, ko so na naslednjih volitvah oblast po dvanajstih letih prevzele konservativne stranke – takrat so se novinarji v imenu avtonomije uprli vmešavanju strank na oblasti v delo novinarjev, medtem ko so se te branile z očitkom, da so pravzaprav stranke v opoziciji tiste, ki nadzorujejo in usmerjajo delo novinarjev. Ko je političen razred enoten, so politične izjave v medijih prikazane kot objektivna dejstva. Določen dogodek, proces ali pojav v medijskem diskurzu velja za političen le, če so mnenja o njem v političnem prostoru deljena, če je predmet boja med posameznimi političnimi strankami. V takšnih primerih, ko je politični razred neenoten, se mediji trudijo poročati uravnoteženo in prikazati problem z »obeh« strani.

Obenem pa, kot se je pokazalo v času pritiskov na medije s strani konservativne vlade, obstaja določeno neskladje in napetost med principoma strokovnosti in uravnoteženosti. Princip strokovnosti predpostavlja, da obstaja objektivna resnica o družbeni realnosti, ki je dostopna strokovnjakom in da se da z izjavami strokovnjakov v medijih uravnotežiti ideološko motivirane izjave politikov, medtem ko princip uravnoteženosti predpostavlja, da so tudi izjave strokovnjakov politične (desnica je po zmagi na volitvah mnoge družboslovce in druge strokovnjake obtoževala, da so blizu levici in vsi so se branili s sklicevanjem na lastno strokovnost in upoštevanje kriterijev, ki veljajo za strokovno delo – z drugimi besedami, sklicevali so se na avtonomijo stroke) in da je potrebno medijski prostor uravnotežiti, tj. proporcionalno razdeliti na prostor, namenjen levici (tako njenim politikom kot strokovnjakom) in desnici, da sta torej resnici o družbeni realnosti dve in da morajo mediji vsaki nameniti polovico svojega prostora. Drugi tip percepcije razmerja med mediji in politiko je tako, vsaj v načelu, bolj demokratičen oziroma bolj dialoški, saj priznava obstoj vsaj dveh enakovrednih resnic – a je obenem »antiavtonomističen«, saj ne priznava možnosti strokovne avtonomije in poskuša posamezne stroke reducirati na podaljšek politike. Boj za avtonomijo tako strok kot novinarstva je v tem ideološkem kontekstu dobil nov zagon, močan in vseobsegajoč poskus »politizacije« strok in novinarstva je sprožil redefiniranje kriterijev strokovnosti in objektivnega poročanja in še močnejšo obrambo avtonomije obeh.

Obstaja pa še en pogoj za transformacijo politične vednosti v strokovno, kot se je to zgodilo v primeru kampanje pred vstopom Slovenije v EU in Nato – problem, o katerem se v političnem razredu izoblikuje konsenz in ki poenoti politični razred, mora biti političen problem. Politiki so namreč strokovnjaki za politiko, a se, v nasprotju z ostalimi strokovnjaki, ki se več ali manj držijo okvirov svoje stroke, vmešavajo tudi v stvari, ki so v domeni drugih strok, ki se pred temi vdori politike branijo s sklicevanjem na strokovno avtonomijo. V teh primerih mnenja strokovnjakov veljajo za objektivna, medtem ko mnenja politikov – če so v nasprotju z mnenji strokovnjakov - veljajo za ideološka, subjektivna in mediji bolj upoštevajo prva. Če se politični razred poenoti okrog problema, ki spada v domeno ene izmed strok (denimo okrog določenega zdravstvenega ali pravnega problema), so mnenja politikov še vedno sekundarnega pomena – politična vednost je zgolj suplement ali ponovitev strokovne (če se enoten politični razred strinja s stroko) ali pa njeno ideološko popačenje (če se enoten politični razred s stroko ne strinja). Politični diskurz lahko postane zares strokoven le, če se politični razred poenoti okrog problema, ki spada v strokovno domeno politike, tj. če problem, okrog katerega se poenoti, v delitvi dela oziroma razdelitvi družbenega prostora med posameznimi strokami spada v resor politike.

Politika kot stroka se od politike v klasičnem pomenu (politike kot prostora soočanja in boja različnih ideoloških perspektiv, različnih vizij družbenega sveta in različnih načinov politične akcije) razlikuje po tem, da je »deideologizirana«, da ni več prostor »dialoga« različnih ideoloških perspektiv, temveč tehnika upravljanja družbenih pojavov in procesov, ki so definirani in prepoznani kot politični, tj. pojavov in procesov, ki so tako ali drugače vezani na državo. A tudi definicija domene države in politike kot stroke je zastavek bojev – tako je del politike v času pritiskov na medije poskušal uveljaviti kompetenco politike kot stroke nad javnimi mediji, pri čemer se je soočil z odporom novinarske stroke - in »vmesni rezultati« tega boja določajo mejo med pristojnostjo države (kjer lahko politika nastopa kot stroka) in pristojnostjo posameznih avtonomnih strok. Politika torej lahko nastopa kot stroka le na teritoriju, ki si ga uspešno prisvoji v boju s posameznimi avtonomnimi strokami – le tam lahko nastopa strokovno, tj. tehnično, »nezainteresirano« in »nedideološko«, medtem ko jo na drugih teritorijih čakajo obtožbe ideološkosti – obenem pa je vsaka strukturna sprememba (tako željena kot nezaželjena) stroke in prostora, na katerem deluje, odvisna od političnih ukrepov. Zato morajo stroke obenem tako nenehno apelirati na politiko in zahtevati od nje ukrepe, ki se ji zdijo ustrezni, kot braniti svojo avtonomijo in preprečevati, da bi si politika uzurpirala moč

neposrednega upravljanja (upravljanja brez dialoga s stroko in brez upoštevanja priporočil in navodil stroke) s področjem, ki pripada določeni stroki.

5.2.5 *Politika nevtralnega novinarstva*

V obliki novinarstva, kjer vsebino poročanja predstavlja strokovna vednost, je strokovna vednost problematizirana le, kadar se pojavi možnost njene kontaminacije s politiko/ideologijo. Takšna ideološka perspektiva, kjer naj bi strokovni diskurzi lahko povedali resnico družbe, če jih le dovolj skrbno ločujemo od in branimo pred politiko in ideologijo, ima tudi svojo slepo pego. Ta slepa pega so nestrokovna videnja družbe in zgodovine, ki pa obenem niso del uradne politike – strokovno in nevtralnno poročanje je slepo za vse diskurze, ki niso strokovni ali uradno politični. »Nevtralno« poročanje je nevtralno le do posameznih strokovnih vsebin – dokler so te strokovne po vseh formalnih kriterijih in dokler jih posredujejo ljudje, ki so vešči medijskega nastopanja, so za medije sprejemljive ne glede na to, kakšna je dejansko njihova vsebina. Prav tako je nevtralno v primerih, ko politična vednost postane strokovna. Ni pa nevtralno do »pogleda od spodaj«, do, Benjaminovsko (2003, 219-221) rečeno, zgodovine premaganih – se pravi do tistih diskurzov in vednosti množic, ki niso produkt povratnega delovanja sekundarne ideološke produkcije na primarno, ki se ne formirajo po obrazcih in kriterijih strokovnih diskurzov, ki jih diseminirajo in popularizirajo množični mediji.

Tu ne gre za nasilno diskriminacijo ali namerno izključevanje, temveč za strukturno slepoto. Strokovni in nevtralni mediji diskurze, ki niso ne strokovni ne del uradne (državne) politike preprosto spregledajo – ne zato ker bi hoteli prikriti njihov obstoj ali jih zatreti, temveč zato, ker ne ustrezajo standardom množičnih medijev in ti preprosto z njimi nimajo kaj početi, saj so ti diskurzi obenem odkrito angažirani (in torej ne-nevtralni in nestrokovni), tj. politični, toda ne izrekajo jih nosilci uradne politične moči, torej za medije niso relevantni in jim jih (za razliko od diskurzov uradne politike) ni potrebno tolerirati in vključevati v svoje vsebine. Politika nevtralnih medijev torej lahko vključuje le diskurze tistih razredov in razrednih frakcij, ki so v vsakokratnem zgodovinskem trenutku na oblasti – le diskurzi uradne oblasti so udeleženi v nihanju med bojem za avtonomijo posameznih strok in sodelovanjem med strokami in uradno politiko pri tehničnem upravljanju družbe in le diskurzi uradne politike se lahko (ob izpolnjevanju določenih pogojev, ki smo jih opisali zgoraj) spremenijo v strokovne diskurze.

Obstajajo tudi (zelo redki) primeri primeri, ko množični mediji v svoje poročanje vključijo zgodovino premaganih. Eden izmed takih primerov je bilo poročanje jugoslovanskih časopisov o okupaciji Češkoslovaške leta 1968 – takrat se je poročanje o okupaciji in odporu proti njej do določene mere prekrivalo s takratnimi diskurzi češkoslovaških množic. A to ujemanje je bilo zgodovinsko naključje – postrevolucionarna oblast na Češkoslovaškem in drugih državah realno obstoječega socializma se je v drugi polovici 20. stoletja legitimirala kot ljudska, kot ljudska demokracija, zato je diskurz uradne politike do določene mere dopuščal in vključeval diskurze množic. V trenutku nevarnosti vsesplošne vojne in nasilja je reformistična vlada celo skoraj povsem prevzela diskurze množic. Jugoslovanski časopisi so diskurze češkoslovaških množic v svoje poročanje vključevali preko posrednika – češkoslovaške uradne politične ideologije, ki je bila obenem tudi precej sinhronizirana s tedanjo jugoslovansko uradno politično ideologijo. (Krašovec in Žagar 2009) Te posebne zgodovinske okoliščine – postrevolucionarna socialistična družbeno-politična ureditev, v kateri so uradne politične institucije zaradi tuje okupacije izgubile skoraj vso dejansko družbeno moč in se zato obrnile na množice in prevzele njihov diskurz – so omogočile nenavadno in neobičajno obsežno vključevanje diskurzov množic v množične medije.²⁴ V običajni situaciji so množični mediji množični le formalno, po obsegu svojega bralstva, niso pa mediji množic – ujemanje med množičnimi mediji in uradno politično ideologijo je strukturno določeno in vdor diskurzov množic v medijski diskurz je mogoč le v izjemnih zgodovinskih situacijah, ko se diskurzi množic ujemajo z uradno politično ideologijo. Po koncu realno obstoječega socializma oziroma zlomu režimov, ki so se (vsaj nominalno) deklarirali kot ljudske demokracije, je teh naključnih ujemanj vse manj in možnosti zanje so vse manjše.

V svoji kritiki buržoaznega objektivizma je Althusser napisal »vsega se ne da videti od povsod«, medtem ko je »pozitivistični pogoj za objektivnost /.../ da naj bi se bilo treba postaviti na *nično* pozicijo /.../« (Althusser 2000, 140) Althusserjeva poanta je, da je vsaka pozicija za nekaj slepa in domnevno nevtralna pozicija, ki se je drži sodobno novinarstvo, je slepa ravno za razredni boj. Medtem ko so diskurzi državne politike in njenega administrativnega aparata nujno resni, zmerni, tehnični in strokovni (to so diskurzi, ki tvorijo vsebino »nevtralnega« novinarskega poročanja in ki sami sebe ne prepoznavajo kot ideološke diskurze, ki nastopajo s pozicije

²⁴ Tu imamo seveda v mislih politično angažirane diskurze množic, ki prebijajo horizonte uradne politične ideologije in strokovnih diskurzov, saj so mnenja ljudstva, pogojena in določena s sekundarno ideološko produkcijo, povsem običajen sestavni del vsebin množičnih medijev.

družbene moči, temveč kot objektivno resnico družbe), so diskurzi druge strani v razrednem boju nujno utopični. Poskusi videti zgodovino z nevtralne perspektive zgrešijo njen morda najpomembnejši del – tisto, česar še ni in tisto, kar bi lahko bilo, pa ni, ali, kot pravi Pessoa: »Kdo bo napisal zgodovino tistega, kar bi lahko bilo? Če jo bo kdo napisal, bo to prava zgodovina človeštva.« (Pessoa v Komelj 2007) Ko je tema politika, nevtralnoročanje vidi le »uravnotežene« alternative, kjer je vse že vnaprej odločeno in izbira v resnici ni mogoča (alternative tipa »Evropa ali Balkan« /Močnik 2003, 189-202/. ali »demokracija ali totalitarizem«), medtem ko utopična perspektiva vidi lažnost teh alternativ in se pozicionira izven teh vsiljen izbor, izven meja, ki jih določa sekundarna ideološka produkcija.

Utopični diskurzi množic so alternativna oblika sekundarne ideološke produkcije. V nasprotju s strokovnimi diskurzi ti niso namenjeni reprodukciji obstoječih družbenih institucij, ideologij in razmerij moči, temveč si želijo njihove spremembe – so transformatorni diskurzi. (Pecheux 1980, 104-110) V njih se primarne oblike zavesti – vsakdanje izkušnje, vednost, ki izhaja iz rutinskih življenjskih praks – ne prilagajajo modelom strokovne sekundarne ideološke produkcije, temveč postajajo oblike zamišljanja alternativnih družbenih institucij, ideologij in razmerij moči. Politike nevtralnoročanja tako ne moremo razbrati iz tistega, kar vključujejo – pri diseminaciji in popularizaciji strokovnih diskurzov so v večini primerov profesionalni in korektni in dejansko ne diskriminirajo med posameznimi strokovnimi diskurzi ali posameznimi uradno političnimi ideologijami, medijski prostor je nevtralen in odprt za vse naštetost, temveč iz tistega, kar spregledujejo, neprepoznavajo in puščajo ob strani. Politika nevtralnoročanja je politika izključevanje alternativnih, neuradnih in transformatornih političnih diskurzov, izključevanja tistih diskurzov, ki jih ne producira kasta strokovnjakov za politiko (Močnik 2006, 70-72), temveč množice. Nevtralnoročanje je »metadiskurz«, ki nevtralnoročanje združuje vse reproduktivne ideološke diskurze v določeni družbi v določenem zgodovinskem trenutku (Močnik 2010) – in ki ostaja slep za vse transformatorne ideološke (in teoretske) diskurze.

6 Kapitalizem in antikapitalizem v teoretski produkciji

6.1 Neoliberalni obrat EU in vloga univerze v novih zgodovinskih razmerah

V aktualnih javnih razpravah o neoliberalizmu, EU in reformah izobraževanja so pogoste poenostavljene, zavajajoče ali preprosto neresnične predstave o tem, kaj neoliberalizem dejansko je in kakšna je ekonomska in politična usmeritev EU. Tako se neoliberalizem pogosto predstavlja kot povratek k Adamu Smithu, nevidni roki trga in liberalnim idejam ter ekonomskim politikam iz devetnajstega stoletja, EU pa kot politično nevtralna in benevolentna institucija, namenjena plemenitim občečloveškim ciljem kot so uveljavljanje človekovih pravic, toleranca, izboljševanje kvalitete življenja in gospodarski razvoj. Takšne predstave omejujejo obseg in doseg javne razprave o trenutnih spremembah v polju izobraževanja ter reformah univerze. Namen tega poglavja je precizirati definicijo neoliberalizma kot akademske doktrine in kot ekonomske politike, predstaviti zgodovino neoliberalnega obrata v EU in aktualne družbene učinke tega obrata v polju izobraževanja ter predstaviti potencialne smeri delovanja univerze v boju proti neoliberalni hegemoniji.

6.1.1 *Ekonomska politika in razredni boj v EU*

V formaciji EU, kot jo poznamo danes, je bilo ključno zgodovinsko obdobje prva polovica devetdesetih. Turbulentna osemdeseta, za katera sta bili značilna zaostrena globalna politična ofenziva razreda kapitalistov proti delavskemu gibanju (v kateri je bil, za Evropo, verjetno prelomen dogodek zlom rudarske stavke v Angliji in dokončen triumf thatcherizma leta 1985) in zaostrena ideološka ofenziva idej monetarizma in neoliberalnega kapitalizma proti idejam socialne države in družbene solidarnosti, so se končala s politično zmago poslovnih elit in njihovih političnih zaveznikov ter s skoraj popolno prevlado neoliberalne ideologije. (Harvey 2005) Sledil je serijski zlom vzhodnoevropskih državnih socializmov in pospešena restavracija kapitalističnih ekonomskih in družbenih odnosov v teh državah. Z izginotjem realno obstoječih socializmov na periferiji in porazom militantnih delavskih gibanj v centru - tu je Sarkozy le dokončal Mitterandovo izdajo iz 1983 (Moss 2005, 121-145) z izjavo, da je čas za dokončno

uničenje duhov maja '68, kot so podobno s svojimi duhovi obračunali z množičnimi aretacijami in državno represijo pod znano pretvezo »boja proti terorizmu« v osemdesetih v Italiji in Zahodni Nemčiji - je uvajanje neoliberalne ekonomske in socialne politike v EU postalo manj stvar odkritega razrednega boja kot stvar konkretnih, praktičnih tehničnih rešitev in pogajanj, dogovorov ter kompromisov med posameznimi nacionalnimi političnimi in poslovnimi elitami ter institucijami EU.

Na terenu je neoliberalni obrat EU v prvi polovici devetdesetih (čeprav lahko njegove začetke lociramo že prej, a se pred začetkom devetdesetih zaradi odpora delavskih in drugih levičarskih gibanj ter vpliva keynesianske teorije v akademski ekonomski vedi ter pomembnih ekonomskih in finančnih institucijah v institucijah, ki so bile zgodovinske predhodnice EU, ni mogel povsem uveljaviti že prej /Moss 2005, 92-121, 145-171/) v centru Evrope pomenil privatizacijo prej javnega sektorja (ta je bila delna in odvisna od več dejavnikov, predvsem od politične usmerjenosti posameznih nacionalnih političnih elit ter tudi njihove moči v soočenju s pritiski EU po privatizaciji), enoten trg, enotno valuto, fiskalno disciplino in boj proti inflaciji kot poglavitno prioriteto ekonomske politike. Prelomno za konsolidacijo takšne EU je bilo leto 1992, ko je bila podpisana Maastrichtska pogodba. Cilji omenjene ekonomske politike so bili zmanjšanje inflacije in povečanje stopnje profita (naraščanje inflacije in padanje profitov so bile značilnosti krize v sedemdesetih, s katero se je končala povojna »zlata doba« kapitalizma, in vzpon neoliberalizma je bil reakcija kapitalističnega razreda na krizo dotedanjšega modela keynesianske socialne države, katere ekonomska politika je temeljila na državni regulaciji ekscesnih učinkov kapitalizma in polni zaposlenosti) na način restrikcije državnih izdatkov, omejitev državnega proračuna in količine denarja v obtoku, povečanja obrestnih mer ter ukinjanja vseh omejitev (kot so denimo zaščitne carine ali kontroliran uvoz) za svobodno trgovanje. Ukinitvev notranjih mej, drastična omejitev ekonomske suverenosti nacionalnih držav, zahteva po od države neodvisnih centralnih bankah ter uvedba enotnega skupnega trga in valute so bila sredstva za doseganje teh ciljev.

A, kot se je pokazalo, je takšna metoda zvišala stopnjo profita na račun produktivnosti ter zmanjšala inflacijo na račun obsega zaposlenosti. (Friedman 2005) Neposredni socialni učinki neoliberalna obrata v EU so bili: povečanje nezaposlenosti, zmanjšanje realnih plač, upad produktivnosti oziroma ekonomska stagnacija ter povečanje družbene neenakosti. Če torej sproti prevajamo birokratski žargon EU v zgodovinsko dejanskost, fiskalna disciplina pomeni

zmanjšanje ali ukinjanje podpor za brezposelne, nadomestil za dopust in bolniško odsotnost ter drugih javnih socialnih izdatkov kot so otroški dodatki; boj proti inflaciji pomeni množično odpuščanje; skrb za konkurenčnost gospodarstva pomeni nižanje plač in podaljševanje delovnega časa na način neplačanih nadur in dela ob vikendih in praznikih; povečanje gopodarske učinkovitosti pa ukinjanje družbene solidarnosti.

Ekonomska in socialna dinamika keynesianskih socialnih držav je bila vezana na produktivnost (v staromodnem marksističnem jeziku: revolucioniranje načina produkcije), katere naraščanje je pomenilo naraščanje tako profitov kot plač, ki so v kontekstu socialne države tradicionalno rasle skupaj s produktivnostjo (kar je povzročalo tudi »začarani krog inflacije«, ko so kapitalisti skušali profite večati z zviševanjem cen produktov, državne centralne banke pa so na zviševanje tako cen kot kupne moči prebivalstva reagirale s spuščanjem večjih količin denarja v obtok). Produktivnost je v tej zgodovinski situaciji nastopala kot mesto »razrednega kompromisa«, tj. nevtralizacije razrednih protislovij, ki izvirajo iz kapitalističnega načina produkcije, kolikor je ta mogoča znotraj tega načina produkcije samega. Do premika k produktivnosti kot osnovnemu momentu kapitalizma je prišlo, ko je delavski razred izbojeval ustalitev delovnega dneva pri osmih urah – takrat, po Marxu (1961 571-596), absolutno presežno vrednost, ki se meri s časom dela delavca po tistem, ko je že proizvedel dovolj vrednosti, da pokrije svojo plačo, in ki se lahko s podaljševanjem delovnega časa podaljšuje dokler ne zadane ob skrajno biološko mejo delovne zmožnosti delavca (ta je bila v herojskih časih liberalnega kapitalizma v 19. stoletju 16 ali še več ur dela dnevno), zamenja relativna presežna vrednost, kar pomeni, da tendenca ni več podaljševanje delovnega dneva, temveč skrajševanje delovnega časa, ki je znotraj fiksnega osemurnega delavnika potreben za to, da delavec z vrednostjo, ki jo ustvari, pokrije svojo plačo, in povečevanje časa, v katerem »dela za kapitalista«, v katerem proizvaja presežno vrednost. Povečevanje presežne vrednosti in delovnega časa, v katerem se ta ustvarja, je znotraj fiksnega delovnega časa mogoča le s povečevanjem produktivnosti produkcije in dela samega, tj. s tehnološkimi in organizacijskimi inovacijami v produkciji in načinu dela – a, zaradi zakona vrednosti, vsaka takšna inovacija poveča presežno vrednost in s tem profite le začasno, dokler posamezni firmi prinaša »konkurenčno prednost« pred ostalimi. Ko postanejo nove produkcijske metode splošno družbeno uveljavljene, tj. ko jih, če se izkažejo za uspešne in učinkovite, prevzamejo vse produkcijske enote v določenem sektorju (oziroma tiste, ki jih ne, zaradi nekonkurenčnosti

propadejo), se količina proizvedene vrednosti vrne na prejšnjo raven in potrebne so nove inovacije in spremembe, ki prinesejo novo (začasno) povečanje produktivnosti in s tem profita. (Postone 1993, 307-349)

V zgodovinski situaciji »razrednega kompromisa« - torej močnega in organiziranega delavskega gibanja, ki se odreče revolucionarnim zahtevam in pristane na kapitalizem ter strankarsko demokracijo v zameno za relativno visoke plače ter relativno visoko raven življenjskega standarda in socialnih pravic; poslovnih elit, ki so na te koncesije delavskemu razredu pripravljene, ker se bojijo uvoza revolucije iz Vzhoda; ter keynesianske akademske inteligence, kateri polna zaposlenost predstavlja aksiom, saj vidi delovno silo kot osnovni in najpomembnejši ekonomski resurs, katerega neizkoriščanje pomeni nesmotrno potratu virov – je nenehno in neskončno višanje produktivnosti v interesu tako kapitalistov kot delavcev, saj z njo rastejo tako profiti kot, zaradi relativno egalitarnega načina distribucije, plače. Fiksen osemurni delavnik in polna zaposlenost (ko se torej profitov ne da večati ne s podaljševanjem delovnega časa ne z nižanjem plač) potisneta naraščanje produktivnosti v ospredje ekonomske politike.

A idila razrednega kompromisa in rasti produktivnosti ni trajala večno – njena prva velika kriza je bila politična, val uporov in revolucij leta 1968, ki so se v Zahodni Evropi artikulirali kot boj proti vse večji alienaciji, komodifikaciji in abstraktno-objektivnemu tipu družbene dominacije (Postone 1993, 123-186), kar so učinki kapitalizma, ki se jih ne da odpraviti le z državno regulacijo ekonomije in visokim materialnim standardom (to je bil problem tako socialnih držav Zahoda kot državnih socializmov Vzhoda, ki so sicer ukinili kapitalistične produkcijske odnose, tj. prosti trg in zasebno lastništvo produkcijskih sredstev, a niso spremenili produkcijskih sil samih, tj. industrijskega načina produkcije, ki temelji na vrednosti in so tako skupaj z industrijskim načinom produkcije obdržali tudi alienacijo in abstraktno-objektivno družbeno dominacijo, kar je, poleg državne represije, tudi motiviralo upore in vstaje znotraj realnega socializma). Kmalu zatem je, v sedemdesetih, model socialne države naletel tudi na svojo ekonomsko mejo – zaradi naraščajoče organske sestave kapitala (nujen pogoj večanja produktivnosti je bilo uvajanje avtomatizacije v proizvodnjo) padajoči profiti so sovpadli z visoko inflacijo in neoliberalizem, dotedaj precej marginalna ekonomska doktrina, se je začel čedalje bolj uveljavljati kot model rešitve problemov z inflacijo ter ekonomskimi krizami. Medtem ko se je globalna desnica posvečala pospešeni intelektualni produkciji ter širila mrežo svojih *think tanks* ter ekonomskih inštitutov, pridobivala vpliv znotraj univerz, lobirala pri

političnih elitah ter testirala svoje ekonomske politike na ljudeh tretjega sveta (v Čilu, Nikaragvi in drugih centralno in južnoameriških državah, v Afriki, Indoneziji itn.) (Johnston in Saad-Filho 2005) je intelektualni in politični naboj '68 na levisi zvođenel v politikah identitet, *queeru* in raziskavah življenjskih slogov. (Wood 1998, xi-xv; Brennan 2006) Levica se je, z vzponom »postmarksizma«, odpovedala terenu ekonomije (Žitko 2009) in kasneje, v osemdesetih in devetdesetih, ali nostalgčno vekala za socialno državo, ali pa resignirano ali celo navdušeno (t.i. tretja pot) sprejela neoliberalne teoretske doktrine in recepte za ekonomsko politiko.

V nasprotju s socialistično ali keynesiansko ekonomsko vedo, neoliberalna ekonomika ne stavi več na polno zaposlenost ali rast produktivnosti – ekonomski prioriteti postaneta boj proti inflaciji in zagotavljanje visoke stopnje profitov. S sesutjem vzhodnoevropskih socializmov se sesuje tudi realno obstoječa grožnja socialistične revolucije na Zahodu, s čimer odpade tudi glavna motivacija za socialne koncesije delavskemu razredu. Te so torej, če se vrnemo v prvo polovico devetdesetih, *the first to go* tako v državah članicah EU kot v postsocialističnih državah Vzhoda, ki ponižno čakajo v čakalnici. V konsolidiranem neoliberalnem sistemu EU (medtem ko države »pristopnice« še delajo na privatizaciji, fiskalni disciplini in drugih pogojih za vstop v EU) od srede devetdesetih se profitna stopnja regenerira prvenstveno z negacijo osnovnih socialnih pridobitev delavskih bojev 20. stoletja – z nižanjem plač, odpuščanjem delavcev in podaljševanjem delovnega časa ter z zmanjševanjem ali ukinjanjem socialnih pravic in ugodnosti, kar pomeni upad produktivnosti in splošnega življenjskega standarda ter povečevanje revščine in socialne segregacije. Ta proces je še posebej poniževalen in nasilen v primeru nekdanjih socialističnih držav, saj imajo večje in močnejše zahodne države dobra pogajalska izhodišča in vplivne politične elite, ki lahko do neke mere zaščitijo lastno gospodarstvo in prebivalstvo pred najbolj uničujočimi učinki neoliberalne ekonomske politike, medtem ko so vzhodnim vojne in divje privatizacije odvzele večino ekonomske in politične avtonomije in suverenosti.

6.1.2 Pomen in učinki neoliberalnega obrata v Evropi

V prvi polovici devetdesetih je v Evropi, prej razdeljeni med neoliberalni (katerega glavni proponentki na državni ravni sta bili Nemčija in Velika Britanija) in socialdemokratski

ekonomski model (katerega glavni proponentki sta bili, sicer epizodično in do Mitterandovega obrata leta 1983, Francija in, vse do svoje vključitve v EU leta 1995, ki pomeni dokončno prevlado neoliberalnega modela v Evropi, Švedska) na Zahodu, ter državni socializem na Vzhodu, neoliberalizem postal dominanten model ekonomske in socialne politike. To ne pomeni, da je bil edini in tudi ne, da so se ideje in načela neoliberalizma v Evropi povsem uresničili – vse javne institucije v vseh državah niso bile privatizirane in predvsem politično in ekonomsko močnejše države so, v nasprotju z lastnimi in deklariranimi cilji EU, obdržale nekatere elemente zunanjetrgovinske zaščite ali delež javne porabe ali proračunskega primanjkljaja, ki sta bila nad deležem, določenim v Maastrichtski pogodbi –, »neoliberalni obrat« pomeni predvsem, da je neoliberalni program postal osnovna tendenca ekonomskih in socialnih politik in da uvedba skupnega trga, skupne valute in pravnega *framework*, ki ju spremlja, da vsem ekonomskim in socialnim politikam v Evropi od srede devetdesetih naprej »pospešek« v neoliberalno smer.

Obrat tako ne pomeni popolne odprave enega ekonomskega »režima« in njegove popolne zamenjave z drugim, gre prej za to, da določena ekonomska, foucaultovsko rečeno, »racionalnost« nadomesti drugo kot tista, če parafraziramo Marxa (1968a, 40), ki daje splošno barvo vsem oblikam ekonomskih politik in nastopa kot splošni eter, v katerega so potopljeni vsi načini organiziranja ekonomije. Vsi ostali ekonomski programi in uveljavljene prakse se morajo zadnjih 15 let definirati glede na osnovne postulate neoliberalizma in delovati v institucionalni in pravni ureditvi, izoblikovani po neoliberalnem programu. Sindikati se tako še borijo za višje plače – a v okviru »socialnega dialoga« (z drugimi besedami, znotraj parametrov »fleksibilnega trga delovne sile« in imperativa boja proti inflaciji, kjer morajo svojo zahteve formulirati in omejiti tako, da ne bodo ogrožale načel konkurenčnosti gospodarstva in ne bodo privedle do višanja inflacije, kar dejansko pomeni, da jim namesto dejansko višjih plač najpogosteje ostanejo male koncesije in kompenzacije) in socialdemokratske stranke še poskušajo zamejiti destruktivne socialne učinke »svobodne« ekonomije – a na način »tretje poti« (z drugimi besedami, obupano – ali cinično – poskušajo najti neoliberalno alternativo neoliberalizmu, »neoliberalizem s človeškim obrazom«). Edini izziv, ki ga je socialna demokracija dosedaj ponudila neoliberalizmu, je bil »komunitarizem«, ki vseeno pristaja na dva osnovna postulata neoliberalizma – da je privatni sektor generator ekonomske dinamike in razvoja ter da je potrebno ukiniti državno regulacijo ekonomije ter socialne politike, razlika je le v tem, da

komunitarci neoliberalni individualizem nadomestijo s humanitarno skrbjo za skupnost. (Bieling 2006)

Neoliberalni obrat prav tako ne pomeni hipne, takojšnje, revolucionarne spremembe, neoliberalni obrat ni »dogodek«, temveč počasna in temeljita molekularna in kapilarna družbena transformacija. Boji za uveljavitev neoliberalizma na institucionalni ravni EU (oziroma nekdanje ES) so trajali od Rimske pogodbe leta 1957 do Maastrichtske leta 1992, medtem ko je neoliberalizem kot akademska paradigma od svojih začetkov v nemškem ordoliberalizmu ter avstrijski šoli v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja za svojo uveljavitev in prevlado potreboval pol stoletja, do srede osemdesetih in zatona keynesianisma ter umika marksizma s terena akademske ekonomike. Zgodovina boja neoliberalizma proti državni regulaciji ekonomije, polni zaposlenosti, protekcionističnemu načina meddržavnega trgovanja in institucijam socialne države je bila dolga, naporna, polna muk, zastojev in vračanj na začetek ter še vedno ni končana ter zmaga neoliberalizma še vedno ne dokončna (nazadnje je legitimnost in zaupanje v učinkovitost neoliberalizma zamajala ravno aktualna ekonomska kriza /Gowan 2009/) – a tisto, kar je pri neoliberalnem obratu najpomembnejše, in, s stališča nasprotnikov neoliberalizma najproblematičnejše, je, da neoliberalna ideologija še vedno ostaja osnovni *grid of intelligibility* za dojemanje in razumevanje ekonomskih procesov (kar pomeni tudi določen zasuk v perspektivi; krizo se denimo pogosto interpretira ne kot posledico neoliberalnih ekonomskih politik, temveč kot posledico še-ne-dovolj uresničenega neoliberalizma, preostankov protekcionizma in državne regulacije) in da je neoliberalni pravno-institucionalni *establishment* še vedno osnovni *framework*, v katerem se ti ekonomski procesi dogajajo, tudi če gre za ekonomske politike, ki so namenjene denimo reševanju krize in odstopajo od ali nasprotujejo neoliberalnemu modelu.

Tako je ne glede na svojo trenutno krhkost in krizo legitimnosti neoliberalni model še zmeraj dominanten. To pomeni, poleg prej opisanih splošnih tendenc ali smeri strogo ekonomskih politik (privatizacija, stroge omejitve javne porabe za socialne izdatke, boj proti inflaciji, ukinjanje državne regulacije in ovir za svobodno mednarodno trgovanje in investiranje itn.) tudi uveljavljanje socialnih reform in pravnega *framework*, ki so nujni predpogoj neoliberalnih ekonomskih politik. Po Foucaultu neoliberalizem ne pomeni le nove, posebne oblike organizacije ekonomije, temveč spremembo v celotni *governmentality* oziroma umetnosti vladanja. Za klasični liberalni kapitalizem 19. stoletja je osnovno načelo organiziranja ekonomije

laissez-faire in prosti trg se uveljavi kot mesto avtonomije od države in državne regulacije in hkrati kot instrument večanja državne ekonomske moči. Racionalnost vladanja v zgodovinski situaciji klasičnega liberalizma gre nekako takole: ekonomija je eden izmed najpomembnejših faktorjev v večanju bogatstva in s tem moči države, zato mora biti ekonomiji posvečena posebna pozornost – a ne na način neposrednega državnega vmešavanja v ekonomijo in regulacije, temveč, obratno, na način dopuščanja trgu da deluje svobodno, po svojih spontanah in naravnih zakonih. Le če deluje svobodno in brez državnega vmešavanja, bo trg deloval optimalno in v največji meri povečal bogatstvo in s tem moč države. Država tako s tem, da pusti trg svoboden in mu zagotavlja avtonomijo, deluje v lastnem interesu, v interesu povečevanja lastne moči in konkurenčne prednosti v primerjavi z drugimi državami. Tako klasična liberalna politična ekonomija premeteno zahteva avtonomijo ekonomije tako, da dokazuje, da prosti trg bolje kot državna administracija ekonomije služi samemu *raison d'Etat*. (Foucault 2008, 1-101)

V primerjavi s klasičnim liberalizmom in v nasprotju z nekaterimi površnimi kritikami, ki v neoliberalizmu vidijo le ponovno vstajenje klasičnega liberalizma po obdobju prevlade ekonomskih politik, ki temeljijo na državni regulaciji ekonomije, za Foucaulta neoliberalizem prinese več pomembnih sprememb in modifikacij klasičnega liberalizma. Neoliberalizem tržnih odnosov in mehanizmov ne vidi več kot nečesa naravnega in spontanega (s to ločitvijo od klasičnega liberalizma na ključnem mestu zavrne marksistično kritiko liberalne politične ekonomije, saj marksizem v spontanem delovanju kapitalistične ekonomije odkrije ne spontani ekvilibrij, temveč samodestruktivno iracionalnost, ki, če ostane neomejena in neregulirana, žene kapitalizem v vedno nove krize /Fine in Saad-Filho 2004, 89-102/), temveč kot nekaj, kar se ne vzpostavi samo od sebe, če le trgovce (kot pri Adamu Smithu /2002/) pustimo pri miru – vzpostavljanje pogojev za delovanje prostega trga zahteva aktivno družbeno intervencijo, a ne, in to je ključna točka in zahteva neoliberalizma, na način državne regulacije, saj je, po neoliberalni doktrini ravno ta tista, ki sproža krize in onemogoča učinkovito funkcioniranje ekonomije, temveč na ravni pravno-socialnega *framework*. Osnovna ekonomska praksa v neoliberalni perspektivi ni več spontan proces tržne menjave, temveč formalizirana igra konkurence, ki poteka po pravno določenih in zagotovljenih pravilih, ki so abstraktna in formalna in ne pomenijo neposredne regulacije, temveč le zagotavljajo formalni družbeni okvir in pogoje za nemoteno delovanje ekonomije. (Foucault 2008, 129-185)

S tem je povezan tudi, po Foucaultu, največji preobrat neoliberalizma glede na klasični liberalizem: v klasičnem liberalizmu sta svobodni trg in kapitalistični način produkcije še nekaj, kar se bori za avtonomijo *znotraj raison d'Etat* in deluje v skladu z njim, je v funkciji večanja državne moči in bogatstva, je torej pomožna sila *governmentality*, ki temelji na *raison d'Etat*, kjer sta svoboda in avtonomija ekonomije le posebna strategija znotraj *raison d'Etat*, medtem ko v neoliberalizmu kapitalistična ekonomija sama postane novi *raison d'Etat*. Ta proces se začne v drugi polovici štiridesetih, v od vojne in nacizma povsem opustošeni in uničeni Zahodni Nemčiji, ki poleg tega predstavlja še mejo med »svobodnim svetom« in socialističnim blokom. V tej situaciji, ko Zahodna Nemčija nima ne zgodovinske ne politične podlage za ponovno vzpostavitev svoje suverenosti in državne moči, ko je v ekonomsko in politično v povsem podrejenem položaju, njen *raison d'Etat*, pod vplivom freiburške ekonomske šole oziroma ordoliberalizma, postane svobodna ekonomija sama. V nemškem gospodarskem in političnem vzponu po drugi svetovni vojni ni več država tista, ki, kot v zgodovinski situaciji klasičnega liberalizma, v skladu z lastnimi cilji, dodeli kapitalistični ekonomiji določeno mero avtonomije kar predstavlja eno izmed strategij za doseganje teh ciljev ter svobodo in avtonomijo ekonomije izroča na milost in nemilost države, ki lahko to svobodo, če tako narekujejo njeni sicer primarno neekonomski oziroma le delno ekonomski cilji, tudi umakne in nadomesti z regulacijo ali planiranjem, oziroma jo omejuje, večja in manjša v skladu z interesi, ki niso primarno ekonomski in ki ne sovpadajo vedno z interesi svobodne ekonomije. Zgodi se ravno nasprotno – svobodna ekonomija, ki temelji na načelu formalne konkurence, postane v povojni Zahodni Nemčiji osnova nove racionalnosti vladanja, novi *raison d'Etat*. To pomeni, da ekonomija nima več svoje ločene, bolj ali manj avtonomne, družbene domene, temveč da ekonomska načela in interesi postanejo načela in interesi vodenja države in organizacije družbe v celoti (gre, seveda, za posebna, kapitalistična ekonomska načela in interese). To pomeni tako temeljito infrastrukturno in institucionalno transformacijo celotne družbe kot prevlado novega stila vladanja, novega načina vodenja države, nove *governmentality*. (Brown 2003; Foucault 2008, 101-129)

Ta transformacija pomeni predvsem tisto, kar nemška pravna teorija imenuje *Rechtsstaat* - pravno državo. (Foucault 2008, 159-185) V novi situaciji, ko ekonomska racionalnost ni več ločena od državne, temveč postane osnovno načelo državnosti in *governmentality*, tudi ni več možnosti za državno regulacijo, država ni več subjekt, ki bi odločal o ekonomskih ukrepih, temveč obratno – ekonomija je tista, ki določa državno politiko. Za to transformacijo so značilni

in napomembnejši trije procesi: nadomeščanje državne regulacije ekonomije z vzpostavljanjem pravnega *frameworka*, ki postavlja splošna pravila igre konkurence, kar pomeni tudi množenje novih tipov pravnih institucij, ki skrbijo za svetovanje, arbitražo in podporo podjetnikom in podjetjem v tem čedalje bolj kompleksnem pravnem *frameworku*; privatizacija prej javnih institucij, katerih naloga ni več interveniranje v ekonomijo ali (denimo v primeru zdravstva ali socialnih služb) kompenziranje njenih destruktivnih socialnih učinkov, temveč po novem poslušajo kot podjetja v konkurenci z drugimi zasebnimi podjetji; in ustanavljanje množice novih nevladnih in civilnodružbenih institucij, ki opravljajo suplementarne, neekonomske družbene funkcije in katerih glavni namen je, glede na to, da tržni odnosi niso naravni in spontani, »mikro-kondicioniranje« populacije oziroma biopolitika – celoten kompleks psiholoških svetovalnic, društev za samopomoč, *community* centrov in podobnih institucij skrbi za afektivno, psihološko in socialno »prevzgojo« populacije v podjetnike. (Angelis 2003) V družbi, katere *governmentality* je racionalnost kapitalistične ekonomije, osnovna (in edina) družbena enota postane podjetje, vpleteno v konkurenčno igro z drugimi podjetji znotraj formalno-pravnega *framework*. (Foucault 2008, 129-159) To je ves smisel in namen nekdanje tako opevane in zaželjene pravne države – pravna država zgodovinsko nastopi kot nasprotje in poskus ukinitve socialne države in če je osnovna družbena vez v socialni državi solidarnost, je v pravni to konkurenca. In če je bil osnovni namen zgodovinskih socializmov socializirati ekonomijo, je tendenca neoliberalne *governmentality* ravno nasprotna – ekonomizirati družbo.

6.1.3 *Rojstvo družbe znanja in zaton javne univerze*

Koncept družbe znanja, kot ga poznamo danes, zgodovinsko izvira iz polemike med dunajsko šolo socialistične ekonomije in nekaterimi duhovnimi očeti neoliberalizma iz dvajsetih let dvajsetega stoletja. Epistemološka osnova socialističnih ekonomistov dunajske šole je bila logični pozitivizem in njihov projekt je bil znanstveno in egzaktno, s pomočjo matematičnih metod, utemeljiti socialistično (plansko in državno regulirano) ekonomsko politiko. Proti temu načrtu sta kritično intervernirala Ludwig von Mises in Friedrich von Hayek, dva pomembna zgodnja neoliberalna ekonomista in intelektualca. Za rojstvo koncepta družbe znanja je posebej pomemben Hayek, ki je kritiko centralnega planiranja in državne regulacije prenesel na teren epistemologije. Po Hayeku je osnovni problem ekonomskega planiranja in regulacije dejansko

problem vednosti oziroma znanja, saj planiranje in reguliranje ekonomije temelji na nevarni (pozitivistični) predpostavki, da je mogoče objektivno spoznati in nadzorovati kompleksno celoto ekonomskih praks v družbi. Osnovna poanta Hayekove kritike znanstvenega pozitivizma dunajske šole je, da takšen objektivni pregled nad celotno ekonomijo ni mogoč in da ima ta iluzija mnoge nevarne učinke: politično vodi v komunistični totalitarizem, v polju ekonomije pa v neučinkovitost. Hayek nasproti pozitivni znanosti o ekonomiji postavi koncept znanja – kar pomeni, da se predmet ekonomske vede prestavi od trga kot alokacije redkih virov do trga kot procesorja informacij (Mirowski 2008, 215, 235-236, 389) -, ki je nasprotje te znanosti, saj gre za partikularno, omejeno in subjektivno znanje kot skupek informacij in izkušenj, lastnih posameznemu ekonomskemu akterju. (Hayek, 1945) V tej novi, neoliberalni perspektivi ne gre več za to, kako znanstveno spoznati in politično regulirati ekonomske prakse in procese, temveč kako organizirati družbo tako, da bodo partikularna znanja posameznih ekonomskih akterjev medsebojno učinkovala na kar najbolj optimalen način. (Hull 2006) Rešitev so seveda mehanizmi prostega trga, predvsem konkurenca, in naloga države ni več regulacija ekonomije, utemeljena na objektivnih znanstvenih spoznanjih, temveč zagotavljanje formalnega in učinkovitega pravnega *framework*, ki zagotavlja nemoten in optimalen potek ekonomske igre konkurence (in za premik od socialne države k pravni državi, *Reechtstaat* – kar sta antagonistična koncepta urejanja razmerja med državo in ekonomijo, saj prvi temelji na regulaciji, drugi pa, nasprotno, na deregulaciji). Družba znanja je torej družba, v kateri mehanizmi prostega trga optimalno alocirajo nujno partikularna in subjektivna znanja posameznih podjetnikov in podjetij znotraj abstraktnih pravil igre, ki jih zagotavlja formalni pravni *framework*, oziroma, le mehanizmi konkurence so tisti, ki lahko zagotavljajo uspešno in učinkovito funkcioniranje ekonomije (pod predpostavko, da so znanja ekonomskih agentov vedno partikularna in da je objektivno spoznanje celote ekonomskih praks in procesov, se pravi znanost ekonomije, nekaj nemogočega). Koncept znanja se torej veže na deregulirano ekonomijo v pravni državi (državi neoliberalnega *governmentality*, kjer ekonomski cilji in interesi postanejo novi *raison d'Etat*), v nasprotju s socialno ali socialistično državo regulirane ekonomije. Družba znanja je tako nujno tudi družba deregulirane ekonomije.

Druga pomembna zgodovinska determinanta koncepta družbe znanja je transformacija koncepta dela v prehodu od klasične liberalne politične ekonomije k neoliberalni ekonomiki. Neoliberalna kritika liberalizmu (in njegovim marksističnim kritikam) očita, da je koncept dela v

njih preveč abstrakten, da delo v teh teorijah nastopa le kot faktor produkcije ali osnova vrednosti, da klasični liberalizem in marksizem nista zmožna opisati dela v njegovi konkretnosti, tako kar se tiče tehničnih podrobnosti samega delovnega procesa kot njegovih psiholoških in socialnih dimenzij. Neoliberalen odgovor na te domnevne pomanjkljivosti klasične politične ekonomije in njene kritike je, da iz koncepta meznega dela najprej izolira mezdo in potem spremeni teoretsko perspektivo. Če je v marksistični perspektivi mezda plačilo za delovno silo kot blago, ki se prodaja na trgu delovne sile, v neoliberalni perspektivi mezda postane dohodek (*income*) – in, ker mora biti, po neoliberalni teoriji, vsak dohodek donos neke investicije nekega kapitala, se retroaktivno postavi vprašanje, donos katere katerega kapitala je plača? Neoliberalni odgovor je, da je plača donos človeškega kapitala. Koncept človeškega kapitala se torej pojavi kot eksplanatorno sredstvo novega gledanja na delo, ki ukine sam koncept dela kot preveč abstrakten. V tej novi, konkretni, perspektivi v kapitalizmu ne gre več za antagonizem med delom in kapitalom ter za odnose eksploatacije, temveč tudi delo samo postane del kapitala, proces investiranja človeškega kapitala, ki, kot vsako investiranje kapitala, vsebuje svoja tveganja, kalkulacije, strateške odločitve in donose. Politična motivacija tega epistemološkega obrata je očitna – delo ni več nekaj, kar je v nasprotju s kapitalom, temveč postane le še ena izmed podjetniških praks.

Tako kot tovarnar gospodari s svojo tovarno, investira v nove stroje, nove obrate, povečanje števila zaposlenih, prodor na nove trge, *marketing* itn., tudi delavec gospodari s svojim človeškim kapitalom in investira v svojo izobrazbo, nabira delovne izkušnje, izbere delovno mesto, na katerem bo njegov človeški kapital optimalno investiran in kjer bo prinesel največje donose itn. Človeški kapital tako postane koncept, ki obenem nevtralizira politični naboj starega koncepta dela in omogoči zajeti delo v njegovih konkretnih razsežnostih – delo kot konkretna družbena praksa, v vseh svojih konkretnih socialnih, psiholoških, komunikacijskih, družbeno interaktivnih itn. razsežnostih, se interpretira kot posameznikovo gospodarjenje z njegovim človeškim kapitalom. Metodološki individualizem in teorija racionalne izbire, ki sta osnovni epistemološki orodji neoliberalne ekonomike (Colander in drugi 2008, 7-10) in ki ju omogoči epistemološka subsumpcija koncepta dela pod koncept kapitala, obenem nevtralizirata tudi klasične kritike alienacije in splošne psihološke in socialne bede dela v kapitalizmu – po novem ne gre več za nujne strukturne učinke kapitalizma, temveč za posledico slabih odločitev in premajhne akumulacije človeškega kapitala (ali, v najslabšem primeru za nasilno ali moralno

sporno delovanje uprave podjetja, ki pa se da nadzorovati in sankcionirati z ustrezno zakonodajo in pravnim nadzorom).

Koncept mezdnega dela v neoliberalni ekonomski teoriji tako razpade na človeški kapital in njegov donos, medtem ko je konkretna delovna praksa praksa investiranja človeškega kapitala. A, če je delo praksa investiranja že obstoječega človeškega kapitala, odkod ta kapital izvira, kje, kako in iz česa se akumulira? Kje in kako se zgodi »prvotna akumulacija« človeškega kapitala? Neoliberalni odgovor je: v procesu izobrazbe. Izobrazba je edina komponenta človeškega kapitala (vsaj do razvoja genetske tehnologije do stopnje, ki bo omogočala zavestno manipulacijo genetskega materiala in s tem prirojenih talentov in sposobnosti, ki so prav tako pomembne komponente človeškega kapitala, a nanje trenutno še ne moremo zavestno vplivati), na katero lahko posameznik zavestno vpliva. Proces izobraževanja je proces »prvotne« akumulacije človeškega kapitala, ki se kasneje investira v delovnem procesu in prinaša dohodek v obliki plače. (Foucault 2008, 215-239) A obenem je samo izobraževanje že prva primarna investicija, finančna investicija v – nič drugega kot znanje. V procesu izobraževanja se torej posameznikov finančni kapital investira v znanje kot človeški kapital, ki se nadalje investira v delovnem procesu in prinaša plačo oziroma dohodek kot *return* na primarno investicijo finančnega kapitala v izobraževanje. To je tudi glavni neoliberalni argument za šolnine, ki so del neoliberalnega paketa reform univerze – šolnine predstavljajo primarno finančno investicijo, ki se pretvori v človeški kapital in nato nazaj v finančni dohodek (po neoliberalni logiki se finančna investicija v izobraževanje oziroma znanje vedno povrne in prinese dodaten profit v obliki večjega dohodka, ki ga prejema bolj izobražen delavec oziroma zaposleni – šolnine tako niso le legitimne, temveč predstavljajo tudi neke vrste logično nujnost).

Znanje je tako najpomembnejši element človeškega kapitala in družba znanja je družba, v kateri izobraževanje pomeni investicijo v in akumulacijo človeškega kapitala. Akumulacija človeškega kapitala se ne ustavi ko je konec procesa formalnega izobraževanja, denimo z univerzitetno diplomom – aktualne strategije in deklaracije EU govorijo o »vseživljenjskem učenju« (Evropski parlament in svet 2006), kjer akumulacija človeškega kapitala poteka tudi vzporedno z delom (na način raznih seminarjev in dodatnih izobraževanj in usposabljanj) in znotraj samega delovnega procesa (na način pridobivanja delovnih izkušenj in učenja »skozi prakso«). Danes so celo v pripravi strategije, po katerih naj bi študentske kredite nadomestile investicije zasebnikov in zasebnih firm v posamezne študente oziroma v njihov človeški kapital,

s čimer bi si zakupili določen odstotek vseh prihodkov, ki bi jih imel ta študent ali študentka (zaradi povečanja količine njegove ali njenega človeškega kapitala, ki jima ga omogoči zasebna investicija) v prihodnosti – torej uvajanje doživljenjske osebne odvisnosti od in nadzora zasebnih investicijskih firm nad posameznikovimi kariernimi izbirami in delovnim življenjem. Nepodjetniško življenje po podpisu *human capital contract* ne pride več v poštev. (Adamson 2009)

Neoliberalni obrat v tako ekonomski teoriji kot ekonomski politiki v EU ima tri pomembne in problematične učinke na polje izobraževanja (ki so vidni predvsem v aktualnih reformah univerze). Prvič, univerza se decentralizira in atomizira, napotki EU in lokalni reformni programi gredo v smeri razbitja velikih univerz in ustanavljanja posameznih majhnih lokalnih univerz ter parauniverzitetnih institucij (»centrov znanja«, »podjetniških inkubatorjev«, »odličnostnih inštitutov«). Drugič, univerza in neformalne izobraževalne institucije se komercializirajo, »odpirajo gospodarstvu«, iščejo »alternativne« (tj. korporativne) vire financiranja, se organizirajo in delujejo kot podjetja, uvajajo šolnine in razmišljajo o ali uvajajo privatizacijo. Tretjič, kurikulumi in organizacija samega izobraževalnega procesa se iz klasične humanistike in pozitivne naravoslovne znanosti vse bolj transformira v produkcijo in diseminacijo »uporabnih in aplikabilnih« (tj. podjetniških in spremljajočih jih pravnih) znanj.

Vse tri spremembe (oziroma tendence v aktualnih poskusih reformiranja univerz v Evropi) postanejo razumljive, če upoštevamo osnovne postulate neoliberalne ekonomske in splošne družbene teorije in prevlado neoliberalne ekonomske politike v EU. Eden izmed ključnih prelomov, ki ga izvrši neoliberalizem glede na klasični liberalizem, je prehod od koncepta tržne menjave kot osnovnega družbenega mehanizma in posameznika-trgovca kot osnovne družbene enote (Hayek denimo kritizira načelo *laissez-faire* in videnje tržnega obnašanja kot spontanega in naravnega kot naivno in anahronistično – v neoliberalizmu ne gre več za spontano interakcijo posameznikov trgovcev po naravnih pravilih prostega trga, temveč za ekonomsko igro konkurence po formalnih in abstraktnih pravnih pravilih) h konkurenci kot osnovnemu družbenemu mehanizmu in podjetju kot osnovni družbeni enoti. (Foucault 2008, 129-159) Centralizirana velika javna univerza, ki naj bi producirala in posredovala študentom celoten korpus vednosti klasične humanistike in pozitivne naravoslovne znanosti, je, z neoliberalne perspektive, prav takšna zabloda kot centralizirana državna administrativna služba za regulacijo in planiranje ekonomije. Tako kot v ekonomski produkciji tudi v produkciji znanja ta, če

verjamemo neoliberalni družbeni teoriji, funkcionira najbolj učinkovito oziroma optimalno, če je organizirana v sistem konkurenčne igre med posameznimi izobraževalnimi enotami, ki so tudi same organizirane kot podjetja. Medtem ko naj bi velika javna centralizirana univerza dušila napredek, razvoj in inovativne ideje, naj bi konkurenčna igra med več manjšimi univerzami-podjetji vse to ne le omogočala, temveč tudi aktivno spodbujala – zato so neoliberalni reformistični napor usmerjeni v razbijanje in drobljenje obstoječih velikih in ustanavljanje novih majhnih univerz ter zasebnih fakultet ter parauniverzitetnih institucij, kar naj bi vzpostavilo konkurenčne odnose in s tem nesluten napredek in razvoj produkcije znanja.

To nas pripelje k drugemu učinku neoliberalnih reform izobraževanja, tendenci po komercializaciji, uvajanju *managerskih* načinov upravljanja, uvajanju šolnin ipd. na tako novih privatnih kot tudi na obstoječih javnih univerzah. Za dejansko uveljavljanje konkurenčne igre ni dovolj le razbiti veliko javno univerzo, tudi vsak njen sestavni del mora funkcionirati kot podjetje, mora biti reorganiziran na način, ki bo omogočal in spodbujal konkurenčno obnašanje na trgu izobraževalnih inštitucij. Tretji učinek, sprememba kurikulumov in načinov poučevanja od klasične humanistike in pozitivne naravoslovne znanosti k uporabnemu in praktičnemu znanju (denimo od filozofije k družboslovnemu pravu ali upravljanju s človeškimi viri ter od teoretske fizike k tehnološkim študijam) je posledica novega pojmovanja figure študenta kot investitorja v in akumulatorja človeškega kapitala, kot postajajočega podjetnika, ki ga zanima znanje, ki mu bo prineslo čimvečji donos na človeški kapital na trgu delovne sile in ne abstraktno ter za iskanje zaposlitve neuporabno »filozofiranje« klasične humanistike ali za pristaša znanja že v načelu sumljiva pozitivna naravoslovna znanost. V vseh treh primerih se kaže izjemno proaktivna narava neoliberalnih ekonomskih in družbenih politik, ki je svetlobna leta daleč od klasičnega *laissez-faire* principa klasičnega liberalizma (Foucault 2008, 159-185) – konkurenčna družba znanja ne bo vzniknila sama od sebe, če bomo le pustili ekonomske akterje naj svobodno sledijo svojim naravnim impulzom, potrebno jo je aktivno vzpostaviti in organizirati, tudi (in predvsem) z aktivno državno politiko (katere racionalnost vladanja je v neoliberalni zgodovinski situaciji ekonomska racionalnost).

6.1.4 Družba znanja, trg delovne sile in zgodovinske naloge univerze

Če povzamemo osnovni zgodovinski determinanti koncepta družbe znanja – v neoliberalni polemiki proti socialistični regulaciji ekonomije in ekonomskemu planiranju se rodi koncept partikularnega znanja posameznega podjetnika kot protitež objektivni, vsezajemajoči pozitivni znanosti socialističnih ekonomistov; in, v neoliberalni polemiki proti konceptu dela, kot ta nastopa v klasični liberalni politični ekonomiji in njeni marksistični kritiki – ko, po neoliberalnem epistemološkem obratu, delo ni več nekaj ločenega od in nasprotnega kapitalu, temveč tudi samo postane kapitalistična oziroma podjetniška praksa, le da v njej samostojni podjetnik-delavec ne razpolaga s produkcijskimi sredstvi, temveč upravlja s in investira le svoj »človeški kapital« -, se znanje pokaže kot najpomembnejši element človeškega kapitala, ki delavcu-podjetniku povečuje konkurenčnost na trgu delovne sile in s tem zagotavlja donos na investicije v izobraževanje in s tem človeški kapital. Iz tega sledi, da je pogoj družbe znanja deregulirana ekonomija in da je izobraževanje v njej neločljivo vezano na trg delovne sile. V socialni državi s polno zaposlenostjo družba znanja ne bi imela smisla – smiselna je le v zgodovinski situaciji visoke nezaposlenosti, zaostrenega boja za delovna mesta in kjer na trgu delovne sile med posameznimi iskalci zaposlitve vladajo odnosi konkurence. V družbi znanja izobraževanje nima svoje lastne, avtonomne politike in razvoja (teoretski oddelki v naravoslovju ali klasična humanistika so v Bolonjski reformi *the first to go*), temveč postane suplementarna institucija trga delovne sile, »mala šola podjetništva«, kjer bodoči investitorji svojega človeškega kapitala tega akumulirajo.

To potrjuje tudi hkratno izvajanje Lizbonske (ki je namenjena povečanju konkurenčnosti in učinkovitosti evropskega gospodarstva, katerega pogoj naj bi bil fleksibilen trg delovne sile) in Bolonjske strategije (ki je namenjena uveljavljanju družbe znanja ter praktičnega, aplikabilnega ter z gospodarstvom povezanega izobraževanja) na ravni EU, kar sta nova dva velika projekta EU po ustanovitvi enotne valute in enotnega trga ter konsolidaciji prevlade neoliberalnega ekonomskega modela. Obe reformi (trga delovne sile in izobraževanja) sta tesno povezani. Prva je razredna ofenziva kapitalistov, ki si visoko stopnjo profitov zagotavljajo z ukinjanjem socialnih pravic, množičnim odpuščanjem (»fleksibilen« režim zaposlovanja), spremembami plačnega režima (plače vse bolj nadomeščajo honorarji oz. »fleksibilne« oblike plačila) in spremembami načina zaposlenosti, ki prav tako postaja vse bolj »fleksibilen« (namesto

zaposlitev za nedoločen čas je vse več različnih oblik zaposlitev za določen čas, na pogodbe ipd.). V situaciji množične brezposlenosti, oteženega iskanja zaposlitve, konkurenčnega boja za iskanje in ohranjanje obstoječih delovnih mest in plač, ki niti ne zadoščajo več niti osnovnim materialnim in družbenim potrebam prebivalstva (ko denimo življenje v preplačani najeti sobi vse bolj postaja vseživljenjska perspektiva in si lahko le premožni privoščijo kredit za nakup stanovanja, medtem ko nakup stanovanja brez kredita ni dostopen skoraj nikomur več), se pravi, v situaciji realno obstoječega fleksibilnega oziroma dereguliranega trga delovne sile, ki naj bi – tako Lizbonska strategija EU (2000) - zagotavljal konkurenčnost in učinkovitost gospodarstva, se, ob spremljavi ognjemetov in fanfar, kot rešitev pojavi družba znanja.

Družba znanja naj bi, po končani reformi izobraževalnega sistema, bodočim podjetnikom nudila znanje, s katerim lahko oplemenitijo svoj človeški kapital in pridobijo konkurenčno prednost pred ostalimi ter najdejo dobro zaposlitev za dobro plačilo tudi v novih, težjih pogojih, v razmerah naraščanja brezposlenosti in padanja realnih plač. Kljub vzneseni retoriki in vsemu podjetniškemu patosu, ki spremljata uvajanje družbe znanja, lahko takoj opazimo dva očitna paradoksa. Prvi je premeščanje odgovornosti za katastrofalno situacijo na trgu delovne sile na univerzo. V tem perverznom in neutemeljenem obratu perspektive zagovorniki Bolonjske reforme odgovornost za visoko stopnjo nezaposlenosti in težave mladine pri iskanju zaposlitve krivijo domnevno rigidno in anahronistično univerzo, ki ne ponuja pravih znanj, veščin in kompetenc in jo je zato potrebno privatizirati, komercializirati in »poznanjiti« - po tej logiki je brezposlenost posledica tega, da iskalci zaposlitve nimajo dovolj znanja in s tem človeškega kapitala, zaradi česar težko najdejo službo. Iz takšne perspektive izgine tako sistemski pogled na kapitalizem in na brezposlenost kot obliko razrednega boja kapitalističnega razreda, ki z množičnim odpuščanjem in omejevanjem števila delovnih mest zastruje konkurenco na trgu delovne sile, kar je vzvod za nižanje plač (saj lahko kapitalisti, še posebej če so postopki odpuščanja »fleksibilni«, odpustijo obstoječe delavce, če ti niso zadovoljni z višino plače, in jih nadomeščajo s prej nezaposlenimi, ki so pripravljeni delati za manj) kot zgodovinski spomin – v času reguliranega trga delovne sile sta bili stopnja zaposlenosti in višina plač visoki kljub temu, da so delavci svojo izborazbo pridobivali na klasični javni in avtonomni univerzi.

Drugi paradoks družbe znanja je, da rešitve, ki jih nudi, temeljijo na povečani konkurenčnosti posameznika, kar pomeni, da nujno ne veljajo za vse – posamezni podjetnik je lahko konkurenčen le na račun kolegov, s katerimi tekmuje na trgu delovne sile in družba znanja je

nujna ekskluzivna in neegalitarna. Manično pridobivanje znanja in akumulacija človeškega kapitala je lahko, v najboljšem primeru, le obupana individualna strategija, a ne more zagotoviti splošnega blagostanja in polne zaposlenosti, saj je nujni pogoj konkurence socialna neenakost. Distribucija znanja na novi, podjetništvu prijazni, univerzi je zato ekskluzivna in elitistična – najboljše znanje, ki bo kasneje prineslo najboljšo plačo, si lahko privošči le tisti, ki lahko plača najvišjo šolnino. Družbi znanja ne gre za povečanje splošne stopnje izobraženosti ter materialnega in simbolnega blagostanja (tega podjetniške univerze ne morejo in tudi nočejo doseči), temveč le reproducira neenakost in družbeno izključevanje, ki ga producira deregulacija trga delovne sile. Z drugimi besedami: družba znanja ne bo rešila problemov povečevanja družbene neenakosti ter padanja življenjskega standarda in ukinjanja socialnih pravic, bo pa uničila univerzo.

Univerza ne le da ni odgovorna za destruktivne socialne učinke ekonomske deregulacije, teh niti ne more reševati ne v svoji javno-avtonomni ne v svoji bolonjsko-podjetniški obliki. Izobraževalne institucije ne morejo neposredno vplivati na državno (ali transdržavno) ekonomsko politiko in čeprav bi bila najelegantnejša rešitev težav, ki jih prinaša deregulacija trga delovne sile in ekonomije na splošno, njena ponovna regulacija na ravni celotne EU, je to, v trenutnih zgodovinskih razmerah, ko je dominantna tendenca v ekonomskih politikah EU oddaljevanje ekonomske in monetarne politike od kakršnegakoli javnega in demokratičnega nadzora in vpliva (Lapavitsas 2007), malo verjetno. A po drugi strani, čeprav univerza ne more neposredno vplivati na stopnjo zaposlenosti in družbene neenakosti, lahko nanjo vpliva posredno – a le, če se odpove klasičnemu konceptu avtonomije, na katerem temelji večina aktualnih kritik Bolonjske reforme in družbe znanja, torej konceptu avtonomije, po katerem je univerza »hram duha« in mesto produkcije čiste in objektivne znanosti, ki jo moramo obraniti pred vulgarnimi in prostaškimi napadi ekonomije in podjetništva, ter začne aktivno delati na produkciji antineoliberalnih in antikapitalističnih teorij, ki so lahko osnova in/ali inspiracija za politične programe, gibanja in akcije, ki lahko potencialno ukinejo neoliberalizem. To ne pomeni popolne odpovedi konceptu avtonomije, le njegovo redefinicijo – avtonomija ne več kot proizvodnja čiste in objektivne teorije, temveč avtonomija kritične in angažirane teorije, ki ne popušča pod pritiski trenutno dominantne neoliberalne ideologije (tudi v njenih mehkejših različicah, denimo stiglitzevskega post-Washingtonskega konsenza /Fine 2001/ ali giddensovske tretje poti /Giddens 2000/), avtonomija, ki bo omogočala eksplicitno politično motivirano teoretsko

produkcijo v smeri kritike družbe znanja in delanja akcijskih načrtov za njeno ukinitvev. Tudi neoliberalizem se je začel kot intelektualno gibanje (Plehwe in Walpen 2006) in morda je boj za ohranitev javne univerze in redefinicijo njene avtonomije prelomna strateška zgodovinska priložnost – posebej glede na to, da je aktualna ekonomska in finančna kriza že sama zamajala neoliberalno dogmo in vzbudila dvom v upravičenost neoliberalnih ekonomskih in monetarnih politik – za kreacijo prostora, kjer se lahko – kot je pokazala politična lucidnost in teoretska prelomnost aktualnih študentskih uporov po vsej Evropi – začne teoretska in politična produkcija novih oblik socializma. (Anderson 2000)

6.2 Univerzitetna industrija, stroji in realna subsumpcija

6.2.1 Razredni boj v univerzitetnem polju

Zadnji cikel množičnih antikapitalističnih bojev v Evropi in Severni Ameriki poteka na univerzah – na internetni strani, namenjeni spremljanju zasedenih fakultet po Evropi (ZurPolitik 2009), je bil v nekem trenutku poleti 2009 celoten zemljevid Evrope prekrit z rdečimi pikami. Teoretska produkcija, ki je spremljala te boje od Kalifornije do Zagreba, je bila sprva kritična analiza privatizacije, uvajanja ali višanja šolnin, *budget cuts*, odpuščanj univerzitetnih delavcev in delavk v imenu manjšanja stroškov in optimalizacije delovanja, sprememb v načinu vodenja in upravljanja univerz po modelih, ki veljajo za poslovni svet, manjšanja obsega javnega financiranja univerze in pritiska na univerze, naj več sodelujejo z gospodarstvom in si iščejo financiranje tam (seveda pod pogoji, ki jih narekuje biznis). Prva reakcija uporniških študentov in študetsk ter profesorjev in profesorice je bila zato zavrnitev in boj za ohranitev *status quo* javne in avtonomne univerze – ne šolninam, za javno financiranje univerze in brezplačno visoko izobraževanje; ne poslovnim modelom in sodelovanju z gospodarstvom, za avtonomijo univerze; ne odpuščanjem in manjšanju stroškov, za ohranitev delovnih mest, ogroženih oddelkov (denimo filozofije na Middlesex University) in dosedanjih delovnih pogojev.

Prva faza teh bojev je združila študente in univerzitetne delavce v enotnih splošnih zahtevah po zaustavitvi privatizacije, uvajanja poslovnih modelov upravljanja in za avtonomijo univerze, a nadaljevanje bojev, v katerih so se zahteve, teoretska refleksija in politična ter razredna stališča jasneje artikulirali, je zaostriло določene razcepe znotraj sodobnega univerzitetnega polja: razcep med naravoslovno-tehničnim in družboslovno-humanističnim delom univerzitetnega polja, med študenti in profesorji ter med nižjim akademskim kadrom in etabliranimi akademskimi mandarini. Naravoslovno-tehnični del univerzitetnega kadra je bil v globalnih pritiskih po privatizaciji in reorganizaciji univerze po poslovnih modelih manj na udaru kot družboslovno-humanistični del in obenem, ter zato, občutno manj prisoten kot mesto boja proti neoliberalnim reformam univerze. Simbioza (ali, s poslovno metaforo, sinergija) med naravoslovno-tehničnim delom univerze in gospodarstvom je namreč že v izhodišču tesnejša in bolj neposredna – naravoslovje producira odkritja, ki so pomembna za inovacije v industrijski produkciji, transportu in logistiki, razvoj fizike, kemije, molekularne biologije, strojništva in elektrotehnike

je ključen za izboljševanje industrijske mašinerije, hitrejši transport produktov in boljšo komunikacijo ter koordinacijo med posameznimi industrijskimi sektorji. Tehnični del univerze proizvaja za gospodarstvo uporabne in zaposeljive kadre, ki znajo uporabljati in implementirati nove tehnologije, ki večajo produktivnost in učinkovitost industrijske produkcije. Naravoslovno-tehnični del sodobne univerze je tradicionalno povezan s procesom industrijske revolucije, neskončnih tehnoloških inovacij in revolucij, ki omogočajo neskončno večanje produktivnosti in s tem neskončne akumulacije (industrijskega) kapitala.

Družboslovni del univerze je, po drugi strani, v dokaj protislovni poziciji – če je bilo v zgodovinski situaciji začetkov industrijske revolucije še dovolj, da so sociologija, psihologija in politična filozofija (danes politologija) producirale splošne nauke o racionalni in moralni ureditvi družbe v pogojih znanstvene avtonomije, se je to od srede dvajsetega stoletja, še posebej pa od osemdesetih let naprej, pokazalo za nezadostno. Kriza vodenja vse večjih in čedalje kompleksnejših korporacij je zahtevala vedno bolj konkretne, *goal-oriented* raziskave (Mirowski 2008, 154–158), pritisk delavskih in novih družbenih gibanj je rušil osnove stabilne, korporativne in patriarhalne kapitalistične družbe, medtem ko je povečevanje družbene neenakosti in »socialnih problemov« kot posledica globalne neoliberalne kontrarevolucije od družboslovja zahtevalo več od splošnih moralnih napotkov in načel. Družboslovje se je zato v zadnjih tridesetih letih reorganiziralo po dveh oseh: na eni strani kot študije organizacij, *managementa*, javne uprave, *policy analysis* ter na drugi strani kot študije spolov in seksualnosti, identitet, življenjskih slogov in kulturne študije. Na ta način danes konstruktivno prispeva k reprodukciji kapitalističnega sistema – če naravoslovje skrbi za znanstvena odkritja, ki zvišujejo produktivnost s tehnološkimi inovacijami in omogočajo uvajanje novih strojev v produkcijo, družboslovje skrbi za produkcijo vednosti, ki omogoča neskončne reorganizacije delovnega procesa, kar sta dve osnovni tehnologiji, ki omogočata tisto, kar Marx (1987, 436-467) imenuje razširjena reprodukcija. Tako nove strojne tehnologije kot nove tehnologije *managementa* delovnega procesa zvišujejo učinkovitost in produktivnost (tako v industrijskem kot v storitvenem sektorju), s čimer zvišujejo produkcijo presežne vrednosti, ki, reinvestirana v obliki profita, omogoča razširjeno reprodukcijo. To predstavlja osnovno delitev dela v sodobnem univerzitetnem polju, s tem, da družboslovje poleg vednosti, uporabnih za reorganizacijo delovnega procesa, producira še vednosti, uporabne v *marketingu*, promociji, oglaševanju in drugih dejavnostih, nujnih za prodajo produktov. Tako naravoslovje kot družboslovje sta v

kapitalizmu lahko avtonomna v svojih konkretnih dejavnostih pod pogojem, da nista dejansko avtonomna – lahko se zanašata na javno financiranje in jih uspešno dopolnjujeta z javno-zasebnimi partnerstvi brez neposredne cenzure ali vmešavanja zunanjih akterjev v delo in organizacijo znanstvene stroke pod pogojem, da so znanja in odkritja, ki ju producirata, uporabna za razširjeno reprodukcijo ter da so kadri, ki jih usposabljata, »zaposljivi« in uporabni za trg delovne sile. Obe panogi sta lahko avtonomni na mikroravni svoje vsakdanje produkcije, če le nista na splošni ravni neodvisni od zahtev in potreb industrije, *managementa*, javne uprave, demokratične *governance* in storitvenega sektorja.

Humanistika je, po drugi strani in še posebej v času neoliberalnih reform univerze, posebno občutljivo in problematično področje, saj se v njem zgoščajo vsa protislovja, značilna za položaj univerze v poznem kapitalizmu. V javnih razpravah o univerzi in neoliberalizmu humanistika pogosto nastopa kot sinekdoha za univerzo v celoti in to na obeh straneh debate – apologeti in apologetke neoliberalizma tako pogosto govorijo o neuporabnosti in odvečnosti akademskega »filozofiranja« in potrebi po praktičnem in uporabnem znanju (ter pri tem spregledajo, da vse univerzitetne panoge *razen* humanistike že dolgo proizvajajo ravno praktična in uporabna znanja), medtem ko zagovorniki in zagovornice javno financirane in avtonomne univerze govorijo o univerzi kot hramu duha in obrambi svete zapuščine humanizma (pri čemer pozabljajo, da duh in humanizem vladata le v panogi humanistike, da je bil eksorcizem konstitutivno dejanje moderne pozitivne naravoslovne znanosti in da današnje tehnokratsko družboslovje že desetletja ni več humanistično). A dejansko je humanistika najbolj na udaru neoliberalnih reform univerze ravno zaradi svojega specifičnega položaja ter neoliberalen napad na humanistiko, ki je, sploh v zadnjem desetletju, izjemno nasilen in uničujoč, ne predstavlja posebnega primera splošnega procesa neoliberalnih reform univerze, temveč poseben primer posebnega procesa, ki je značilen le za polje humanistike. Medtem ko se v poznem kapitalizmu vprašanje avtonomije naravoslovja niti ne postavlja (naravoslovje mora delovati po lastnih pravilih in organizacijskih načelih *ravno zato*, da bi lahko produciralo odkritja, uporabna in nujna za industrijo – splošna neavtonomija naravoslovja je pogoj za njegovo konkretno avtonomijo) in je lahko družboslovje na enak način za kapitalizem uporabno pod pogojem, da se reorganizira in preusmeri od obče sociologije, psihologije itn. h konkretnim, aplikabilnim raziskavam ter poveča vlogo statističnih metod in svojo epistemologijo ter način organizacije približa naravoslovnima, humanistika predstavlja polje dejanske avtonomije, produkcije

vednosti, ki je (denimo filozofija, literarna teorija, zgodovina umetnosti itn.) za neoliberalni kapitalizem dejansko povsem neuporabna in, v neoliberalni retoriki, odvečna.

Humanistika predstavlja panogo teoretske produkcije, ki na nobeni točki, ne pri tehnoloških inovacijah, ne pri organizaciji delovnega procesa, ne pri trženju in prodaji, ne pri organizaciji storitev, ki omogočajo splošno infrastrukturo za razširjeno reprodukcijo kapitala in (zdravstvo, šolstvo, kultura) reprodukcijo delovne sile, ni koristna za reprodukcijo kapitalističnega sistema. Proces *budget cuts*, ukinjanja smeri, programov in oddelkov in množičnega odpuščanja univerzitetnih delavcev in delavk je zato v veliki večini primerov usmerjen proti humanistiki in ni značilnost neoliberalnega odnosa do univerze ali znanosti v celoti – hkrati s odvzemanjem sredstev oddelkom za filozofijo in odpuščanjem zgodovinarjev in antropologov se, na globalni ravni, vse več javnih in korporacijskih sredstev namenja za ustanavljanje podjetniških inkubatorjev, uporabno-pravnih fakultet ali oddelkov za to ali ono vrsto *managementa*. Neoliberalna izobraževalna politika ne pomeni barbarstva, ki slepo uničuje vse velike duhovne dosežke evropske civilizacije – če kaj, se produkcija znanja v času neoliberalizma (v Evropi to pomeni od polovice devetdesetih, od Maastrichtske pogodbe, Lizbonske strategije in uvedbe posebnega, mehkega ali *embedded* /Angelis 2003/ tipa evropskega neoliberalizma naprej) povečuje in širi izven univerzitetnega geta - za katerega so značilni težavnost vstopa in stroga hierarhična organizacija, ki preprečuje hitra karierna napredovanja in širjenje novih idej ter znanj – in diverzificira tako v svojih organizacijskih (*think tanks*, inkubatorji, centri znanja, številne nove neformalne izobraževalne institucije) kot vsebinskih (nove discipline kot so študije organizacij, kibernetike in informacijske vede, nove ekonomske in pravne poddiscipline itn.) formah. Ne gre za to, da bi družba znanja pod všečno retoriko skrivala zloben načrt za uničenje znanja – znanje se danes dejansko intenzivno producira in cirkulira in vlade prebivalstvo celo spodbujajo k vseživljenjskemu učenju. (Evropski parlament in svet 2006) A družba znanja je družba specifičnih, za kapital koristnih in uporabnih znanj, zato je v njej humanistika problematična. Vseeno, pravo vprašanje ni kako da se je humanistika, ta nosilka in producentka moralnih in duhovnih vrednot evropske civilizacije, znašla na udaru neoliberalnih reform sedaj – pravo vprašanje je, kako to, da je, kljub svoji, danes že razvpiti, neuporabnosti za kapitalizem, tako dolgo preživela.

Dejstvo, da je humanistika danes privilegirana tarča neoliberalnih napadov in mesto najbolj breobzirnega neoliberalnega divjanja – in obenem mesto najbolj množičnih in politično

artikuliranih uporov proti neoliberalnim reformam univerze in proti neoliberalizmu kot takemu – nas ne sme zavesti v iluzijo, da je na humanistiki kaj samo po sebi subverzivnega ali antikapitalističnega. Na predvečer maja '68 so situacionisti (1997) lucidno razdelili tedanjo univerzitetno produkcijo na tehnokratski del, namenjen produkciji srednjih (inženirskih, managerskih, upravnih, pisarniških, pravniških, bančniških idr.) kadrov – kar ustreza naši opredelitvi družboslovja zgraj – in del, namenjen (re)produkciji buržajske visoke kulture. Ta je imela v obdobju klasičnega liberalnega kapitalizma v devetnajstem stoletju in še kasneje, v obdobju razrednega kompromisa in reguliranega kapitalizma sredi dvajsetega stoletja, pomembno vlogo pri produkciji razredne distinkcije (Bourdieu 2009) med visoko buržazijo ter delavskim in malomeščanskim razredom (malimi trgovci, nižjimi uradniki in pisarniški delavci) – poznavanje literature, umetnosti in filozofije je bilo privilegij buržajskih boemov, katerih družbena funkcija je bila vpostavljanje in ohranjanje simbolne razredne stratifikacije. Literati, učenjaki in filozofi so bili v takratni zgodovinski situaciji neproduktivna razredna frakcija buržoazije, ki je imela zelo pomembno simbolno družbeno vlogo - skrbela je za *finer points* razredne delitve in čuvala večni plamen »duhovnih vrednot«, ki, tako kot ločitev delavcev od produkcijskih sredstev na ekonomski, na simbolni ravni vzpostavljajo razredno delitev kapitalistične družbe. Duhovne vrednote humanistike v tej zgodovinski situaciji predstavljajo tisto, kar Bourdieu imenuje distinkcija po kulturnih, literarnih, duhovnih in intelektualnih preferencah, omiko, manire in uglaženost, erudicijo in prefinjenost, elokventnost in diskretni šarm, ki visoko buržoazijo ločuje od prostaškega, neizobraženega in kulturno inferiornega delavskega razreda ter filistrskega malomeščanstva. Humanistika je do osemdesetih let dvajsetega stoletja predstavljala duhovno »nadstavbo« ekonomske dominacije buržoazije in dejstvo, da je danes v nemilosti, ne pomeni, da je v njej karkoli inherentno subverzivnega ali antikapitalističnega, temveč je učinek sprememb v razredni kompoziciji buržoazije v času neoliberalne kontrarevolucije.

V zgodovinski situaciji neoliberalnega kapitalizma (tudi v njegovi »mehkejši« evropski različici) logika akumulacije simbolnega kapitala buržoazije ni več drugačna ali ločena od logike akumulacije ekonomskega kapitala (Groh-Samberg in Schöller 2006) – prestiž, ugled in družbeno priznanje danes buržajskim intelektualcem ne prinaša več humanistična omika, temveč poznavanje gospodarskega prava, redno branje *The Economist* in *Financial Times*, informiranost o trenutnih gospodarskih trendih in »nos« za investicije. Figuri robatega industrialca in

omikanega buržjskega profesorja se združita. Humanistika postane odveč, saj intelektualni kapital, potreben za vzpostavljanje in vzdrževanje simbolne razredne delitve od osemdesetih naprej postane poslovna in finančna erudicija in ne več klasiki svetovne književnosti, filozofija ali poznavanje opere ali renesančnega slikarstva. Obramba *statusa quo* v humanistiki s stališča duhovnih vrednot humanizma je zato naivna in politično neproduktivna – tisti, ki se danes odločajo za čedalje bolj ekstravagantno kariero humanističnih učenjakov, končajo kot brezposleni in so, namesto ugleda in prestiža, deležni posmehovanja in prezira, obenem pa kritika neoliberalizma kot antiintelektualnega barbarizma spregleda njegovo izjemno produktivnost in številne transformacije, ki jih - v imenu uvajanja družbe znanja - izvaja na področju celotnega intelektualnega polja, produktivnost, ki je veliko bolj problematična kot sam napad na humanistiko. Kritika neoliberalizma s stališča žlahtnega humanizma - ki je slepo za dejstvo, da »tako kot ni kulture brez barbarstva, tako je barbarska tudi tradicija, ki skrbi za prehajanje kulturnih dobrin iz rok v roke« (Benjamin 2003, 218) -, je današnji antikapitalizem za idiote, katerega skrajni politični domet je ohranitev humanistike kot nekakšnega rezervata za ekscentrične akademike in izobraževalnega obrata za produkcijo družbeno odvečnih in strukturno brezposelnih intelektualcev.

A to ne implicira cinične politične perspektive, po kateri so aktualni antikapitalistični boji v univerzitetnem kontekstu, ki so večinom skoncentrirani na filozofskih fakultetah, nujno naivni in neproduktivni – naivna in neproduktivna je le tista dimenzija teh bojev, ki temelji na duhovnih vrednotah in korporativističnem boju za ohranitev pravic in privilegijev humanističnega profesorskega ceha. Do nedavno začiten nacionalni park humanistike je bil, v zgodovinski situaciji avtonomnega in javno financiranega univerzitetnega polja, relativno prost razrednega boja in procesov, značilnih za sodobne oblike prvotne akumulacije, zato ne preseneča, da je njegovim profesorjem uspelo razviti teorije o koncu razrednega boja, postindustrijski družbi in postmoderni politiki diskurzivne konstrukcije identitet. Neoliberalni napad na svojo privilegirano družbeno pozicijo, poskuse privatizacije univerze, zmanjševanje sredstev in množična odpuščanja, tj. procese, skozi katere je na do nedavno javno in avtonomno univerzo vdrl razredni boj v svoji najbolj neposredni in odkriti obliki, so zato humanistični profesorji lahko interpretirali le kot napad na svoje svete duhovne vrednote in odpor proti njemu lahko politično artikulirali le kot krik čuvarjev večnega ognja humanizma proti neoliberalnemu barbarstvu. A po drugi strani so tisti, ki so se znašli na *receiving end* razrednega boja, pokazali veliko večjo teoretsko in

politično lucidnost. Izročitev univerze evropskemu trgu znanja ter procesa njene »podjetizacije« in »managerizacije« so za nižji akademski kader, za raziskovalce, asistente in podiplomske študente, pomenili klasično kapitalistično trganje tradicionalnih, osebnih in duhovnih vezi ter začetek kapitalističnega izkoriščanja v njegovi neposredni obliki. V preteklih nekaj letih se je pokazalo, da je razlika v socialnem statusu med prekarnim (pogodbeno, na določen čas, honorarno zaposlenim) najemniškim nižjim akademskim kadrom in etabliranimi profesorji dovolj široka, da je mogoče vmes poriniti barikado (Komelj 2006).

Strukturni organizacijski problem humanistike v neoliberalnem družbenem kontekstu je namreč, da ne producira delovne sile za trg, temveč za lastno reprodukcijo – študij humanistike lahko prinese le delovno mesto profesorja humanistike. Študij humanistike predstavlja vajeniško dobo za življenje humanističnega intelektualca, za katerega je vse manj delovnih mest tako na univerzi kot na splošno – obenem pa humanistika ne more izvesti mehke tranzicije v podjetništvu in gospodarstvu prijaznejšo produkcijo znanja, saj nima s čim prispevati ne k industriji, ne k organizaciji delovnega procesa, ne k storitvenemu sektorju, medtem ko so zgodovinski pogoji za njeno prestižno družbeno funkcijo generatorja buržajske visoke kulture izginili. Študentje in študentke humanistike, ki so večinski udeleženci in udeleženske aktualnih bojov proti komercializaciji univerze in komodifikaciji intelektualne produkcije, so zato svoj revolt artikulirali kot revolt proti naraščanju nezaposlenosti in povečevanju socialnih razlik na splošno, kot antikapitalistični boj, v katerem so reartikulirali koncepta javnega in družbene solidarnosti proti neoliberalnima konceptoma konkurence in družbene selekcije.

Po drugi strani so se nižji akademski delavci in delavke znašli v zgodovinski situaciji, v kateri so razmere same zahtevale, da svoj boj teoretsko in politično artikulirajo kot razredni boj proti lepodušniškemu stokanju akademskih mandarinov, ki so si med prevzemanjem privatne osebne kontrole nad projekti in redkimi preostalimi viri financiranja humanistike vzeli še kakšno minuto ali dve za vznesene pridige o humanističnem etosu in kulturi. Nekdanje pripravništvo za posvetitev v misterije humanistike je postalo klasično kapitalistično izkoriščanje prekarne mladih intelektualnih delavcev s strani akademskih mandarinov – in zora realne subsumpcije v polju humanistike počasi prebuja od teorij postindustrijske in postmoderne družbe omamljene humanistične intelektualce, katerih privilegiranost v času socialne države in avtonomne univerze je bila reka Stiks, ki jih je naredila neranljive za marksistični »ekonomski determinizem« in dovzetne za teorije diskurzivnih konstrukcij. V aktualnih razmerah na univerzi se čedalje bolj

jasno zarisujeta dve osnovni fronti razrednega boja – boj študentov proti socialnemu izključevanju, strukturni brezposelnosti in terorju »fleksibilnega« trga delovnega sile, kjer je sovražnik kapitalistični sistem v celoti, in bolj lokaliziran, sindikalističen boj mladih intelektualnih delavcev in delavk za izboljšanje delovnih pogojev, višje plače in avtonomijo delovnega procesa. Historično materialistične analize in kritike izkoriščanih v univerzitetnem polju so v ostrem in jasnem nasprotju s humanističnim moraliziranjem njihovih izkoriščevalcev in predstavljajo dve politično antagonistični poziciji v razrednem boju znotraj univerze. Ohranjanje humanističnih duhovnih vrednot ne more predstavljati osnove za boj proti komercializaciji in privatizaciji univerze – lahko le utrdi pozicije in privilegije akademskih mandarinov -, to lahko predstavlja le historično materialistična analiza aktualnih razrednih bojev v polju humanistike – kot polju, ki je najbolj na udaru neoliberalnih reform in ki se obenem poskuša rešiti z brutalnim zmanjševanjem stroškov in intenzivnim izkoriščanjem mladega akademskega kadra -, saj tisti, ki danes v univerzitetnem polju delajo v nemogočih delovnih pogojih in za mizerne honorarje potrebujejo humanistične vrednote še manj kot neoliberalizem.

6.2.2 *Kaj je tovarna? Teorija strojev in realna subsumpcija*

Toda stroj ne deluje le kot premočen konkurent, ki je zmeraj pripravljen, da naredi mezdnega delavca »odvečnega«. Kapital ga glasno in namerno proglašča in uporablja kot delavcu *sovražno silo*. Stroj postane najmočnejše *bojno sredstvo* za pobijanje periodičnih delavskih uporov, stavk itd. proti *avtokraciji kapitala*. Kakor pravi *Gaskell*, je bil parni stroj od svojega početka dalje nasprotnik »človeške sile«, ki je kapitalista usposobil, da je odbil naraščajoče delavske zahteve, ki so grozile, da bodo šele komaj uvedeni tovarniški sistem spravile v krizo. Lahko bi napisali celo zgodovino iznajdb od leta 1830 dalje, ki so nastale samo za obrambo kapitala proti delavskim uporom. (Marx 1961, 492-493)

Lahko to zgodovino strojev pišemo tudi po »informacijski revoluciji« in nastopu »postindustrijske družbe«, ko so elektronski stroji, posebej računalniki in komunikacijske naprave, prevzeli vlogo, ki so jo v času industrijske revolucije imeli parni stroji? V akademski sociologiji in ekonomiji je, ponovno, vse idilično – sam koncept postindustrijske družbe sugerira prelom s klasičnim, industrijskim kapitalizmom, bedo manchesterskih delavcev, oblaki dima ter kapitalističnimi debeluhi s polcilindri in žepi, polnimi zlatih novcev. Novi, kognitivni kapitalizem naj bi bil čist, učinkovit, tehnološki, digitalen, *smooth* in brez trenj, brez uničevanja

narave, proletariata, stavk, nesreč pri delu in razrednega boja, svet inovativnih, iniciativnih, drznih in mobilnih podjetnikov, opremljenih s najsodobnejšo tehnologijo, ki svoje priložnosti iščejo v virtualnem svetu globalnega trga. Ta idilična podoba se sesuje takoj, ko, kot Marx v *Kapitalu*, sestopimo iz bučne površine trga, na katerem se zabavajo borzni posredniki in kreativci s filmskimi nasmehi, v mračno in skrito podzemlje produkcije.

V tovarni Foxconn (enem od največjih svetovnih proizvajalcev elektronskih naprav, ki izdeluje tudi najnovejšo Applevo igračko iPad) v kitajskem industrijskem mestu Šenzen je spomladi leta 2010 deset mladih migrantskih delavcev – ki so jih z doma pregnale kapitalistične reforme na kitajskem podeželju - naredilo samomor zaradi depresije, izčrpanosti in nečloveških delovnih razmer (deset do dvanajst urni delovni dnevi, ki se začnejo ob štirih zjutraj, vojaška disciplina v tovarni, konstantno stoječe delo brez odmorov, slaba osvetlitev in zračenje, pomanjkanje komunikacije in družabnega življenja – delavci živijo v barakah zraven tovarne -, nizke plače, ki ne omogočajo eksistenčne osamosvojitve, pomanjkanje možnosti kariernega napredovanja ... /Coonan 2010/). Drugi značilen primer je način »kognitivne« produkcije v Silicijevi dolini, Meki oznanjevalcev postindustrijske in informacijske družbe, ki zadnje čase obseda tudi aktualnega predsednika vlade (Tehnološka agencija Slovenije 2010), za katerega (način produkcije, ne predsednika vlade) so značilni velika intenzivnost izkoriščanja slabo plačanih in »fleksibilno« najetih migrantskih delavcev, nevarno delo s številnimi toksičnimi substancami, slabi delovni pogoji, rasna segregacija, spolna diskriminacija in intenzivno onesnaževanje naravnega okolja (Park in Pellow 2002). Današnji kapitalizem izgleda čist in človeku prijazen le, dokler ostajamo na površini, v čudovitem svetu realnočasovnih transakcij, globalnega prenosa znanja, podjetniških sinergij in *yuppiejevskih* elektronskih *gadgets*²⁵ - a

²⁵ Mathews in Cho (2000) tako pišeta o vzponu vzhodnoazijske elektronske industrije z gledišča uprav velikih podjetij in podjetniškega duha in, povsem brez ironije, opisujeta življenjske zgodbe velikih duhov, kot so bili korejski podjetnik Lee, ki je obogatel kot vojni profiter in kasneje osnoval Samsung (Mathews in Cho 2000, 105-106), ekonomiji, temelječi na znanju zelo naklonjeni vojaški diktator Park, velik občudovalec japonskega vojaško-industrijskega kompleksa, od katerega je v času japonske okupacije Mančurije dobil navdih za svoje kasnejše politične in poslovne projekte (Mathews in Cho 2000, 149) ali tajvanski industrijski šampion Li, ki je na Tajvanu osnoval prve izvozne cone po vzoru britanskih kolonialnih *duty free* proizvodnih enklav (Mathews in Cho 2000, 159). V njuni zgodbi se delo in delavci pojavijo le v obliki sprotih opomb – tako je eksploatacija poceni delovne sile omenjena kot »konkurenčna prednost« (Mathews in Cho 2000, 111-112, prevedel P. K.), medtem ko so brutalne delovne razmere v vzhodnoazijskih elektronskih tovarnah opisane z ljubkim evfemizmom »stabilno in varno okolje za multinacionalke« (Mathews in Cho 2000, 204, prevedel P. K.). Kasneje avtorja z navdušenjem opisujeta razmere v Maleziji, ki je, za razliko od Singapurja, v procesu »modernizacije« niso ovirali militantni sindikati, kar je omogočilo »stabilne in učinkovite delovne razmere za multinacionalke« (Mathews in Cho 2000, 228, prevedel P. K.) – a toliko bolj nečloveške delovne razmere za mlade ženske, ki predstavljajo večino delovne sile v malezijskih elektronskih delavnicah (Ong 2010). Tudi ko delo v *business literature* dobi svoj *cameo appearance*, tam nastopa le

enako je bilo z angleškim industrijskim kapitalizmom dokler je bil teoretski horizont liberalne politične ekonomije omejen na sfero cirkulacije. Še Adam Smith je moral - kljub siceršnjemu strastnemu zagovarjanju prostega trga - ko je pisal o procesu produkcije, priznati, da tovarniško delo delavca intelektualno, emocionalno in telesno uničuje (Smith 2002, 1040-1041). Kljub oznanjanju zgodovinskega preloma med industrijskim in »kognitivnim« kapitalizmom idilične pravlјice meščanskih družboslovcev po svoji strukturi ostajajo enake, menjajo se le tematike in junaki – namesto vizionarskih industrialcev podjetni kiborgi in namesto mešetarjenja s papirji mešetarjenje s številkami na računalniških ekranih.

Vsakdanja izkušnja in znanstvene raziskave (Henwood 2005; Huws 2005; Doogan 2007) dela v visokotehnološki produkciji z »visoko vsebnostjo znanja« ne potrjujejo teh vznesenih prerokb. Morda v sferi trga res prevladuje mrežna, horizontalna organizacija (Castells 1999), a v sferi produkcije še vedno vlada despotizem kapitala. Nikoli ni odveč spomniti, da je računalnik grdo dete ameriškega vojaško-industrijskega kompleksa in hladne vojne ter da je bil izumljen za namene učinkovitejše in optimalnejše koordinacije vojaških operacij in izvajanja hierarhične vojaške komande.

Obljuba kiborških ved je bila, da bo računalnik pomagal pri doseganju centralizirane komande (Mirowski 2008, 284) /.../ do zelo pred kratkim si je bilo zelo težko zamisliti kakršnokoli obliko racionalnosti (algoritmične ali ne), ki ne bi bila centralizirana, hierarhična in stalno v strahu pred izgubo »top-down« nadzora. To je glavni razlog zakaj je množica »fin-de-siecle« eskapad o demokratičnem potencialu računalnikov in interneta tako bizarna in tako boleče nesmiselna. (Mirowski 2008, 307, prevedel P. K.)²⁶

Ko je, po svojem zgodovinskem debiju v drugi svetovni vojni, kjer njegov razvoj narekuje potreba razviti avtomatski elektronski sistem za protizračno obrambo in vodene izstrelke, računalnik kasneje prenesen v svet produkcije, se hitro pokaže njegova večstranska poslovna uporabnost. Kot prvo, računalnik omogoča učinkovitejšo organizacijo transporta in komunikacij. Kot drugo, računalnik omogoča učinkovitejše delovanje, večjo zanesljivost in boljše povezovanje med posameznimi deli tovarniške mašinerije – kar oboje še ostaja v okvirih starega načina industrijske organizacije, ki mu uvajanje elektronske tehnologije le omogoči zanesljivejše funkcioniranje in večjo produktivnost. Prava sprememba se zgodi v sektorju »kognitivne

kot povsem sekundaren in pogosto nezanesljiv, a na žalost nujen materialni pogoj spiritualnih dogodivščin velikih podjetniških duhov.

²⁶ In podobno posrečena kot trditev, da ima sablja neskončen potencial za odpiranje steklenic šampanjca.

produkcije«, v kulturi, umetnosti in znanosti, kjer sodobnejši in zmogljivejši računalniki prevzamejo nase delo arhitektov, oblikovalcev, fotografov, matematikov, glasbenikov in empiričnih raziskovalcev. Delo umetnikov in znanstvenikov, ki je do razvoja najsodobnejše generacije računalnikov (medtem ko so tudi primitivnejši računalniki lahko že veliko prej nadomeščali enostavno delo tajnic in nižjih uradnikov) še ohranjalo svojo mojstrsko avtonomijo in bilo delano na manufakturni način, z dolgimi vajeniškimi dobami, mitom individualnega genija in veščino samó kot »misterijem« - do posvetitve v katerega se je bilo moč dokopati le skozi mukotrpe in slaboumne rituale habilitacij, inavguracij in pontifikacij -, je v zadnjih dvajsetih letih postalo vse bolj standardizirano in vse bolj odvisno od stroja oziroma konstantnega kapitala, z vse manjšo vsebnostjo živega dela oziroma variabilnega kapitala. »Tako kot je termodinamika dala mero za primerjanje vseh vrst porabe človeške telesne energije, nam Turingov stroj omogoča kvantitativno videti veččine.« (Caffentzis 2007, 52, prevedel P. K.) Če so mehanske ure v osemnajstem stoletju uvedle časovno disciplino in omogočile meriti delo v enotah abstraktnega časa (in tako formalno podrediti manufakturno delo kapitalu /Postone 1993, 286-307/) in so parni stroji v devetnajstem stoletju omogočili meriti enostavne gibe rok in jih podrediti ritmu mehanskega stroja, danes računalnik omogoča razdelitev intelektualnega dela na posamezna specializirana opravila, njegovo standardizacijo in kvantifikacijo.

/.../ za Babbagea /ekscentričnega izumitelja stroja, ki je bil (sicer nerealizirani) predhodnik računalnika, op. a./ je velika prednost delitve dela izoliranje repetitivnih komponent vsakega dela, ki ne zahtevajo visoke kvalificiranosti (Mirowski 2008, 33) /.../ fragmentacija delovnega telesa v posamezne module in kasnejša rekombinacija teh komponent glede na zamisli in diktat tovarniškega gospodarja (Mirowski 2008, 34) Babbage je nadomestil človeka s strojem v dejavnostih, ki so pomenile širjenje domene industrijske tehnologije na področje človeške misli. (Mirowski 2008, 39, prevedel P. K.)

Intelektualna ali »kognitivna« produkcija je ostala avtonomna, manufakturna in le formalno podrejena kapitalu le dokler tehnološki razvoj ni omogočil njene kvantifikacije in standardizacije ter s tem realne subsumpcije pod kapital. Današnje merjenje moči med biznisom in univerzo ne pomeni dokončne potrditve teorij o postindustrijski družbi ali kognitivnem kapitalizmu, temveč, nasprotno, ravno industrializacijo univerze oziroma prehod od univerze kot manufakture k univerzi kot tovarni. Prihod »ekonomije, temelječe na znanju«, ne ovrže marksizma kot zastarele, le za zgodovinske razmere industrijskega kapitalizma primerne kritike, temveč

nasprotno, historično materialistična analiza procesa produkcije v »družbi znanja« ovrže teorije postindustrijske družbe (Huws 1999), ki, prej kot dejansko razlago sodobnega kapitalizma, predstavljajo stoletja star trik meščanskih moralnih filozofov, ki se, glede na svoje duhovne prioritete pričakovano, vedno raje ukvarjajo s tržnim mešetarjenjem uglajenih *gentlemen* kot z mračnim in umazanim *underbelly* dejanskega produkcijskega procesa. Za meščansko znanost je bila ekonomija vedno »breztežna«, radostni ples svobodnih racionalnih akterjev, in tu se današnji družboslovci držijo tradicije, medtem ko je proces dejanske industrijske produkcije še vedno enako problematičen, čeprav nas sodobno družboslovje poskuša prepričati, da je najbolj nevarna stvar v »informacijski dobi« potencialna ogroženost posameznikove zasebnosti na internetu (in ne denimo zastrupljanje pitne vode s kemikalijami, ki se uporabljajo pri produkciji elektronskih naprav /Park in Pellow 2002, 59-85/).

Za razliko od meščanske znanosti in filozofije koncepta industrije in tovarniškega režima v historično materialistični perspektivi nista pojmovana fetišistično ali kot zgodovinsko fiksna – industrija je vsako družbeno polje, ki je realno subsumirano pod kapital in tovarna je vsaka produkcijska enota, v kateri je delovni proces organiziran na industrijski način. Tovarne ne določajo modri kombinezoni delavcev, para, ki bruha iz strojev, ali enostavni gibi rok in industrijske družbe ne vsakdanje navade delavcev, dimniški *skyline* mest ali specifična modalnost buržujske visoke kulture.

/.../ nobena socio-tehnološka konfiguracija meznega dela ni nikoli globalno dominantna. Obstaja mnogo socio-tehnoloških načinov komodifikacije meznega dela /.../ družbena oblika meznega dela je zato »enotnost v različnosti«. (Camfield 2007, 37) Problem tu je kaj mislimo z industrijo. Je to samo produkcija materialnih dobrin /.../ ? Za Marxa je industrija pomenila blagovno produkcijo, organizirano okrog »sistema strojev«, ki ga upravlja »združeno delo« in ki je namenjena ekstrakciji presežne vrednosti. V tem smislu industrija ni nujno omejena na produkcijo materialnih blag, saj lahko pomeni tudi produkcijo komodificiranih storitev, od zdravstva /.../ do financ. Storitve v sodobnem kapitalizmu so pogosto industrijske v smislu, da so delavci organizirani skozi natančno delitev dela v delovnem procesu, za katerega so ključni ne le stroji, temveč tehnološki sistemi. (Camfield 2007, 39, prevedel P. K.)

Teorijam postindustrijske družbe spodleti zaradi kulturnega determinizma – ne gre za to, kako so delavci in kapitalisti oblečeni, na kakšen način govorijo in kateri stroj prve spreminja v svoje priveske, medtem ko drugim omogoča gosposko postopaštvo (Marx 1961, 421), temveč za

to, da so današnji »kognitivni« delavci organizirani na strukturno isti način, le z drugačnimi stroji (ki jih zahteva kognitivna narava njihovega dela) kot delavci v Manchestru v 19. stoletju – ne gre za proces »kongitivizacije« ali »informacionalizacije« celotne produkcije, temveč za proces proletarizacije intelektualnih in kulturnih delavcev in delavk. (Caffentzis 2010; Yates 2010) Medtem ko kapitalistom samim ni nerodno imenovati novih oblik univerze izobraževalna industrija (termin je skovala ameriška investicijsko bančniška firma EduVentures /Light 1998/), imajo nekateri levičarski kolektivi uporniških študentov in mladih akademikov še vedno težave z razumevanjem situacije in ostajajo pod vplivom meščanskih teorij sodobnega kapitalizma. Kolektiv EduFactory je tako, kot je očitno že iz imena, sprejel realnost transformiranja univerze v tovarno, a še vedno znotraj intelektualnega horizonta, ki ga določajo teorije postindustrijske družbe. Tako naj bi bila univerza ne klasična kapitalistična tovarna, temveč tisto, kar je bila nekoč tovarna – za EduFactory industrijska tovarna ni model aktualnih reform univerze, temveč je univerza model tovarn v postindustrijskem, postfordističnem in kognitivnem kapitalizmu. (Edufactory 2007) Takšen pogled je, iz dosedaj naštetih razlogov, naiven in zgodovinsko slaboviden – preden razglušamo usodno zgodovinsko novost (in obenem, zaradi njene domnevne nekvantifikabilnosti, potencialno subverzivnost) kognitivne produkcije v kapitalizmu, se je dobro spomniti, da je katoliška cerkev že v času, ko je bil kapitalizem še zelo nov, nebogljen in lokaliziran pojav, prakticirala prodajo odpustkov, in da ji kvantifikacija in komodifikacija te panoge kognitivne produkcije ni povzročala posebnih preglavic -, obenem pa je tudi politično problematičen, saj je elitističen in reproducira hierarhije znotraj delavskega razreda ter delitev na manjvredne proizvodne in večvredne intelektualne delavce. (Caffentzis in Federici 2007)

*./.../ strateški poudarek na produkciji znanja ./.../ ni dokaz »tendence« po spreminjanju vsega dela v »kognitivno delo«, ki naj bi naznanjala novo fazo kapitalizma (kognitivni kapitalizem). Prej smo soočeni z novim valom privatizacij in disciplinskih integracij ./.../ strahotno nevarno je proučevati ta novi val z iluzijo, da je sedanji poudarek na produkciji znanja s strani institucionalnih agentov kapitala karkoli drugega kot instrument konkurenčnosti, kapitalistične rasti, novih oblik privatizacije in komodifikacije življenja, in, *posledično*, globalne razredne stratifikacije. (Angelis 2007, 75, prevedel P. K.)*

A obenem proces industrializacije univerze ne pomeni, da se je potrebno boriti za nostalgično vizijo klasične avtonomne univerze. Univerza kot manufaktura je komaj kaj boljša kot univerza kot tovarna, saj je, kot vsaka manufaktura, hierarhična, nazadnjaška, kulturno elitistična in

ekskluzivna, gerontokratska in patriarhalna. Mladi akademiki, posebej ženske, napredujejo počasi in se na vsakem koraku spotikajo ob kaprice starih posestnikov »misterija«, hierarhije so arbitrarne in protokoli ter bonton naporni, arhaični in pogosto bizarni (vijoličasta oblačila in nenavadni obeski okoli vratu na zborovanjih višje kaste akademskega *establishment*). Mojstri so večinoma neproduktivni, dolgočasni in arogantni ter večino svojega časa in energije posvečajo dvornim intrigam na račun *quality time* s študenti ali teoretske produkcije. Te očitne slabosti manufakturnega univerzitetnega sistema so obenem glavni argumenti neoliberalcev za reformo univerze – in bojevati se za klasično avtonomno univerzo pomeni pomagati ostarelim mojstrom še nekaj časa ohranjati njihove privilegije, medtem ko srca upravičeno besnih študentov osvajajo neoliberalni reformisti. Zato je potrebno koncept avtonomije univerze preformulirati – avtonomija pomeni odpor proti alienirani intelektualni produkciji in boj za kolektivni, demokratični in samoupravni nadzor nad delovnim procesom, delovnimi orodji, delovnim časom ter sredstvi financiranja, ne boja za ohranitev razrednih delitev oziroma razrednih privilegijev univerzitetnih mandarinov.

6.2.3 *Kaj je družba znanja? Delo, kapitalistična disciplina in avtonomija v univerzitetni tovarni*

Lorenz (2006) razliko med tradicionalnim - humanističnim in razsvetljenskim - pojmovanjem pomena znanja v družbi ter med aktualno evforijo v zvezi z družbo znanja pojasni s tem, da danes univerze postajajo podjetja in akademiki podjetniki – gre torej za znanje, ki je neposredno ekonomsko koristno in uporabno ter za način produkcije znanja, ki ga usmerjajo imperativi sodobnega kapitalizma. V luči naše dosedanje analize lahko to definicijo še preciziramo in zaostriamo: družba znanja je družba, v kateri stanje tehnološkega razvoja omogoča in politične razmere določajo standardizacijo, kvantifikacijo in komodifikacijo kulturne in intelektualne produkcije ter kjer poteka proces realne subsumpcije intelektualnega in kulturnega dela pod kapital. V primeru univerze to pomeni, da ima ta štiri osnovne funkcije: produkcijo višje rangirane delovne sile kot tega, kar je Foucault (2008, 226) imenoval »veščinski stroji«; produkcijo novih organizacijskih in managerskih rešitev; produkcijo statističnih raziskav, uporabnih za namene trženja in upravljanja s prebivalstvom; in, produkcijo tehnoloških inovacij

za industrijo, medtem ko klasična funkcija humanistike, (re)produkcija visoke buržujске kulture, odpade.

Tehnološki pogoj družbe znanja je razvoj računalnikov – ki se začne kot socialni eksperiment iz delitve dela na prehodu med osemnajstim in devetnajstim stoletjem

Medtem ko so akademski matematiki organizirali in predpisovali delo, ki ga je bilo treba opraviti, so bili brezposleni frizerji (ki so postali odvečni zaradi zmanjšanja povpraševanja po aristokratskih pričeskah v času Francoske revolucije) najeti, da opravljajo dolgočasno in repetitivno računanje. Kompleksni in zahtevni izračuni so bili razstavljeni na najosnovnejše aritmetične komponente, ki so bile nato predane nizkokvalificiranim in poceni delavcem. Ti frizerji so bili prvi računalniki /.../ (Mirowski 2008, 32, prevedel P. K.)

in se kasneje, v dvajsetem stoletju, mehanizira in avtomatizira –, katerega najpomembnejša neposredna učinka na delovni proces v storitvenem, kulturnem in intelektualnem sektorju sta uvajanje prej nezamisljivo učinkovitih sredstev nadzora na delovnem mestu (kamere in drugi elektronski *surveillance* sistemi ter centralizirano mrežno preverjanje računalniške aktivnosti delavcev in delavk) in fragmentacija ter standardizacija (v žargonu aktualnih izobraževalnih politik EU: »mednarodna primerljivost«) same produkcije. Edina dejansko prelomna novost »informatijske revolucije« je, da se družbena in strojna dimenzija kapitalistične dominacije nad produkcijskim procesom in discipliniranja delovne sile združita. Če sta v devetnajstem in prvi polovici dvajsetega stoletja še ločeni – stroji narekujejo tempo, medtem ko nadzorniki in predelavci v belih haljah tekajo po tovarni s svojimi tabelami in pazijo, da se delavci držijo tempa in ne lenarijo ter merijo učinkovitost njihovih gibov -, danes kamera nadomešča oko predelavca in programi za urejanje besedil sami štejejo natičkane znake in besede ter časovno učinkovitost tipkalca. Razvoj družbenih in strojnih tehnologij kapitalistične dominacije nad produkcijskim procesom s kibernetiko postane en in isti proces. Novost »informatijske dobe« je torej, da se tudi družbena tehnologija nadzora nad in discipliniranja dela sama tehnologizira in avtomatizira.

Splošen družbeni učinek »informatijske revolucije« je, da intelektualni in kulturni delavci in delavke, ki so prej uživali relativno avtonomijo - saj tehnologija ni bila dovolj razvita, da bi omogočala njihovo realno subsumpcijo - postanejo polkvalificirana polrezervna armada delovne sile, ki je konstantno v tranzitu, teka od projekta do projekta in od ene začasne in prekarne zaposlitve do druge (v žargonu EU strategij za povečanje konkurenčnosti gospodarstva:

»zaposljivost«). To je rešitev Dooganovega (2007) paradoksa, ki ga nekoliko posmehljivo formulira s parafrazo Woody Allenove šale o dveh gospeh na kosilu, kjer se prva pritožuje, da je hrana obupna, druga pa ji odgovori: »Pa še porcije so tako majhne!« Doogan na ta način formulira tudi na prvi pogled paradokсно stanje sodobnega trga delovne sile, kjer je nemogoče dobiti službo, obenem pa se delovne dobe podaljšujejo in starost za upokojitev stalno zvišuje. Dejansko razvoj »fleksibilnega trga delovne sile« za kulturnike in intelektualce pomeni oboje hkrati – razvoj visoke tehnologije jim odvzame družbeni status in politično moč in nova organizacija (fleksibilnih) delovnih razmerjih jih nasilno disciplinira, zaradi česar se povečuje intenzivnost in količina dela, a obenem zmanjšuje količina zaposlenosti. Današnji kulturniki in intelektualci delajo več, a v pol- in nezaposlenih, honorarnih pogojih in ne stalno, temveč najemniško – niso dejansko brezposleni, temveč permanentno polzaposleni, delajo več časa, a za manj denarja in v slabših pogojih, z manj socialnih in delavskih pravic. Proces fleksibilizacije trga delovne sile (ki je, za zdaj, zaradi slabe sindikalne organiziranosti kulturnikov in intelektualcev ter dobre ostalih sektorjev, omejen na kulturno polje, ki predstavlja nekakšen laboratorij neoliberalne organizacije delovnega procesa) ustvarja polrezervno armado intelektualnih in kulturnih delavcev in delavk, ki so permanentno na *on hold* in *stand by*, čakajoč na nove projekte in nove pogodbe za določen (ponavadi kratek) čas. A to ni, s perspektive zgodovine kapitalizma, nič posebno novega – enake procese so, preden jim je uspelo izboriti stalne zaposlitve, osem urni delavnik in socialne pravice, doživljali manufakturni delavci ob zori industrijske revolucije:

Tako stroj s povečanjem človeškega materiala za eksploatacijo /.../ povečuje že od početka hkrati tudi stopnjo eksploatacije. (Marx 1961: 448) /.../ najmočnejše sredstvo za skrajšanje delovnega časa se sprevrže v najzanesljivejše sredstvo za spreminjanje vsega življenja delavca .. v delovni čas, razpoložljiv za večanje vrednosti kapitala. (Marx 1961: 462) Negotovost in nestalnost, v katero spravlja strojni sistem delavčevo zaposlitev in z njo njegov življenjski položaj, postaneta /.../ normalen pojav. (Marx 1961: 512) Ta proces delavce neprestano odbija in priteguje, meče sem in tja /.../ (Marx 1961: 513) Narava velike industrije zahteva /.../ menjavo dela, nestalnost funkcij, vsestransko mobilnost delavca. (Marx 1961: 548) /.../ strahota razpoložljivosti bednega delovnega prebivalstva, ki ga hrani kapital v rezervi za svoje spremenljive eksploatacijske potrebe. (Marx 1961, 549, prevedel P. K.)²⁷

²⁷ Delavci, o katerih piše Marx, bi se v žargonu ekonomske politike EU imenovali »fleksibilni«.

Drug pomemben splošen družbeni učinek uvedbe računalniške tehnologije je atomizacija »kognitivnih« delavcev in delavk. Medtem ko so klasični industrijski delavci ter pisarniški delavci in uradniki še vedno fizično skoncentrirani v tovarnah in pisarnah, so tisti, katerih osnovno delovno sredstvo postane računalnik, zaradi globalne internetne mreže in zmožnosti računalnika, da produkte kognitivnega dela z minimalnimi stroški in uporabo časa transportira kamorkoli na svetu, razpršeni in fizično ločeni od svojih tovarišev in tovarišic (v žargonu ekonomskih in izobraževalnih strategij EU: »mobilni«). Čeprav mobilnost pomeni potovanja, razbitje monotonije pisarniškega življenja, spoznavanje novih ljudi in pridobivanje novih znanj in izkušenj, obenem pomeni tudi izolacijo, ki otežkoča učinkovito sindikalno organiziranje in kolektivni boj za delavske pravice kognitivnih delavcev in delavk, ukinja delavsko solidarnost in uvaja odnose konkurence med posamezniki, jih dezorganizira (veliko jih ne pozna svojih delavskih pravic ali pa si jih, zaradi izolacije, pomanjkanja solidarnosti in prekarnosti svojega zaposlitvenega statusa ne upa uveljavljati) – »/.../ razkropljenost delavcev zmanjšuje njihovo odporno silo /.../ zaposlitev postaja čedalje bolj neredna /.../ konkurenca med delavci dosega nujno svoj maksimum« (Marx 1961, 521) - in povzroča njihovo pravno ter politično ranljivost. Mobilnost, še posebej, če je internacionalna, namreč pomeni tudi stalno premeščanje v različne nacionalne kontekste z različnimi ureditvami trga delovne sile, viznimi režimi in ravno pravic, ki izhajajo iz dela, z različnimi plačnimi režimi ter postopki za pridobitev delovnega dovoljenja ter državljanstva. Ta problem ni omejen na mobilno kognitivno produkcijo – situacija je še veliko bolj kritična v primeru migrantskih delavcev in delavk z globalnega Juga in tranzicijske vzhodne Evrope, ki so jih od doma pregnale privatizacije in drugi procesi, značilni za sodobne oblike prvotne akumulacije, v razviti center, kjer delajo pol- ali ilegalno, brez papirjev, kar je podlaga za njihovo brutalno izkoriščanje in nečloveške delovne in življenjske razmere.

Če strnemo, lahko realno subsumpcijo kulturnega in intelektualnega polja opišemo z dvema osnovnima procesoma: mehanizacijo in avtomatizacijo produkcije ter uvajanjem fleksibilnega delovnega režima. Tadva procesa sta podlaga za nasilno discipliniranje kognitivne delovne sile in intenziviranje izkoriščanja kognitivnega dela. Delo v kulturnem in intelektualnem polju čedalje bolj postaja klasično kapitalistično delo, za katerega je značilno, da je brezmejno, vsiljeno in odtujeno (Harvie 2003). To pomeni neskončno produkcijo za potrebe neskončne akumulacije kapitala (univerzitetna produkcija sicer ni del neposredne akumulacije kapitala, a v njej sodeluje posredno, s produkcijo ekonomsko uporabnih in koristnih znanj, strokovnjakov in

tehnologij), katere obseg, način in vsebina niso določeni s potrebami ali avtonomnimi pravili teoretske in umetniške produkcije, temveč so jima vsiljeni od zgoraj kot objektivna sila (tako kot zakon konkurence in nihanja na svetovnih trgih pritiskata na klasično industrijo kot objektivna, neosebna, tuja sila, tako delujejo v univerzitetnem polju izobraževalne strategije EU, mednarodni trendi v visokem šolstvu in raziskovalne zapovedi strukturnih skladov – družboslovci in humanisti nimajo, vsaj če želijo ohraniti svoja slabo plačana in nezanesljiva delovna mesta, druge izbire kot da proučujejo duhamorne EU tematike, kot so mobilnost in družbena vključenost mladih, evropska integracija, kroženje znanja v podjetjih in podobni poniževalni iztrebki evropske izobraževalne industrije), medtem ko je samo intelektualno delo alienirano, kar pomeni, da posamezni delavci in delavke nimajo nadzora ne nad delovnimi sredstvi (metodološki paketi in računalniški modeli *come included*), ne nad delovnim procesom (saj se morajo, če želijo preživeti, udejstvovati v mednarodnih raziskovalnih mrežah, kjer sta delitev in način dela objektivno diktirana od zgoraj, in predstavljati svoje delo na standardizirano in hierarhično organiziranih mednarodnih konferencah),²⁸ ne nad produkti svojega dela (ki morajo ustrezati natančno določenim in, ponovno ter v imenu mednarodne primerljivosti, objektivno diktiranim obrazcem, pravilom citiranja in navajanja literature, načinom argumentacije in metodologijam ter katerih obseg je normiran do zadnjega znaka). Na posameznih univerzah za discipliniranje delovne sile in spoštovanje objektivnih produkcijskih norm skrbijo raziskovalni kapitalisti (Angelis in Harvie 2006), ki privatizirajo dostope do virov financiranja ter mednarodnih raziskovalnih mrež ter skrbijo za komunikacijo med centri odločanja o izobraževalni politiki in posameznimi izobraževalnimi institucijami (komunikacija, ki je enosmerna, *top-down* in strogo hierarhična – se pravi povsem v militarističnem duhu »kibernetske revolucije« in njene obsedenosti s komando in kontrolo).

Če smo še bolj konkretni: v univerzitetnem polju prihod družbe znanja pomeni, da velika količina dela ostaja v svoji neplačani obliki (Wright 2006) (denimo pisanje znanstvenih člankov,

²⁸ Eden največjih absurdov mednarodne konferenčne industrije je – vsaj na področju družboslovja in humanistike -, da so tematike pogosto postmodernistične in poststrukturalistične, da se torej na teh konferencah na ravni vsebine govori o tekočnosti in indeterminantnosti sodobne družbe, o globalnem toku afektov in informacij, o mrežni in dehierarhizirani obliki postmodernih institucij, o lokaliziranih in partikularnih vednostih in diskurzih, medtem ko so na ravni forme organizirane strogo hierarhično (do sivobradih *keynote* govorcev očitno še ni prišel *memo* o krhkosti spolnih identitet in raztapljanju tradicionalnih avtoritet v postmodernem navzkrižju), povsem standardizirane (tudi najbolj predani dekonstruktorji in dekonstruktorke pridno oddajajo *abstracte* in *bioblurbe* ter se držijo vsiljenih dolžin referatov) in utemeljene na kanonu (sestavljene iz nekaj slabih branj Foucaulta iz druge roke, Laclau in Mouffe, Deleuza in Guattarija ter Hardta in Negrija), katerega rigidnost naravnost osmeši večino »avtoritarnih« modernističnih kanonov.

raziskovalno delo podiplomskih študentov, branje znanstvene literature), da se uvajajo nove tehnologije discipliniranja in nadzora intelektualnih delavcev in delavk (prisila k obsesivnemu nabiranju akademskih točk in hiperprodukciji standardiziranih znanstvenih tekstov in referatov, manipulacije zaposlitvenega in akademskega statusa ter mešetarjenje z nazivi, ločevanje delavcev in delavk od dostopa do finančnih, materialnih in simbolnih sredstev za avtonomno teoretsko produkcijo), izkoriščanja (denimo dodatno obremenjevanje mladih raziskovalcev z administrativnimi zadolžitvami, ki ne spadajo v njihove opise delovnih nalog) ter prilaščanja produktov intelektualnega dela.

Primer zadnjega je denimo zelo razširjena in v lokalnem akademskem miljeju vseprisotna praksa sopodpisovanja raziskovalnih kapitalistov k člankom svojih delavcev, kar omogoča uredniška politika znanstvenih revij, ki nerade objavljajo članke še neuveljavljenih raziskovalcev in raziskovalk, saj so njihovi viri financiranja odvisni od ugleda in statusa ljudi, ki pri njih objavljajo. Mladi raziskovalci in raziskovalke tako ne morejo karierno napredovati ne da bi se pustili cinično izkoriščati, saj sta ugled in status raziskovalnih kapitalistov pogoj za objave. Tako so mladi raziskovalci in raziskovalke izkoriščani dvojno – najprej, ko delajo neplačano delo pisanja znanstvenega članka in nato še, ko polovico avtorstva odstopijo raziskovalnemu kapitalistu v zameno za dostop do objav. Logika neplačevanja znanstvenih člankov je sledeča: članki se ne honorirajo neposredno, saj akademikom posredno, ob vsakoletnem obračunu akademskih točk, posredno zvišujejo plače – kar je slaba tolažba za tiste, ki delajo prekarno in nimajo uradnega akademskega ali raziskovalnega statusa, saj ti za svoje delo pisanja niso plačani ne neposredno ne posredno, obenem pa ostanejo še brez polovice avtorstva, vse za medlo obljubo, da jim bodo objave nekoč omogočile vstop v čudoviti svet akademskih hierarhij, spletkarjenj in brezobzirnega izkoriščanja (kar jim obenem raziskovalni kapitalisti poskušajo na vsak način preprečiti, saj bi v tem primeru ostali brez avtorjev »svojih« znanstvenih člankov). Do takrat pa jim ostane neplačano delo, s katerim posredno zvišujejo plače akademskih kapitalistov.

Še en značilen primer – raziskovalno delo podiplomskih študentov in študentk, ki je v zadnjih nekaj letih v Sloveniji postalo obvezni pogoj za uspešno končanje podiplomskega študija. To delo je seveda neplačano in prej koristi oddelkom za tržne raziskave in *marketing* (v družboslovju se producira ogromno podiplomskih raziskav s področja kulturnih preferenc in življenjskih slogov prebivalstva) v firmah, ki prodajajo mobilne telefone ali modne izdelke, kot

pa je relevantno po avtonomnih načelih teoretske produkcije. Kapitalisti, kot vedno, dobijo znanstvene rezultate zastonj (Marx 1961, 438), a v tem primeru je to še posebej problematično, saj so podiplomski študentje ne le prisiljeni zastonj delati raziskave, ki jih ne diktirajo avtonomne potrebe in načela teoretske produkcije, temveč biznis, temveč tudi po končanem podiplomskem študiju – kot doktorji in torej vrhunski strokovnjaki s področij *marketinga*, empirične sociologije ali socialne psihologije – ne morejo dobiti zaposlitve, saj jih oddelki za *marketing* ne potrebujejo – vse potrebne raziskave, statistike in tržne sonde namreč dobijo zastonj (oziroma za kakšno, v primerjavi s povečanim profitom in prihranjenimi stroški najema in plačevanja dodatne delovne sile, skromno provizijo kateremu od univerzitetnih raziskovalnih kapitalistov).

Čeprav trenutna situacija v univerzitetnem in raziskovalnem polju deluje depresivno in brezizhodno, jo moramo misliti dialektično – ukinjanje univerze kot manufakture obenem pomeni trganje tradicionalnih hierarhij in duhovnih mistifikacij, nova razredna razmerja so jasnejša in ostrejša, kar pomeni, da se je lažje organizirati. Prav tako lahko mobilnost delovne sile, fleksibilnost delovnega časa in uvajanje visoke tehnologije iz orožij za zatiranje in discipliniranje delovne sile postanejo instrumenti njene emancipacije: mobilnost lahko, če si izborimo egalitarne zaposlitvene možnosti, poveča pogajalsko moč intelektualnih delavcev in delavk, fleksibilnost delovnega časa lahko postane izhodišče za boj za avtonomen nadzor nad njim in visoka tehnologija je lahko – namesto vertikalno, za namene discipliniranja in nadzora - uporabljena horizontalno v organizaciji razpršenih in atomiziranih intelektualnih delavcev in delavk, saj ne gre za ludizem, temveč za boj proti družbeni obliki izkoriščanja, ki jo omogoča ta ali ona vrsta strojev (Marx 1961, 485).

Osnovne strateške točke boja za delavske pravice v zgodovinski situaciji realne subsumpcije kognitivnega dela pod kapital so: boj za avtonomijo (nadzor nad delovnim časom, delovnimi sredstvi, delovnim procesom in produkti dela) proti alienaciji; boj za plačevanje doslej neplačanega dela (predvsem branja in pisanja znanstvenih tekstov) in za redne, brezpogojne in od projektov neodvisne dohodke (Caffentzis 1975); boj proti privatizaciji konferenc (tj. boj proti kotizacijam in za javne, brezplačne in univerzalno dostopne konference, kar vključuje tudi boj proti znanstvenemu hermetizmu in fahidiotizmu) in znanstvene produkcije nasploh (proti imperativom in zahtevam »gospodarstva«, za neomejen, svoboden, univerzalen in javen dostop do rezultatov znanstvenih raziskav in znanstvene literature) ter, v sodelovanju s študentskimi

aktivističnimi gibanji, proti vsem načinom omejevanja dostopa do visokega izobraževanja ter za brezplačen in univerzalno dostopen študij; in, boj za prostore avtonomne teoretske produkcije (predavalnice, infrastrukturo, tehnološko opremo in publikacije, ki niso pod nadzorom univerzitetne administracije in/ali kapitala). Ker je, kljub vsemu blebetanju o postindustrijski in informacijski družbi, situacija v univerzitetni tovarni klasična, morajo biti klasične tudi metode boja – sabotaža, agitacija, politično izobraževanje, reappropriacija delovnega časa, stavke, blokiranje produkcije in ustanavljanje od študentskih organizacij in univerzitetne administracije neodvisnih delavskih svetov (plenumov). Raziskovalni kapitalisti so le papirnati tigri, ki kilavost svoje intelektualne kompetence skrivajo pod masko birokratskega cinizma in arogance. Čas je, da nas neha biti strah.

7 Sklep

Slavne transformacije dela so kot enako slavne transformacije kapitalizma: ko je bilo vse izrečeno, se nič ni spremenilo. Družboslovni pavljčarji prihajajo in opisujejo stanje: tekoče namesto trdnega, tisto, kar se razblinja v zrak, namesto tistega, kar se nabira po tleh, celota, ki mora postati fleksibilna, produkcija, ki postaja molekularna, moč, ki je povsod in nikjer kot sveti duh, saj je zdaj mikro in nič več makro, in potem še imaterialno, kognitivno, politika, ki je *bios* /.../ – pozabite na ženske in moške iz mesa in krvi, ki se organizirajo za boj. (Tronti 2008, prevedel P. K.)

Od srede sedemdesetih naprej je tako v akademskem polju kot v globalni ekonomski in družbeni ureditvi prišlo do velikih sprememb. V družboslovju in humanistiki so začele prevladovati teorije o postmoderni, mrežni, postindustrijski in informacijski družbi ter družbi znanja – kar je bil učinek same zgodovinske situacije stabilnega in organiziranega (reguliranega) kapitalizma, v kateri se zdijo stare teorije razrednega boja, revolucionarne vloge proletariata in eksploatacije v nekem trenutku smešne in zastarele. Novejše teorije se zato pospešeno »dematerializirajo« ter odmikajo od teoretskega terena in konceptualnega aparata, ki ga je konec devetnajstega in v prvi polovici dvajsetega stoletja (ne glede na to, ali je bil v posameznem nacionalnem kontekstu uradna doktrina ali ne – italijanski intelektualni prostor so tako v dvajsetem stoletju pomembno določali Gramsci in avtonomisti, nemškega Rosa Luxemburg in Frankfurtska šola, francoskega Sartre, Althusser in maoisti, angleškega marksistični zgodovinarji in kasnejši literarni teoretiki ter začetniki kulturnih študij /Anderson 1989/) pomembno določal historični materializem. Ne bi veliko pretiravali (čeprav si je z današnje, postsocialistične in »postmoderne« perspektive kar nekoliko težko predstavljati nekdanji vpliv revolucionarnih teorij na evropsko teoretsko polje), če bi rekli, da je večina teoretskih dogajanj v zadnjih tridesetih letih reakcija na nekdanjo moč in vpliv historičnega materializma – teorije družbe znanje izvirajo iz Hayekove (1945) zavrnitve socialistične ekonomike; teorije postindustrijske družbe zavračajo model klasične kapitalistične industrijske družbe, razdeljene na dva razreda, in poudarjajo večjo socialno kompleksnost (pojav novih družbenih subjektov in rast srednjega razreda) in ekonomsko mnogoterost (rast terciarnega in kvartarnega sektorja in izginjanje klasične težke industrije) sodobnih družb ter zavračajo »poenostavljene marksistične kategorije« (Schiller 1997, 104-109); in, kulturne in diskurzivne študije obračunavajo z »ekonomskim determinizmom«

svojih historično materialističnih izvorov in poudarjajo kulturno, jeziko in simbolno posredovanost družbenih hierarhij in dominacij ter avtonomijo družbene moči in politike. Po drugi strani se v zadnjih tridesetih letih pojavi veliko novih družboslovnih disciplin, ki temeljijo na teorijah in problemih organizacije in *managementa* in ki so neodvisne od nekdanjega vpliva historičnega materializma ter večinoma uvožene iz ZDA, kjer historični materializem ni bil nikoli tako močan kot v Evropi. Istočasno se historični materializem – po političnih in zgodovinskih porazih delavskih gibanj in realno obstoječih socializmov ter valu teoretskih kritik - umakne iz centra in se danes producira na obrobju teoretskega polja.

Ekonomski in družbeni procesi gredo v istem zgodovinskem obdobju (od srede sedemdesetih naprej) v ravno obratni smeri kot teoretski trendi – če se teorija pospešeno »dematerializira« in odmika od »ekonomskega determinizma« ter posveča kulturi, diskurzom in organizacijskim rešitvam, se družba sama pospešeno »ekonomizira«. S tem mislimo predvsem globalno prevlado neoliberalnih ekonomskih in socialnih politik od leta 1973 (naftna kriza in državni udar v Čilu, kjer so kot ekonomski svetovalci Pinochetu nastopali *Chicago boys*) naprej. Kot ugotavlja Foucault (2008) je neoliberalizem nova oblika *governmentality*, katere osnovna tendenca je podrediti organizacijo celotne družbe, do najbolj mikro-ravni vsakdanjega življenja, ekonomski racionalnosti. Ko se poleže prah najbolj brutalnega neoliberalnega divjanja v osemdesetih (uničevanje socialne države in boj proti inflaciji z brezposlenostjo v prvem, razpad socialističnih političnih in ekonomskih sistemov v drugem in prvotna akumulacija skozi dolžniško krizo v tretjem svetu) in evforije nad »novo«, na znanju temelječo ekonomijo v devetdesetih (Henwood 2005), se sodobna družboslovna teorija v zgodovinski situaciji razvitega neoliberalizma znajde nemočna (morda najboljši primer te nemoči je onemoglo stokanje dveh pomembnih predstavnikov dveh ključnih postmarksističnih teoretskih tendenc: poststrukturalista Derridaja – ki je na stara leta sicer odkril Marxa, a ga je takoj dematerializiral v prikazen ter kot ključna organizacijska načela nove internacionale postavil odsotnost razredne politike, partije, discipline in antikapitalistične teorije (Derrida 1994; Sprinkler 2008) – in postfrankfurtovca Habermasa o Evropi in demokraciji, polno neumnih klišejev in brez eksplanatorno relevantnih ali politično inspirativnih konceptov /Derrida in Habermas 2006/). Tako se pokaže praznina, ki, zaradi popolnega preloma s historičnim materializmom ter posledičnim premikom teoretskega težišča, neoliberalizma ni sposobna ne konceptualizirati ne kritizirati ter, v situaciji, ko se globalne socialne neenakosti in kapitalistično izkoriščanje drastično povečujejo, ni sposobna

sodelovati v zamišljanju družbenih, političnih in ekonomskih alternativ neoliberalizmu (oziroma alternative ostajajo na ravni ali otožnega vekanja za socialno državo ali pa utopično-doktrinarnih socialističnih modelov – denimo UTD /Cohen, Rogers in Pribac 2004/ - zaradi katerih se Marx vrtil v grobu kot propeler).²⁹

Nekoliko shematično rečeno: nemoč sodobnega »postmarksističnega« družboslovja izvira iz načina, kako to prelomi s historičnim materializmom in zamenja teoretski teren – neoklasična ekonomika tako prelomi z delovno teorijo vrednosti in kot podlago vrednosti najprej določi mejno koristnost (Fine in Milonakis 2009), čemur kasneje doda še informacijsko dimenzijo (Mirowski 2008) ter se, hkrati, odmakne od koncepta dela samega in začne govoriti o človeškem kapitalu (neoliberalna ekonomika) in podjetniških duhovih (*business literature*); študije organizacije in *managementa* poudarek družboslovnega raziskovanja od organizacije produkcijskega procesa premaknejo na organizacijo organizacije (korporacije) same, na medorganizacijske odnose, strategije trženja, mreženja ter odnose v korporacijski »nadstavbi« (kjer lahko danes najdemo postmoderni raj *team buildinga*, »motivacijskih treningov«, *feng shui*, »kreativnosti«, »idej«, *brainstorminga* in »pozitivnega« ter »lateralnega« razmišljanja, pravo *yuppiejevsko* verzijo hipijevske komune, medtem ko v mračnih proizvodnih čumnatah poteka kapitalistični *work as usual*); kulturne in diskurzivne študije se premaknejo od koncepta razrednega boja h konceptu razpršene, kapilarne in molekularne družbene moči ter k politiki identitet; in, v sociologiji ne najdemo več proletariata, le še partikularne interesne skupine. Medtem ko neoliberalna »velika transformacija« poteka ravno na način univerzalne, abstraktne in objektivne ekonomizacije celotne družbe in so njeni družbeni učinki ravno zaostrovanje globalnega razrednega boja, večanje intenzivnosti eksploatacije ter razredna polarizacija, je sodobno družboslovje ne more niti detektirati, kaj šele pojasniti, saj je njegov konceptualni aparat »naravnani« tako, da razredni boj, eksploatacije in objektivna dominacija zletijo pod njim.

V trenutku, ko s procesoma privatizacije in komercializacije visokega izobraževanja razredni boj vstopi še na univerzo, tam naleti na zmedene učenjake, ki so se zadnjih trideset let trudili

²⁹ »/Buržoazni socializem/ je skušal delavskemu razredu priskutiti vsako revolucionarno gibanje, dopovedujoč, da mu ne more biti v prid ta ali ona politična sprememba, temveč le sprememba materialnih življenjskih razmer /.../ administrativne izboljšave /.../, ki /.../ v ničemer ne spreminjajo razmerja kapital – mezdno delo, temveč v najboljšem buržoaziji zmanjšujejo stroške gospostva in poenostavljajo državni proračun.« (Marx in Engels 1971b, 622) Kot predstavnike buržoaznega socializma Marx in Engels naštejeta »ekonomiste, filantropce, humanitarce, izboljševalce položaja delovnih razredov, organizatorje dobroteljnosti, odpravljalce mučenja živali, ustanovnike društev treznosti in zakatne reformatorje vsake sorte.« (Marx in Engels 1971b, 621-622) Podobnost z današnjo civilnodružbeno in nevladno sceno seveda ni naključna.

njegov obstoj zanikati ali pa vsaj uspešno prikriti. Osnovni sklep disertacije je, da je potrebno ponovno branje in – predvsem! – aktualizacija historično materialistične teorije ob hkratni kritiki danes uveljavljenih družboslovnih teorij, za katere smo pokazali, da so nesposobne misliti neoliberalizem in si zamišljati potencialne alternative. Umik nazaj k historičnemu materializmu je nujni prvi korak v dolgem procesu ponovnega usposabljanja teorije za njeno – včasih tradicionalno, a danes, ob hkratni dominaciji dematerializiranega postmodernizma na eni in tehnokratskega neoliberalnega *managerskega* diskurza in utrujanja z družbo znanja na drugi strani - družbeno kritično in politično progresivno funkcijo. V disertaciji smo nakazali nekatere smeri raziskav in bojev za aktualizacijo historičnega materializma. Kot posebej pomembne so se pokazale kritike teorij postindustrijske, informacijske in postmoderne družbe ter reaktualizacija konceptov eksploatacije, družbenih razredov, razrednega boja in industrijskega načina produkcije, kar je osnovni pogoj za vzpostavitev novega teoretskega polja ter začetek pomembnejših teoretskih bojev, ki smo se jih v disertaciji zgolj dotaknili, predvsem kritike neoliberalnih teorij (tako akademske ekonomike kot tehnokratskega družboslovja), ki bodo predstavljale to, kar je za klasični liberalizem predstavljala Marxova kritika politične ekonomije. Druga pomembna ugotovitev disertacije je, da zamišljanje alternativ neoliberalizmu ni mogoče brez novega pogleda na zgodovino socializma in komunizma, katerega pogoj je kritika »teorij« o totalitarizmu in revizionističnega zgodovinopisja. Tretja pomembna ugotovitev disertacije je, da so za raziskovanje neoliberalnih družbenih in ekonomskih sprememb zelo uporabne historično materialistične teorije in koncepti prvotne akumulacije, strojev, realne subsumpcije in alienacije, ki pa jih je potrebno ustrezno aktualizirati, saj pri neoliberalizmu ne gre več zgolj za kapitalistično eksploatacijo delavcev v ekonomski sferi, temveč za širjenje kapitalističnih družbenih odnosov in oblik dominacije na vsa družbena področja, tudi tista, ki niso (denimo univerza) neposredno produktivna za kapital, kar pomeni, da nimamo več opravka s specifičnim produkcijskim načinom, temveč z novim tipom družbene organizacije v celoti, kjer je celotno življenje, ne le čas, preživet na delovnem mestu, podvrženo kapitalistični dominaciji in alienaciji, kar pomeni, da postajata pomembna predvsem (re)aktualizacija koncepta alienacije in njenega nasprotja, avtonomije.

Tekom pisanja disertacije je prišlo tudi do spremembe namembnosti osnovnih pojmov iz naslova. Prvotni načrt je bila zgodovinska analiza (samo)kritik znotraj komunističnih gibanj preteklosti – a na ta način bi le prispeval k reprodukciji zapiranja marksizma v arhive in teoretske

muzeje, kar bi bilo sicer v skladu z akademskim duhom časa, a bi obenem pomenilo izogibanje analizi aktualnosti marksizma in njegove relevantnosti za kritiko trenutno obstoječega kapitalizma. Zgodovinsko kritično marksistično teorijo sem torej uporabil kot teoretsko ozadje in jo spremenil v metodo, s katero sem analiziral tako sodobne teorije (predvsem tiste, ki se pretvarjajo da so kritične, a to dejansko niso – kar je bila tudi osnovna metoda klasičnega marksizma v polemikah proti denimo utopičnemu ali malomeščanskemu socializmu) kot sodobni kapitalizem. Kritika iz naslova tako v disertaciji ne nastopa toliko kot objekt, temveč bolj kot osnovno vodilo in osnovna metoda raziskovanja – njeno vlogo bolj kot raziskujem prakticiram, kar je razvidno tako iz izbora objektov kritike kot iz načina njihove obravnave.

Premik od sprva načrtovanega raziskovanja zgodovine kritik znotraj nekdanjih komunističnih gibanj do prakticiranja kritike tako nekaterih napačnih sodobnih teorij kot sodobne kapitalistične družbe obenem ni mogel biti le epistemološki (izbor metode in objektov raziskovanja), temveč je moral biti hkrati tudi premik politične perspektive. Če se je nekdanja marksistična kritika umeščala v horizont komunistične politike, je za današnji historični materializem, ne glede na to, kako radikalno kritične je, to težko reči, saj kapitalizmu nasprotujočega ter po moči in internacionalni razširjenosti z nekdanjim komunizmom primerljivega gibanja danes ni več. Tisto, kar je nekdanj predstavljal komunizem, so danes bolj fragmentarni, razpršeni in heterogeni poskusi pobegniti predzgodovini človeštva – staroselski upori, antiglobalistično gibanje, študentske vstaje, boji migrantskih delavcev in protesti proti permanentni vojni, ki nimajo ne enotne organizacijske oblike ne enotne teorije. Sam označevalec komunizem so si, po drugi strani, prilastili nekateri predstavniki mednarodne filozofske estrade, od katerih sem se, čeprav za podrobnejšo polemiko z njimi tu nisem imel prostora, želel distancirati. Zato se mi je primernejši zdel izraz antikapitalizem, saj je nasprotovanje kapitalizmu tisto, kar povezuje vse prej omenjene heterogene in razpršene boje – obenem pa je ena izmed primarnih nalog kritične teorije danes misliti alternative globalnemu kapitalizmu in reflektirati boje proti njemu, tj. prispevati k temu, da današnje antikapitalistično gibanje postane komunistično.

Vloga kritike oziroma kritične teorije v aktualnem gibanju, ki šele postaja komunistično, danes je torej (re)aktualizacija nekaterih elementov klasičnega historičnega materializma, njihova povezava z drugimi do kapitalizma kritičnimi teorijami, zavrnitev meščanskih teorij (tudi

– oziroma predvsem – če in ko se te predstavljajo kot družbeno kritične) in kreacija splošne teoretske forme, ki bo ustrezala komunizmu, ki prihaja.

8 Literatura

- Adamson, Morgan. 2009. The Human Capital Strategy. *Ephemera* 4 (9): 271-284.
- Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: /*cf.
- Anderson, Brad. 2004. *The Machinist*. (film) Madrid: Filmax Group.
- Anderson, Perry. 1989. *Considerations on Western Marxism*. London in New York: Verso.
- 2000. Beyond Neoliberalism. *Religion online*, november. Dostopno prek:
<http://www.religion-online.org/showchapter.asp?title=1562&C=1432> (24. avgust 2010).
- Angelis, Massimo de. 2001. Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's »Enclosures«. *The Commoner* 1 (2): 1-22.
- 2003. Neoliberal Governance, Reproduction and Accumulation. *The commoner* 3 (7): 1-28.
- 2007. Measure, Excess and Translation: Some Notes on Cognitive Capitalism. *The commoner* 7 (12): 71-78.
- Angelis, Massimo de in David Harvie. 2006. Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education. *University of Leicester research archive*, april. Dostopno prek: <https://ira.le.ac.uk/handle/2381/2680> (24. avgust 2010).
- Apeldorn, Bastiaan van, Jan Drahokoupil in Laura Horn, ur. 2009. *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance*. Basingstoke in New York: Palgrave MacMillan.
- Arrighi, Giovanni. 1994. *The Long Twentieth century*. London in New York: Verso.
- 2008. *Adam Smith in Beijing*. London in New York: Verso.
- Badiou, Alain. 2009. Ideja komunizma. *Filozofski vestnik* 30 (3): 7-20.
- Bague, Edurne, Nuria Comerma in Ignasi Terradas. 2010. An Analytical Perspective for the Understanding of the Higher Education European Space: A View from the University of Barcelona. *New Proposals* 2 (3): 9-19.
- Bauman, Zygmunt. 2002. *Tekoča moderna*. Ljubljana: /*cf.
- Becker, Gary S. 1993. *Human Capital*. Chicago: Chicago University Press.
- Bell, Daniel. 1976. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Benjamin, Walter. 2003. O pojmu zgodovine. V *Izbrani spisi*, 213-227. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Bezanson, Alen. 1999. *Zla kob stoljeća*. Čačak: Umetničko društvo Gradac.

- Bieling, Hans-Jürgen. 2006. Neoliberalism and Communitarism: Social Conditions, Discourses and Politics. V *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, ur. Gisela Neunhöfer, Dieter Phlewe in Bernhard Walpen, 207-222. London in New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1993. *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia University Press.
- 1998. *On Television*. New York: The New Press.
- 2005. The Political Field, the Social Science Field, and the Political Field. V *Bourdieu and the Journalistic Field*, ur. Rodney Benson in Erik Neveu, 29-48. Cambridge in Malden: Polity Press.
- 2009. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Boutang, Yann Moulrier. 2007. Cognitive Capitalism and Entrepreneurship. Conference on *Capitalism and Entrepreneurship*, 28. september. Ithaca: Cornell University. Dostopno prek: http://www.economyandsociety.org/events/YMoulrier_Boutang.pdf (24. avgust 2010).
- Brennan, Timothy. 2006. *Wars of Position: The Cultural Politics of Left and Right*. New York: Columbia University Press.
- Breznik, Maja in Lidija Radojević. 2009. *Polje kulturne produkcije na področju glasbenih umetnosti*. (raziskovalno poročilo) Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Britovšek, Marjan. 1984. *Stalinov termidor*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Brown, Wendy. 2003. Neoliberalism and the End of Liberal Democracy. *Theory & event* 7 (1). Dostopno prek: http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/theory_and_event/v007/7.1brown.html (24. avgust 2010).
- Buden, Boris. 2010. Children of Postcommunism. *Radical Philosophy* 38 (159). Dostopno prek: http://www.radicalphilosophy.com/default.asp?channel_id=2369&editorial_id=28990 (24. avgust 2010).
- Caffentzis, George. 1975. Throwing Away the Ladder: The Universities in the Crisis. *Libcom*. Dostopno prek: <http://libcom.org/library/throwing-away-ladder-universities-crisis-george-caffentzis-zero-work> (24. avgust 2010).
- 1997. Why Machines Cannot Create Value; or, Marx's Theory of Machines. V *Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution*, ur. Jim Davis, Thomas A. Hirschl in Michael Stack, 29-55. London in New York: Verso.

- 1998. The End of Work or the Renaissance of Slavery? A Critique of Rifkin and Negri. *Korotonomedy*. Dostopno prek: <http://korotonomedy.net/otonomi/caffentzis.html> (24. avgust 2010).
- 2007. Crystals and Analytic Engines: Historical and Conceptual Preliminaries to a New Theory of Machines. « *Ephemera* 7 (1): 24-45.
- 2010. University Struggles at the End of the Edu-deal. *Mute magazine*, 15. april. Dostopno prek: http://www.metamute.org/en/content/university_struggles_at_the_end_of_the_edu_deal (24. avgust 2010).
- Caffentzis, George in Silvia Federici. 2007. Notes on Edu-factory and Cognitive Capitalism. *Eipcp*, maj. Dostopno prek: <http://eipcp.net/transversal/0809/caffentzisfederici/en> (24. avgust 2010).
- Camfield, David. 2007. The Multitude and the Kangaroo. *Historical Materialism* 12 (15): 21-52.
- Castells, Manuel. 1999. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Centrih, Lev, Primož Krašovec in Tanja Velagić, ur. 2008. *Oddogodenje zgodovine*. Ljubljana: ZAK.
- Cleaver, Harry. 1990. Notes on the Origin of the Debt Crisis. *Midnight Notes* 11 (10): 18-22.
- Clover, Joshua. 2009. *1989: Bob Dylan Didn't Have This to Sing About*. Berkeley: University of California Press.
- Codeep. 2007. *Tetkine radosti*. (glasbeni mik) Ljubljana: Codeep.
- Cohen, Joshua, Joel Rogers in Igor Pribac, ur. 2004. *Brezplačno kosilo za vse? Predlog univerzalnega temeljnega dohodka*. Ljubljana: Krtina.
- Colander, David, Armin Haas, Katarina Juselius, Thomas Lux, Hans Föllmer, Michael Goldberg, Alan Kirman in Brigitte Sloth. 2008. The Financial Crisis and the Systemic Failure of Academic Economics. 98th Dahlem Workshop: *Modeling of Financial Markets*. Dostopno prek: http://www.debtdeflation.com/blogs/wp-content/uploads/papers/Dahlem_Report_EconCrisis021809.pdf (29. avgust 2010)
- Coonan, Clifford. 2010. Tenth Worker at iPad Factory Commits Suicide. *The Independent*, 26. maj. Dostopno prek: <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/tenth-worker-at-ipad-factory-commits-suicide-1982897.html> (24. avgust 2010).

- Cutugno, Toto. 1990. *Insieme*. (popevka) Berlin: Odeon records.
- Ćurković, Stipe. 2009. A New Notion of Democracy? (predavanje) *Historical Materialism Conference*, 27. november. London: Birkbeck College.
- 2010. Ljevica u doba neoliberalne kontrarevolucije. (predavanje) Prvomajska šola Delavsko punkerske univerze *Kritika nepolitične ekonomije*, 30. april. Ljubljana: Metelkova.
- Deleuze, Gilles in Felix Guattari. 2004. *A Thousand Plateaus*. London in New York: Continuum.
- Derrida, Jacques. 1994. *Specters of Marx*. London in New York: Routledge.
- Derrida, Jacques in Jürgen Habermas. 2006. Evropa: Poziv k skupni zunanji politiki. *Njetwork*, 18. december. Dostopno prek: <http://www.njetwork.org/Evropa-poziv-k-skupni-zunanji> (25. avgust 2010).
- Dernovšek, Igor. 2010. Bolj se spleča plačati kazen kot izplačati plačo. *Dnevnik*, 19. maj: 4.
- Dežman, Jože. 2005. Spoštovanje do nekdanjih pokojnih je temelj za današnje medsebojno spoštovanje. *Ognjišče*, junij. Dostopno prek: <http://revija.ognjisce.si/leto2005/jun2005/pdf/gost.pdf> (24. avgust 2010).
- Doogan, Kevin. 2007. *New Capitalism?* Cambridge in Malden: Polity Press.
- Drucker, Peter. 1969. *The Age of Discontinuity*. London: Heinemann.
- Dumenil, Gerard in Dominique Levy. 2005. The Neoliberal (Counter)revolution. V *Neoliberalism: A Critical Reader*, ur. Alfred Saad-Filho in Deborah Johnston, 9-20. London: Pluto Press.
- EduFactory. 2007. EduFactory Manifesto. *EduFactory*. Dostopno prek: http://www.edufactory.org/index.php?Itemid=6&id=5&option=com_content&task=view (24. avgust 2010).
- Engels, Friedrich. 1968. Uvod v *Državljansko vojno v Franciji*. V *MEID IV.*, 235-251. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1969. Položaj delavskega razreda v Angliji. V *MEID I.*, 535-890. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- EU. 2000. *Lizbonska strategija*, marec. Dostopno prek: http://europa.eu/scadplus/glossary/lisbon_strategy_en.htm (24. avgust 2010).
- Evropski parlament. 2009. *Resolucija Evropskega parlamenta o Evropski vesti in totalitarizmu*, 2. april. Dostopno prek: http://uese.eu/upld/atc/uese_61.pdf (24. avgust 2010).
- Evropski parlament in svet. 2006. *Sklep Evropskega parlamenta in sveta o uvedbi akcijskega programa na področju vseživljenjskega učenja*, 15. november. Dostopno prek:

- <http://www.cmepius.si/files/cmepius/userfiles/LLP/Copy%20of%20sklep-o-llp-si.pdf> (24. avgust 2010).
- Federici, Silvia. 1990. Inscrutable China: Reading Struggles through the Media. *Midnight Notes* 11 (10): 30-34.
- 2004. *Caliban and the Witch*. New York: Autonomedia.
- 2008. Precarious Labor: A Feminist Viewpoint. *Upping the Anti*, 7. junij. Dostopno prek: http://auto_sol.tao.ca/node/3074 (24. avgust 2010).
- Fine, Ben. 2001. *Development Policy in the Twenty first Century: Beyond the Post-Washington Consensus*. London in New York: Routledge.
- .--- 2009. Financialisation, the Value of Labour Power, the Degree of Separation, and Exploitation by Banking. *Summer Seminar Series*, 30. april. London: SOAS. Dostopno prek: <http://eprints.soas.ac.uk/7480/> (24. avgust 2010).
- Fine, Ben in Alfred Saad-Filho. 2009. *Guide to Marx's Capital*. London: Pluto Press.
- Fine, Ben in Dimitris Milonakis. 2009. *From Political Economy to Economics*. London in New York: Routledge.
- Fisher, Mark. 2009. *Capitalist Realism*. London: Zero books.
- Foucault, Michel. 2004. *Society Must Be Defended*. London: Penguin.
- 2008. *The Birth of Biopolitics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- 2010. *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC.
- Frank, Andre Gunder. 1966. The Development of Underdevelopment. *Monthly Review* 18. Dostopno prek: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1132/is_n2_v41/ai_7659725/ (24. avgust 2010).
- Freud, Sigmund. 1987. *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Friedman, Gerald. 2005. Has European Economic Integration failed? V *Monetary Union in Crisis*, ur. Bernard H. Moss, 173-197. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Friedman, Milton. 1982. *Capitalism and Freedom*. Chicago: Chicago University Press.
- Frow, John. 1996. Information as Gift and Commodity. *New Left Review* 36 (219): 89-108.
- Geraud, Geoffroy. 2008. Antitotalitarizem brez totalitarizma. V *Oddogodenje zgodovine*, ur. Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagić, 199-225. Ljubljana: ZAK.
- Getty, John A. in Oleg V. Naumov. 1999. *The Road to Terror*. London: Yale University Press.
- Giddens, Anthony. 2000. *Tretja pot*. Ljubljana: Orbis.

- Glyn, Andrew. 2006. *Capitalism Unleashed*. Oxford: Oxford University Press.
- Godelier, Maurice. 1999. *The Enigma of the Gift*. Chicago: Chicago University Press.
- Goody, Jack. 2007. *The Theft of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorz, Andre. 1982. *Zbogom proletarijatu*. Beograd: Ranička štampa.
- Gowan, Peter. 1995. Neoliberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review* 35 (213): 3-60.
- 2009. Crisis in the Heartland. *New Left Review* 49 (55): 5-29.
- Gramsci, Antonio. 1974. Amerikanizem in fordizem. V *Izbrana dela*, 299-344. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Groh-Samberg, Olaf in Oliver Schöller. 2006. The Education of Neoliberalism. V *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, ur. Gisela Neunhöfer, Dieter Phlewe in Bernhard Walpen, 171-188. London in New York: Routledge.
- Hallward, Peter. 2005. The Politics of Prescription. *The South Atlantic Quarterly* 104 (4): 769-789.
- 2007. *Damming the Flood*. London in new York: Verso.
- Harvey, David. 2003. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- 2010. *A Companion to Marx's Capital*. London in New York: Verso.
- Harvie, David. 2003. All Labour is Productive and Unproductive. *Discussion Papers in Political Economy* 2, junij. Nottingham: The Nottingham Trent University. Dostopno prek: http://www.ntu.ac.uk/research/document_uploads/31292.pdf (24. avgust 2010).
- Hayek, Friedrich von. 1945. The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review* 35 (4): 519-530.
- Henninger, Max. 2007. Doing the Math: Reflections on the Alleged Obsolescence of the Law of Value under Post-Fordism. *Ephemera* 7 (1): 158-177.
- Henwood, Doug. 2005. *After the New Economy*. New York: The New Press.
- Holmstrom, Nancy in Richard Smith. 2000. The Necessity of Gangster Capitalism: Primitive Accumulation in Russia and China.« *Monthly Review*. Dostopno prek: <http://monthlyreview.org/200holm.htm> (24. avgust 2010).
- Hui, Wang. 2009. Depolitizirana politika, različite komponente hegemonije i sumrak šestdesetih. *Up & underground* 2 (15-16): 193-209.

- Hull, Richard. 2006. The Great Lie: Markets, Freedom and Knowledge. V *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, ur. Gisela Neunhöfer, Dieter Phlewe in Bernhard Walpen, 141-156. London in New York: Routledge.
- Huws, Ursula. 1999. Material World: The Myth of the »Weightless economy«. *Socialist Register* 35 (1): 32-52.
- 2005. *The Making of the Cybertariat: Virtual Work in the Real World*. New York: Monthly Review Press.
- Invisible Comitee, The. 2009. *The Coming Insurrection*. Cambridge in London: The MIT Press.
- Ivelja, Ranka. 2010. Znanost in javna univerza v neusmiljenih lovkah komercializacije. *Dnevnik*, 19. maj: 5.
- Jameson, Fredric. 2001. *Postmodernizem*. Ljubljana: Analecta.
- Johnston, Deborah in Alfred Saad-Filho, ur. 2005. *Neoliberalism: A Critical Reader*. London in Ann Arbor: Pluto Press.
- Jovanović, Jovan. 1984. *Pejzaži u magli*. (film) Beograd: Union film.
- Jovanović, Nebojša. 2008. Antifašizem med dvema smrtma: Intelektualna elita v Bosni in Hercegovini in njen civilno-liberalni revizionizem. V *Oddogodenje zgodovine*, ur. Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagić, 151-163. Ljubljana: ZAK.
- Komelj, Miklavž. 2006. Po dolgih letih sta se srečala prijatelja iz adolescence. *Agregat* 4 (9-10): 41.
- 2007. Od izvirnega greha do biokozmizma. (predavanje) *Delavsko punkerska univerza*, 17. maj. Ljubljana: Metelkova.
- 2008a. Vloga označevalca »totalitarizem« za konstitucijo polja »vzhodne umetnosti«. (predavanje) *Delavsko punkerska univerza*, 15. maj. Ljubljana: Metelkova.
- 2008b. Zdenka Kidrič – Marjeta (1909-2008). *Borec* 60 (652-656): 7-15.
- 2009. *Kako misliti partizansko umetnost?* (katalog istoimenske razstave)
- Krašovec, Primož in Igor Ž. Žagar. 2009. »Progressive« versus »bureaucratic« socialism. V *The European Public Sphere and the Media: Europe in Crisis*, ur. Michal Krzyzanowski, Anna Triandafyllidou in Ruth Wodak, 156-174. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Krašovec, Primož. 2010. *Poročanje jugoslovanskih medijev o Madžarski '56, Poljski '81 in Berlinu '89*. (raziskovalno poročilo) Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Kundera, Milan. 1979. *Življenje je drugje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- Laclau, Ernesto in Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London in New York: Verso.
- Lapavitsas, Costas. 2007. The Credit Crunch. *International Socialism*, 18. december. Dostopno prek: <http://www.isj.org.uk/?id=395> (24. avgust 2010).
- 2009. Financialisation, or the Search for Profits in the Sphere of Circulation. *Research on money and finance discussion paper* 10, 11. maj. London: SOAS. Dostopno prek: <http://www.researchonmoneyandfinance.org/media/papers/RMF-10-Lapavitsas.pdf> (24. avgust 2010).
- Lazzarato, Maurizio. 2004. From Capital-Labour to Capital-Life. *Ephemera* 3 (4): 187-208.
- Lebowitz, Michael. 2006. *Build it Now: Socialism for the Twenty-First Century*. New York: Monthly Review Press.
- Lecerle, Jean-Jacques. 2009. *A Marxist Philosophy of Language*. London: Haymarket Books.
- Li, Minqi. 2010. *Vzpon Kitajske in propad kapitalističnega gospodarskega sveta*. Ljubljana: Sophia.
- Light, Julie. 1998. The Education Industry: The Corporate Takeover of Public Schools. *CorpWatch.*, 8. julij. Dostopno prek: <http://www.corpwatch.org/article.php?id=889> (24. avgust 2010).
- Lleras, Miguel Palacios. 2004. *Investing Human Capital*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lorenz, Chris. 2006. Higher Education Policies in the European Union, the »Knowledge Economy« and Neo-Liberalism. *Social Europe* 2 (2): 78-87.
- Luxemburg, Rosa. 1977. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Majakovski, Vladimir Vladimirovič. 1972. Pripoved livarja Kozirjeva o vselitvi v novo stanovanje. V *Lirika*, 63-68. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Majer, Boris. 1987. *Ob filozofsko-političnih tezah v Novi reviji*. Ljubljana: Komunist.
- Mamardašvili, Merab. 1986. Analysis of Consciousness in the Works of Marx. *Studies in Soviet Thought* 32 (2): 101-120.
- Marković, Vladimir. 2006. Conservative Upheaval and Capitalist Utopia: Aftermath of the Resistance. *Prelom* 6 (8): 57-63.
- Marx, Karl. 1961. *Kapital I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- 1967a. Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. V *MEID III.*, 447-575. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1967b. Razredni boji v Franciji. V *MEID III.*, 7-163. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1968a. Uvod v *Očrte kritike politične ekonomije*. V *MEID IV.*, 11-47. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1968b. Obdobja ekonomskega formiranja družbe. V *MEID IV.*, 47-101. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1987. *Kapital II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl in Friedrich Engels. 1971a. Nemška ideologija. V *MEID II.*, 5-352. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1971b. Manifest komunistične stranke. V *MEID II.*, 567-631. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mathews, John A. in Dong-Sung Cho. 2000. *Tiger Technology: The Creation of Semiconductor Industry in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayall, Roy. 2009. *Dear Granny Smith: A Letter from your Postman*. London: Short Books.
- Medina, Eden. 2006. Designing Freedom, Regulating a Nation: Socialist Cybernetics in Allende's Chile. *Journal of Latin American Studies* 38 (3): 571-606.
- Medvedev, Pavel N. 1976. *Formalni metod u nauci o književnosti*. Beograd. Nolit.
- Midnight Notes. 1990. The New Enclosures. *Midnight Notes* 10. Dostopno prek: <http://www.midnightnotes.org/newenclos.html> (24. avgust 2010).
- Mirowski, Philip. 2008. *Machine Dreams: Economics Becomes a Cyborg Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Močnik, Rastko. 1995. *Extravagantia II: Koliko fašizma?* Ljubljana: Studia humanitatis.
- 1999. *3 teorije*. Ljubljana: /*cf.
- 2003. *Teorija za politiko*. Ljubljana: /*cf.
- 2006a. *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: /*cf.
- 2006b. *Julija Primic v slovenski književni vedi*. Ljubljana: Sophia.
- 2007. *Veselje v gledanju*. Ljubljana: /*cf.
- 2008. Zgodovinopisje kot identitetna vednost. V *Oddogodenje zgodovine*, ur. Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagić, 39-61. Ljubljana: ZAK.
- 2010. *Od historičnega materializma k sociologiji kulture: Digresija, deviacija, dubitacija?* (še neobjavljen članek)

- Moss, Bernhard H., ur. 2005. *Monetary Union in Crisis*. Basingstoke in New York: Palgrave MacMillan.
- Negri, Antonio in Michael Hardt. 2003. *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
- 2005. *Multituda*. Ljubljana: Študentska založba.
- Neveu, Erik. 2005. Bourdieu, the Frankfurt School, and Cultural Studies: On Some Misunderstandings. V *Bourdieu and the Journalistic Field*, ur. Rodney Benson in Erik Neveu, 195-214. Cambridge in Malden: Polity Press.
- Nights of Labor. 2010. State or Market? What Links Red Star, Cybersyn and Flower Market? *Nights of Labor*, 1. julij. Dostopno prek: <http://nightsoflabour.wordpress.com/2010/07/01/state-or-market-what-links-red-star-cybersyn-and-flower-market> (24. avgust 2010).
- Novi list. 2010. Smrt poslednjih ostataka metalne industrije. *Novi list*. Dostopno prek: <http://novine.novilist.hr/default.asp?WCI=Rubrike&WCU=285C2863285928592863285A285828582861286328A2288F28632863285C285D285F2858285D285C28632863286328592863T> (24. avgust 2010).
- OECD (1996) *The Knowledge-based Economy*. Dostopno prek: <http://www.oecd.org/dataoecd/51/8/1913021.pdf> (24. avgust 2010).
- Ong, Aihwa. 2010. *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. New York: SUNY Press.
- Osolnik, Bogdan. 2009. V osvobodilnem boju larpurartizem ni bil mogoč. (intervju) V *Medijska politika v postsocializmu*, ur. Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, 110-122. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Park, Lisa in David Pellow. 2002. *The Silicon Valley of Dreams: Environmental Injustice, Immigrant Workers and the High-Tech Global Economy*. New York: New York University Press.
- Pecheux, Michel. 1980. Diskurz in ideologija (e). V *Ideologija in estetski učinek*, ur. Zoja Skušek-Močnik, 101-143. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pejović, Svetozar. 1966. *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Perelman, Michael. 2000. *The Invention of Capitalism*. Durham in London: Duke University Press.

- Petri, Elio. 1971. *La classe operaia va in paradiso*. (film) Rim: Euro international films.
- Plehwe, Dieter in Bernhard Walpen. 2006b. Between Network and Complex Organization: The Making of Neoliberal Knowledge and Hegemony. V *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, ur. Gisela Neunhöfer, Dieter Phlehwe in Bernhard Walpen, 27-51. London, New York: Routledge, str.
- Plehwe, Dieter, Bernahrd Walpen in Gisela Neunhoffer, ur. 2006. *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London in New York: Routledge.
- Polanyi, Karl. 2001. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Postone, Moishe. 1993. *Time, Labor and Social Domination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2006. History and Helplessness. *Public culture* 18 (1): 93-110.
- Pucer, Edi in Dimitrij Rupel. 2003. 24 ur. *POP TV*, 23. marec.
- Pupovac, Ozren. 2006. Project Yugoslavia: The Dialectics of the Revolution. *Prelom* 6 (8): 9-23.
- Radivojević, Miloš. 1981. *Dečko koji obećava*. (film) Beograd: Avala film.
- Ranciere, Jacques. 2005. *Nerazumevanje*. Ljubljana: ZRC.
- Rifkin, Jeremy. 2007. *Konec dela*. Ljubljana: Krtina.
- Ross, Kristin. 2002. *May '68 and its Afterlives*. Chicago: University of Chicago Press.
- Saad-Filho, Alfred, ur. 2003. *Anti-Capitalism: A Marxist Introduction*. London: Pluto Press.
- Schiller, Dan 1997. *The Information Commodity*. V *Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution*, ur. Jim Davis, Thomas A. Hirschl in Michael Stack, 103-121. London in New York: Verso.
- Situacionistična internacionala (1997) O bedi študentskega življenja z ekonomskega, političnega, psihološkega, seksualnega in predvsem intelektualnega vidika, s skromnim predlogom za njegovo izboljšanje. *Časopis za kritiko znanosti* 25 (182): 75-97.
- Smith, Adam (2002) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Project Gutenberg, 1. junij. Dostopno prek: <http://www.gutenberg.org/etext/3300> (24. avgust 2010).
- Smith, Tony. 2008. The »General Intellect« in the *Grundrisse* and Beyond. Ames: *Iowa State University Archive*. Dostopno prek: <http://www.public.iastate.edu/~tonys/10%20The%20General%20Intellect.pdf> (24. avgust 2010).
- Sprinkler, Michael, ur. 2008. *Ghostly Demarcations*. London in New York: Verso.

- Sotra, Zdravko. 1983. *Igmanski marš*. (filma) Beograd: Centar film.
- Tamas, Gaspar Miklos. 2009. Telling the Truth about Class. *Gerloblog*. Dostopno prek: http://www.gerlo.hu/kommunizmus-vita/tgm/telling_the_truth_about_class.pdf (24. avgust, 2010).
- 2010. Gdje smo pogriješili? *Slobodni filozofski*, 16. februar. Dostopno prek: <http://www.slobodnifilozofski.com/2010/02/ljetna-skola-intervju-s-gaspar-miklos.html> (24. avgust 2010).
- Taylor, Frederick, W. 1911. *The Principles of Scientific Management*. *Eldritch Press*. Dostopno prek: <http://www.eldritchpress.org/fwt/ti.html> (25. avgust 2010).
- Tehnološka agencija Slovenije. 2010. *Podpora inovativnemu delu slovenskega gospodarstva z vzpostavitvijo tehnološke pisarne v Silicijevi dolini*. Dostopno prek: http://www.mvzt.gov.si/fileadmin/mvzt.gov.si/pageuploads/MSZS/GradivoSZT/3._seja/2-2_Silicijeva_dolina_-_predlog.pdf (24. avgust 2010).
- Therborn, Göran. 2008. *From Marxism to Post-Marxism?* London in New York: Verso.
- Thompson, E. P. 1966. *The Making of the English Working Class*. London: Vintage.
- Toporowski, Jan. 2005. Neoliberalism: The Eastern European Frontier. V *Neoliberalism: A Critical Reader*, ur. Deborah Johnston in Alfred Saad-Filho, 215-222. London in Ann Harbor: Pluto Press.
- Trier, Lars von. 2000. *Dancer in the Dark*. (film) Hvidovre: Zentropa entertainments.
- Tronti, Mario. 2008. Politics at Work. *Institute for Conjunctural Research*, 19. oktober. Dostopno prek: <http://conjunctural.blogspot.com/2008/10/old-guard-on-new-crisis-pt-2-mario.html> (24. avgust 2010).
- Vertov, Dziga. 1931. *Entuziazm*. (film) Kijev: Ukrainfilm.
- Vezjak, Boris. 2009. Medijska fenomenologija: O avtonomiji in cenzuri v Sloveniji skozi logiko navideznosti. V *Medijska politika v postsocializmu*, ur. Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, 36-62. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Vološinov, Valentin N. 2008. *Marksizem in filozofija jezika*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Webster, Frank. 2002. *Theories of the Information Society*. Cambridge: Routledge.
- Wood, Ellen Meiksins. 1998. *The Retreat from Class*. London in New York: Verso.
- 2002. *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London in New York: Verso.

- Wright, Steve. 2006. Reality Check: Are we Living in an Immaterial World? *16beaver*, 1. marec. Dostopno prek: <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/001769.php> (24. avgust 2010).
- Yates, Michael D. 2010. Mi protiv njih: Radnička klasa u akademskoj tvornici. *Slobodni filozofski*, 9. maj. Dostopno prek: <http://www.slobodnifilozofski.com/2010/05/michael-d-yates-mi-protiv-njih.html> (24. avgust 2010).
- ZurPolitik. 2009. Map of our Universities. *ZurPolitik*. Dostopno prek: <http://zurpolitik.com/2009/11/10/unsere-unis-eine-karte/> (24. avgust 2010).
- Žilnik, Želimir. 2009. *Stara škola kapitalizma*. (film) Novi Sad: Playground produkcija.
- Žitko, Mislav. 2009. Ekonomika, kapitalizam i akademsko polje. (predavanje) *Delavska punkerska univerza*, 10. december. Ljubljana: Metelkova.
- Žontar, Jože. 2005. *Kaznovana podjetnost*. Ljubljana: Nova revija.

9 Stvarno in imensko kazalo

A

Adamson, Morgan, 146
alienacija, 25, 31, 70, 71, 73, 80, 81, 136, 144, 169, 171, 176
alternativa, 23, 48, 83, 92, 132, 175, 176
Althusser, Louis, 22, 28, 117, 118, 124, 131, 173
Angelis, Massimo de, 29, 32, 81, 109, 142, 155, 164, 169
antifašizem, 20, 57, 72, 75, 83, 84, 85, 87, 89
antikapitalizem, 13, 14, 15, 28, 29, 31, 32, 98, 133, 152, 156, 157, 158, 174
Arrighi, Giovanni, 26, 94
avtonomija, 21, 46, 66, 81, 88, 89, 100, 101, 102, 105, 110, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 137, 140, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 162, 165, 166, 171, 174, 176

B

Babbage, Charles, 162
Benjamin, Walter, 37, 130, 157
Berlinski zid, 83, 93, 95
Bourdieu, Pierre, 65, 98, 99, 100, 101, 110, 111, 116, 156

C

Caffentzis, George, 29, 80, 81, 108, 162, 164, 171
civilna družba, 15, 16, 17, 24, 27, 47, 66, 67, 103, 142
Cybersyn, 81

Č

človeški kapital, 76, 144, 145, 147, 148, 149, 175

Ć

Ćurković, Stipe, 31, 55

D

deindustrializacija, 76, 78, 79, 91, 92
delavske pravice, 34, 37, 38, 39, 47, 48, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 102, 133, 153, 159, 167, 168, 171, 174
delavski razred, 25, 26, 27, 45, 62, 69, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 91, 102, 108, 109, 136, 137, 156, 164, 175
delavski sveti, 72, 73, 84, 85, 87, 88, 89, 92, 172
delo, 12, 13, 18, 24, 25, 26, 28, 29, 32, 42, 44, 51, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 88, 94, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 124, 128, 129, 135, 143, 144, 145, 148, 152, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 190

delovna sila, 18, 61, 62, 68, 76, 78, 79, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 126, 136, 144, 147, 148, 149, 155, 158, 160, 165, 166, 167, 168, 169, 171
delovni čas, 74, 79, 90, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 135, 136, 137, 165, 167, 171, 172
deregulacija, 18, 60, 93, 102, 103, 104, 143, 150
deskilling, 107, 108, 112, 113, 116
discipliniranje, 79, 81, 114, 126, 166, 168, 170, 171
domobranstvo, 35, 36
družba znanja, 109, 142, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 157, 163, 165, 169, 173
družbena dominacija, 13, 25, 26, 27, 29, 40, 70, 77, 136
družboslovje, 11, 20, 28, 32, 33, 53, 152, 153, 154, 156, 163, 169, 170, 175, 176
duhovne vrednote humanizma, 157, 159

E

ekonomija, 11, 12, 17, 21, 29, 30, 38, 51, 52, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 76, 77, 78, 81, 87, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 104, 105, 106, 110, 123, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 150, 159, 187
ekonomsko polje, 99, 100, 115
eksploatacija, 11, 12, 28, 31, 32, 41, 48, 62, 74, 77, 80, 81, 82, 115, 144, 160, 167, 173, 175, 176
emancipacija, 20, 21, 39, 40, 53, 71, 171
enakost, 25, 35, 39, 50, 51, 52, 75
EU, 3, 16, 17, 18, 35, 36, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 127, 129, 133, 134, 137, 138, 139, 145, 146, 148, 150, 166, 167, 168, 169
Evropa, 13, 20, 24, 30, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 69, 72, 78, 83, 85, 87, 90, 94, 95, 96, 97, 103, 109, 133, 134, 136, 137, 138, 146, 151, 152, 155, 168, 174
evropska integracija, 59, 60, 62, 169

F

fašizem, 18, 21, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 58, 59, 87
Federici, Silvia, 29, 80, 94, 95, 109, 164
financializacija, 12, 29, 32
Fine, Ben, 29, 74, 150, 175
Fisher, Mark, 74
fleksibilen trg delovne sile, 63, 74, 138, 148, 159, 167
fleksibilizacija, 18, 68, 74, 94, 98, 113, 114, 115, 116, 167
fleksibilnost, 51, 79, 115, 168, 171
formalna subsumpcija, 107, 112, 113, 123
Foucault, Michel, 29, 34, 68, 73, 128, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 165, 169, 174
framework, 138, 139, 140, 142, 143

G

governance, 97, 154
governmentality, 73, 139, 141, 143, 174

Gowan, Peter, 29, 61, 76, 103
Gramsci, Antonio, 108, 173

H

Hallward, Peter, 39, 43
Harvey, David, 29, 32, 91, 102, 108, 109, 133
Harvie, David, 29, 81, 168, 169
Hayek, Friedrich von, 142, 143, 146, 173
historični materializem, 12, 13, 28, 29, 100, 159, 163, 173,
174, 175, 176
humanistika, 11, 21, 28, 33, 65, 146, 147, 148, 152, 154, 155,
156, 157, 158, 159, 166, 169
Huws, Ursula, 32, 161, 163

I

identitarna politika, 53, 58
identiteta, 11, 31, 58, 66, 67, 137, 153, 157, 169, 175
ideologija, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 37, 40, 41,
43, 55, 56, 60, 64, 84, 90, 91, 98, 117, 118, 119, 120,
123, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 133, 139, 150
imaterialno delo, 30, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82
industrializacija, 24, 25, 26, 27, 69, 162, 164
industrija, 61, 62, 69, 73, 74, 77, 78, 91, 92, 93, 94, 102, 103,
152, 154, 158, 160, 163, 164, 167, 169, 173
industrijska družba, 25, 26, 69, 163, 173
informacijska družba, 32, 81, 105, 110, 116, 160, 172, 173
intelektualna produkcija, 100, 101, 158, 165
intelektualno delo, 29, 162, 170
intelektualno polje, 19, 24, 101, 168

J

jugonostalgija, 44, 45, 46, 73
Jugoslavija, 13, 33, 34, 35, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 57,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 72, 73, 74, 75, 76, 87, 88

K

kapital, 12, 16, 26, 48, 76, 77, 78, 79, 81, 94, 99, 100, 101, 106,
107, 108, 110, 111, 112, 115, 119, 144, 146, 148, 153,
155, 156, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 172,
175, 176
kapitalizem, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 27, 28, 29,
30, 31, 32, 37, 44, 48, 56, 60, 61, 66, 68, 77, 78, 79, 80,
81, 82, 83, 84, 95, 96, 98, 101, 102, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 112, 113, 115, 133, 134, 135, 136, 139, 140,
144, 149, 154, 155, 156, 160, 163, 164, 165, 167, 173
kibernetika, 82
klasični liberalizem, 140, 141, 144, 146, 176
knowledge-based economy, 80, 160, 162, 174
kognitivni kapitalizem, 76, 80, 105, 110, 159, 161, 162, 164
kognitivno delo, 78, 168, 171
kolaboracija, 33, 35, 36, 40
Komelj, Miklavž, 35, 40, 46, 132, 158
komercializacija, 14, 98, 104, 114, 147, 158, 159, 175
komodifikacija, 113, 136, 158, 164, 165
komunizem, 13, 21, 29, 32, 34, 35, 36, 41, 42, 43, 51, 56, 70,
77, 78, 80, 176

konkurenca, 16, 51, 62, 75, 110, 111, 112, 115, 140, 141, 142,
143, 146, 148, 149, 150, 158, 168, 169
konkurenčnost, 18, 39, 47, 51, 63, 68, 113, 115, 135, 138, 148,
149, 164
konkurenčnost gospodarstva, 18, 39, 47, 63, 68, 74, 115, 135,
138, 166
konstantni kapital, 107, 108, 111, 112, 114, 162
kultura, 13, 17, 21, 44, 45, 46, 47, 49, 57, 58, 65, 67, 75, 100,
102, 105, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 166, 174
kulturna produkcija, 100, 111, 113
kulturno polje, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 115, 116, 167, 168
kvantifikacija, 81, 112, 162, 164, 165

L

Lapavitsas, Costas, 29, 150
Lebowitz, Michael, 72
Lenin, Vladimir, 70, 86
liberalizacija, 26, 92, 93, 94, 96
Lizbonska strategija, 148, 155
lov na čarovnice, 109
Luxemburg, Rosa, 72, 86, 87, 90, 96, 173

M

Maastrichtska pogodba, 60, 134, 138, 139, 155
management, 49, 108, 153, 154, 155, 174, 175
marksizem, 11, 12, 13, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 32, 33, 45, 63, 64, 67, 72, 77, 79, 80, 86,
98, 99, 100, 109, 111, 116, 139, 140, 144, 148, 158, 162,
173
Marx, Karl, 11, 15, 25, 29, 30, 31, 32, 41, 47, 52, 69, 70, 71,
73, 77, 80, 94, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 115, 126,
135, 138, 153, 159, 160, 163, 167, 168, 171, 175, 176,
180, 186
Mirowski, Philip, 143, 153, 161, 162, 166, 175
množična demokracija, 39, 41, 50, 72, 84, 85, 87, 89
Močnik, Rastko, 46, 48, 54, 56, 58, 65, 127, 132

N

nacionalizem, 43, 44, 46, 47, 48, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 89
nacionalna substanca, 33, 44, 46, 47, 65, 66
nadzor, 41, 68, 77, 81, 87, 93, 102, 106, 107, 109, 111, 113,
116, 126, 146, 150, 161, 165, 166, 169, 170, 171
naravoslovje, 152, 153, 154
Negri, Antonio, 76, 77, 80
neoliberalizem, 18, 32, 38, 39, 49, 60, 88, 90, 92, 95, 133, 134,
136, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 150, 154, 155, 156,
157, 159, 174, 175, 176
neoliberalna kontrarevolucija, 31, 81, 90, 92, 101, 153, 156
NOB, 33, 35, 36, 37, 40, 44, 53, 54, 58, 69
nova družbena gibanja, 65, 66, 123
nova filozofija, 20, 38
novinarsko polje, 13, 98, 99, 101, 102, 105, 110, 113, 114, 115
novinarstvo, 100, 101, 111, 113, 117, 118, 119, 121, 125, 126,
127, 128, 130, 131

P

partizanski boj, 40, 41, 42, 43, 50, 51, 89
plenum, 39, 49, 50, 51, 172
podjetniški duh, 12, 51, 160, 161, 175
podjetniški idiotizem, 52
podjetniški patos, 149
podjetništvo, 51, 78, 148, 150, 158
Polanyi, Karl, 59
politična ekonomija, 53, 66, 67, 140, 161
politični diskurz, 118, 123, 125, 126, 127, 129, 130
politično polje, 65, 66, 67, 126
politika, 4, 13, 21, 22, 23, 28, 31, 33, 36, 37, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 101, 102, 105, 114, 115, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 147, 148, 150, 155, 167, 169, 170, 173, 174
politika dela, 68, 70, 73, 76
postindustrijska družba, 11, 13, 32, 76, 77, 104, 110, 116, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 172, 173, 176
postmarksizem, 29, 66, 137, 175
postmodernizem, 44, 157, 173, 175
Postone, Moishe, 25, 26, 31, 70, 136, 162
postsocializem, 13, 15, 17, 19, 23, 24, 34, 57, 58, 63, 67, 73, 78, 103, 104, 106, 108, 109, 137, 173
poststrukturalizem, 11, 12, 31, 169
pravna država, 12, 15, 16, 24, 56, 66, 96, 141, 142, 143
presežna vrednost, 11, 77, 80, 106, 107, 135, 153, 163
primarna ideološka produkcija, 120, 121
privatizacija, 14, 16, 26, 30, 34, 47, 57, 60, 62, 63, 76, 94, 96, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 116, 134, 137, 139, 142, 146, 152, 157, 159, 164, 168, 171, 175
produktivnost, 25, 26, 63, 72, 80, 104, 111, 112, 113, 134, 135, 136, 137, 153, 157, 161
proletariat, 20, 25, 31, 32, 39, 69, 70, 76, 94, 106, 160, 173, 175
proletarizacija, 98, 114, 115, 116, 164
prosti trg, 25, 38, 39, 70, 83, 96, 97, 106, 107, 136, 140, 141, 143, 146, 161
prvotna akumulacija, 12, 13, 16, 29, 30, 31, 32, 48, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 157, 168, 174, 176

R

računalnik, 159, 161, 162, 166, 168
raison d'Etat, 140, 141, 143
razredni boj, 11, 12, 31, 32, 49, 76, 78, 82, 94, 95, 108, 131, 132, 133, 134, 149, 157, 159, 160, 173, 175, 176
razredni kompromis, 91, 95, 102, 135, 136, 156
razširjena reprodukcija, 106, 108, 153, 154, 155
realna subsumpcija, 13, 29, 107, 112, 113, 158, 162, 165, 166, 168, 171, 176
reprodukcija, 21, 22, 23, 29, 73, 106, 111, 132, 153
revizionizem, 13, 19, 20, 23, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 67
revolucija, 11, 29, 33, 35, 36, 37, 39, 47, 48, 69, 72, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 97, 136, 137, 166, 169
revolucionarna politika, 33, 45, 46, 49, 50, 52, 58, 75
Ross, Kristin, 20, 38, 70, 92

S

samoupravljanje, 46, 47, 64, 65, 66, 72, 73, 75, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 92, 104, 165
sekundarna ideološka produkcija, 100, 120, 121, 123, 125, 130, 132
simbolni kapital, 98, 99, 100, 101, 110, 122, 156
sindikati, 51, 60, 64, 68, 90, 103, 104, 116, 138, 160
Situacionistična internacionala, 156
Smith, Adam, 77, 133, 140, 161
socialistična demokracija, 72, 83, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 97
socialistične revolucije, 20, 37, 69, 71, 83, 85, 91
socializem, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 33, 38, 41, 44, 45, 46, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 131, 133, 136, 137, 138, 142, 151, 174, 175, 176
socialna država, 47, 60, 74, 91, 103, 105, 110, 111, 115, 133, 134, 135, 136, 139, 142, 143, 148, 158, 174
socialne pravice, 24, 26, 38, 51, 60, 62, 69, 70, 79, 91, 93, 94, 102, 104, 109, 115, 116, 136, 137, 148, 150, 167
socialni dialog, 49, 51, 64, 68, 97, 138
solidarnost, 35, 39, 47, 49, 50, 51, 52, 58, 62, 70, 75, 80, 85, 87, 88, 109, 133, 135, 142, 158, 168
standardizacija, 81, 113, 114, 162, 165, 166
stroji, 25, 26, 29, 42, 62, 79, 80, 107, 109, 111, 113, 144, 152, 153, 159, 162, 163, 165, 166, 167, 171, 176
stroka, 15, 39, 49, 67, 101, 112, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 154
strokovna vednost, 119, 123, 124
strokovni diskurz, 44, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131
strokovnjaki, 48, 49, 50, 101, 118, 119, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 132, 168, 171
strokovnost, 117, 118, 119, 125, 128

T

taylorizem, 25, 70, 108
tehnologija, 29, 70, 82, 89, 91, 107, 108, 109, 112, 115, 145, 153, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 171
teoretska produkcija, 13, 28, 32, 49, 63, 74, 117, 151, 155, 165, 169, 170, 171, 172, 176
teoretsko polje, 11, 12, 22, 28, 30, 31, 174, 176
teorija, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 49, 77, 78, 79, 80, 86, 93, 98, 99, 104, 110, 111, 116, 117, 118, 120, 123, 134, 141, 144, 146, 147, 150, 157, 158, 163, 164, 173, 174, 176
totalitarizem, 19, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 49, 50, 51, 66, 67, 83, 95, 96, 97, 132, 143, 176
tovarištvo, 75, 76
tovarna, 39, 48, 51, 62, 64, 71, 72, 73, 76, 78, 79, 87, 89, 90, 91, 103, 107, 108, 109, 112, 113, 144, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 172
tranzicija, 12, 13, 15, 17, 24, 26, 27, 36, 47, 48, 52, 55, 59, 62, 63, 65, 66, 73, 74, 76, 77, 78, 92, 101, 104, 105
tretja pot, 20, 28, 91, 138, 150
trg delovne sile, 114, 120, 144, 148, 149, 150, 154
Tronti, Mario, 63, 173
Turing, Alan, 162

U

univerza, 14, 19, 33, 44, 47, 48, 62, 103, 105, 109, 113, 114, 117, 133, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 164, 165, 171, 175, 176
univerzitetno polje, 13, 118, 152, 153, 159, 169, 171

V

variabilni kapital, 107, 108, 111, 112, 114, 162
vrednost, 12, 25, 26, 30, 77, 80, 81, 135, 136, 144, 167, 175
vseživljenjsko učenje, 145, 155

W

Wood, Ellen Meiksins, 29, 32, 66, 137

Z

zakon vrednosti, 25, 77, 81
zgodovinopisje, 21, 33, 38, 39, 41, 53, 54, 57, 58, 176
znanje, 12, 14, 21, 48, 117, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 158, 160, 161, 164, 165, 166, 168, 169
znanost, 21, 22, 65, 100, 101, 105, 111, 112, 117, 143, 146, 147, 148, 150, 154, 155, 162, 163
znanstveno polje, 64, 117

Ž

Žitko, Mislav, 137